

Львівський національний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Байдак Мар'яна Степанівна

УДК 94:305–055.2](477.83/.86)«1914/1921»

ДИСЕРТАЦІЯ

**Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик
(на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.)**

Спеціальність: 07.00.01 – Історія України

Галузь знань: Історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Байдак М.С.

Науковий керівник: Аркуша Олена Георгіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 років). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальність 07.00.01 – Історія України. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017.

Зміст анотації. У дисертації на широкому джерельному матеріалі реконструйовано різноманіття повсякденних практик жінок Східної Галичини в часовому проміжку від 1914 р., коли розпочалася Перша світова війна, до 1921 р., коли було укладено Ризький мирний договір, який, по суті, завершив для українців період війни і пов'язаних з нею змагань за національну державність, і після якого останні чоловіки змогли повернутися до рідних домівок з фронту, полону, таборів для інтернованих осіб. Головною методологічною основою дисертації став гендерний підхід, що передбачає дослідження політичних, соціальних, економічних, повсякденних процесів і практик з перспективи обох статей. Повсякдення жінок під час війни розуміється як сукупність господарських, соціальних, політичних, культурних і світоглядних обставин, які визначали побутові умови життя жінок, їхнє ставлення до влади/держави, розуміння ними перебігу і сенсу війни, впливали на емоційний стан, змушували шукати відповіді на питання про місце і роль жінок під час війни тощо. Робота базується на думці про те, що жінки були активною дійовою особою суспільних перетворень.

Структурно робота складається з шести розділів: «Історіографія, джерела та методологія дослідження», «Жінка в Галичині на початку ХХ століття: суспільні ролі та щоденні практики», «Дії жінок у війні», «Жіночі образи війни», «Гендерні взаємини в особових джерелах», «Воєнні будні та художня уява». У сучасній українській історіографії тематика жіночого повсякдення в роки Великої війни представлена фрагментарно. Дослідники переважно звертали увагу на військові й політичні аспекти війни. Джерельною базою дисертаційного дослідження стали офіційні, статистичні, приватні (щоденники, спогади, листування) матеріали, публікації в тогочасній пресі, а також літературні й мистецькі твори. Такий корпус джерел дав змогу побачити воєнне повсякдення жінок різнобічно – очима влади, у світлі громадської думки, з погляду чоловіків, самих жінок тощо.

Повсякдення українок-галичанок у роки війни характеризувалося широким спектром досвідів, уявлень про себе і людей навколо, події на фронті й у тилу, почуттів, життєвих стратегій. Для жінок війна стала потрясінням, водночас вона відкрила можливості для самореалізації. Перша світова війна дала сильний поштовх до емансипації жінок, але рівень і результат цього вивільнення від залежностей був різним. Найважливішими викликами, які тоді з'явилися перед жінками, були: як поєднати громадське життя з

сімейним, узгодити обов'язки дружини з прагненням до особистої реалізації, а бажання свободи з материнством.

Якщо на самому початку ХХ ст. галичанки були зорієнтовані, головним чином, на заняття господині дому (дружини й матері), тобто були обмежені домашнім простором, то війна відкрила значно ширші можливості й потреби для діяльності – до родинних обов'язків додала громадську роботу і навіть службу у війську. Все ж більшість жінок залишилися на традиційних позиціях: опікувалися домашнім господарством, доглядали дітей і літніх батьків, турбувалися про чоловіків на фронті. До роботи в благодійних товариствах долучалися переважно дружини інтелігентів, які мали відповідне матеріальне забезпечення і рівень освіти. Безпосередньо на фронті було небагато жінок. Так, вдалося з'ясувати, що у складі різних підрозділів УСС служили 37 українок, які виконували бойові та допоміжні (зокрема медичні) функції.

У своїх намірах громадські діячки й військовички найчастіше стикалися з нерозумінням з боку родини і громади. Їм доводилося переборювати внутрішні сумніви й долати зовнішні тиски: відповідати на очікування рідних, товаришів, громади. Обставини війни змусили чоловічу частину суспільства поставити під сумнів старі уявлення про підлеглисть і нижчість жінок. Водночас активність жінок поза домом викликала у чоловіків побоювання, що після війни вони не захочуть повернутися до ролей мирного часу. Деякою мірою це побоювання (зважаючи на розвиток жіночого руху в міжвоєнний період) справдилося.

Війна вимагала від жінок бути діяльними. Жіноча активність (або звичайна зайнятість) була важливою як для самих жінок, так і для суспільства загалом. Робота давала можливість позбутися «чорних думок», зосередитися на порятунку себе й родини. Такої позиції дотримувалася більшість жінок. Для інших зайнятість була способом самореалізуватися, підважити громадську думку про «довгий волос, а короткий розум», звільнитися від традиційних обмежень, сформувати власні життєві наміри. Такі жінки вели війну наче всередині себе, бо йшлося про «іншу особистість», яка долає патріархальні перепони. Воєнне повсякдення сприяло цьому, бо виявляло слабкі місця в суспільній організації.

Війна виразніше поставила перед галичанками питання ідентичності. Це стосувалося насамперед національного вибору (особливо в період українсько-польського протистояння), підтримки чи відмови від чоловічого рішення воювати за Австро-Угорську монархію (навіть у складі Українських січових стрільців), а в повсякденному житті це означало вибір національно-культурного середовища на майбутнє. Цьому сприяло зіткнення із солдатами різних армій, що давало змогу творити межі «своїх», «інших» і «чужих». Жінкам доводилося визначитися не тільки щодо родинних, а й національних

обов'язків. Однак патріотизм під час війни мав не тільки національний вимір.

Під час війни багато жінок зіткнулися з новими для себе життєвими ситуаціями: бомбардуванням, смертю, переселенням (інколи примусовим), голодом, страхом. Вони були змушені визначати поведінкові моделі на випадок зіткнення з такими обставинами. Рішення залежали від особливостей характеру жінки, уміння не боятися критичних ситуацій, іноді попереднього досвіду. Поведінка коливалася від паніки до спокою і намагання вирішити проблему, що склалася. Важливим для життя в умовах війни було відчуття часу (його пов'язували з конкретними подіями, територіями і людьми) і простору. Жінки поєднували себе з різними просторами: локальними (місце проживання) і ширшими (край, держава). Особливого значення набував *Дім*, де жінки ставали головними захисницями.

Сімейні стосунки з чоловіками, які опинилися на фронті, здебільшого підтримували через листування. Аналіз листів дав змогу скласти уявлення про бачення ситуації жінками і чоловіками. Подружні практики були індивідуальними і залежали від різних обставин. Листування з часу війни показує наявність трьох основних моделей поведінки подружніх пар, які розділила війна: а) подружжя зберігали партнерські відносини; б) жінка, залишившись без допомоги чоловіка, поринала в громадську роботу, відсуваючи на другий план родинні справи; в) дотримувалися традиційної моделі домінуючого чоловіка й підлеглої дружини. Усе ж життя на відстані суттєво зменшувало можливість членів подружжя впливати один на одного.

Попри те, що війна відкрила можливості для самореалізації жінки, її вихід у громадський простір тривав доти, поки тривала війна. З поверненням чоловіків жінки здебільшого знову замикалися в межах приватного життя, піддавалися прагненням чоловіків трактувати їх повласницьки. Йдеться про феномен повоєнної традиціоналізації суспільства: жінки поверталися до домашніх занять, ставали покірними дружинами, матерями, домогосподарками. Утім, чимало змін, які зумовила війна в розумінні жінками своїх можливостей, мали незворотний характер. Жінки не забули ні переваг, які давала робота, ні становища, яке завдяки їй вони зайняли в суспільстві. Навіть повернувшись до завдань мирного часу, інколи й традиційних занять, жінки вже не були такими, як раніше.

У творчості літераторів і митців з часу війни жіночі образи не були центральними. У текстах і картинах чоловіків зображено ідеалізовані жіночі постаті, які проводжали чоловіків на фронт, чекали на повернення або оплакували. Щоправда, у текстах з'явилися й мотиви руйнування традиційного сімейного укладу. Жіночу зраду автори здебільшого засуджували, тоді як авторки показували, що війна одночасно зрівнювала, об'єднувала й роз'єднувала. Виступаючи проти збройних конфліктів, письменниці вважали війну корисною для звільнення жінок від залежностей і подальшої емансипації. Образи українок

у мистецтві використовували для моделювання поведінки жінок зі стрільцями. Українське галицьке мистецтво, а також піснярська і поетична творчість залишали жінок на старих суспільних позиціях і не проектували в майбутнє. Літературні й мистецькі твори з часу війни відображали насамперед уявлення їхніх авторів про події війни й суспільні процеси. Назагал, у дисертації йдеться про те, що не було універсального способу перетривати війну, жінки дуже по-різному проживали і переживали війну. Це дисертаційне дослідження утримується від однозначних суджень, але все ж ставить під сумнів стереотип про жінок, які під час війни тільки «очікували і страждали». Хоча й цього не заперечує, бо значна частина жінок позиціонувала себе саме так. Дисертація відкриває нові дослідницькі перспективи, які стосуються визначення місця жінок у господарському житті, їх участі в мобілізаційних заходах, жіночої колаборації, діяльності медичних служб, життя соціальних низів у роки війни, а також дослідження місць пам'яті й історії пам'яті про жінок.

Ключові слова: жінки, повсякденне життя, Перша світова війна, Східна Галичина, особові джерела, жіноча історія.

SUMMARY

Baidak M. S. A woman of war in the light of everyday practices (based on materials of Galicia, 1914–1921 years). – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences, speciality – 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2018.

Annotation content. The dissertation, based on a wide source of material, outlines the variety of everyday practices of Eastern Galician women in the time interval from 1914, when the First World War began, until 1921, when the Riga Peace Treaty was concluded, which, in its essence, completed the period of the war and put an end to competitions for national statehood for the Ukrainians, it was the time when men were able to return to their homes from the front and captivity camps. The main methodological basis of the thesis is a gender approach, which involves the study of political, social, economic, everyday processes and practices from the perspective of both sexes. Women's life during the war was considered as the combination of economic, social, political, cultural and ideological circumstances which determined the living conditions of women, their attitude to power/state, their understanding of the course and meaning of the war, and influenced the emotional state, forcing to seek answers to questions like place and role of women during the war, etc. The work is based on the idea that women played an active role in social transformations.

The work in its structure consists of six sections: “Historiography, sources and methodology of research”, “The woman in Galicia at the beginning of the 20th century: social roles and daily

practices”, “Women’s actions at war”, “Women’s images of war”, “Gender relations in personal sources”, “Military routine and literary imagination”. In contemporary Ukrainian historiography, the theme of women's everyday life during the Great War is presented in a fragmentary way. The researchers mainly focused on the military and political aspects of the war. This work refers to official, statistical, private (diaries, memoirs, correspondence) materials, publications in the press, as well as literary and artistic works. This approach of investigation made it possible to observe the military everyday life of women in various ways – in the eyes of the authorities, in the light of public opinion, from the men’s point of view, and by women themselves.

The daily life of Ukrainian Galician women during the war years was characterized by a wide range of experiences, ideas about themselves and people around, events at the front and in the back, feelings and life strategies. The war has become a shock as well as it has opened opportunities for self-realization for women. The First World War gave a strong impulse to the emancipation of women, but the level and outcome of the release from dependencies were different. The most important challenges women faced then were: how to combine social life with the family, to reconcile household duties with the desire for personal fulfillment, and unite the desire for freedom with motherhood.

If at the beginning of the twentieth century Galican women were mainly oriented to household duties, that is, they were limited to home space, then the war opened much more opportunities and added some community responsibilities and even military service. Still, most women remained in their traditional positions: they still cared for housekeeping, children and elderly parents, and now also worried about men at the front. Some women, mainly the wives of intellectuals, who had the appropriate material support and level of education, were involved in charitable societies. There were a few women at the front, still it was not a general practice. It was possible to find out that 37 Ukrainian women served at different USS units implementing combat and auxiliary (mainly medical) functions.

Those mentioned intentions of women normally faced the lack of understanding from family and community. They had to overcome internal doubts and external pressures: to correspond the expectations of relatives, comrades, and communities. The circumstances of war made the male part of society question the old ideas about the subordination of women. At the same time, the activity of women outside home has raised fears for men that after the war women might not want to return to the classical role of the peacetime. To some extent, this fear provoked by development of the women's movement in the interwar period definitely made sense.

The war required women to be active. Female activity (or regular employment) was important both for the women themselves and for society as a whole. The work made it possible to get rid of “black thoughts”, to focus on saving yourself and your family. This position was followed by most women. For others, employment was a way of self-realization, to underline the public

opinion about “long hair and short mind”, to be free from traditional restrictions, to form their own life intentions. Such women were leading internal war, because they talked about “the other personality” that overcame patriarchal barriers. Military everyday life contributed to this, since it showed weaknesses in public organization.

The war has more clearly set the identity question to the Galicians. This was primarily the case of a national choice (especially during the Ukrainian-Polish confrontation): either support or refusal of the male decision to fight for the Austro-Hungarian monarchy (even as a part of the Ukrainian Sich Archers), and in everyday life it meant the choice of a national cultural environment for the future. This was facilitated by the collision with the soldiers of various armies, which made it possible to create the boundaries between terms “their”, “others” and “strangers”. Women had to determine not only family, but also national responsibilities. However, patriotism during the war was not only a national dimension.

During the war many women faced new life situations: bombing, death, resettlement (sometimes forced), hunger and fear. They were forced to define behavioral models under those circumstances. The decisions depended on the nature of the woman, the ability not to fear critical situations, sometimes previous experience. The behavior fluctuated from panic to composure trying to solve the problem. The sense of time and space associated with specific events, territories and people was very important during the war. Women connected themselves with different spaces: local (place of residence) and wider (state). The concept of home where women became main protectors acquired the biggest importance.

Family relations with men at the front were mainly supported through correspondence. The analysis of the letters made it possible to get an idea of the situation vision of women and men. Married practices were individual and depended on different circumstances. The war time correspondence outlines the existence of three basic patterns of behavior married couples divided by war kept to: a) spouses retained partnership relations; b) the woman, left without the help of her husband, plunged into public work, pushing family affairs back; c) families adhered to the traditional model of the dominant husband and subordinate wife. Generally life at a distance significantly reduced the ability of the spouses to influence each other.

Despite the fact the war opened up opportunities for women’s self-realization, its activity in public lasted only during the war. With the return of men, women were mostly locked into private life, subjected to the desire of men to treat them as proprietors. It is about the phenomenon of post-war traditionalization of society: women returned to their homes, became submissive wives, mothers, housewives. However, lots of changes in women’s consciousness provoked by war were irreversible. Women have not forgotten the benefits obtained by public job, neither public place they took over due to the job. Even returning to the classical peacetime tasks, to their traditional occupations, women have never been like before.

Women's images were not central in the work of writers and artists since the war. The texts and paintings show idealized female figures who accompanied men to the front, waited for return, or mourned. However, the motives of the traditional family structure destruction are also present in the texts. Woman's betrayal was mainly condemned by the authors, while the war at the same time equalized, united and dissociated. Speaking against armed conflicts, writers considered the war useful for liberating women from dependencies and further emancipation. Images of Ukrainian women in art were used to model the behavior of women with arrows. Ukrainian Galician art, as well as poetry and lyrics left women in the old public positions and were not projected into the future. Literary and artistic works of war period mainly reflected author's ideas about war events and social processes.

This dissertation reveals there was no universal way to overcome the war, women lived in a very different way and experienced the war differently. This investigation refrains from unambiguous judgments, but still questions the stereotype of women who were only "expecting and suffering" during the war, though the significant part of women positioned themselves exactly this way. The dissertation outlines new research perspectives concerning the location of women in economic life, their participation in mobilization activities, women's co-operation, the activities of medical services, the life of social groups during the war, and the study of memorable places and stories of women.

Key words: women, everyday life, First World War, Eastern Galicia, personal sources, women's history.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в українських фахових і закордонних виданнях:

1. Байдак М., «Жінка із фронту» (на матеріалах особових джерел Галичини періоду Першої світової війни). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Част. 2. С. 191–198.
2. Байдак М., Жіночий досвід війни (на прикладі участі жінок у збройних формуваннях ЗУНР). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ, 2014. Ч. 25–26. С. 282–289.
3. Байдак М., Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). *Українознавчий альманах*. Київ, 2015. Вип. 18. С. 119–123.

4. Байдак М., Втеча та повернення: українки в лавах Січових Стрільців. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2016. № 6. С. 1286–1293.
5. Байдак М., Жіночі образи з часу Великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 166–172.
6. Байдак М., Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo. T. 23: Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*. Rzeszów, 2016. S. 496–509.
7. Байдак М., Женские образы войны в литературе и искусстве (на примере Восточной Галичины). *Первая мировая война в истории и культуре России и Европы: сб. статей*. Калининград, 2013. С. 358–367.
8. Baidak M., Between society and house: the history of the emancipation of the Ukrainian women of Eastern Galicia during the First World War. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*. Kraków, 2016. Nr 3. S. 198–235.
9. Байдак М., Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск '2017. Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого*. Львів, 2017. С. 329–356.

Статті, які додатково відображають результати дослідження:

1. Байдак М., Жінка в Галичині періоду Першої світової війни у світлі приватних практик (на матеріалах особових джерел). *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (Харків, 25 квітня 2014 р.)*. Харків, 2014. С. 222–223.
2. Байдак М., Поняття патріотизму та обов'язку у приватних практиках українок Галичини в роки Першої світової війни. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянини», присвяченої 125-й річниці з дня народження Ольги Басараб (23–24 вересня 2014 р.)*. Львів, 2014. С. 44–47.
3. Байдак М., Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії / відп. ред. М. Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 118–133.
4. Байдак М., Чи були жінки на війні? Деякі приклади з американської історіографії про місце статі у світових воєнних конфліктах. *Історичні та культурологічні студії /*

відп. ред. М. Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 447–452.

5. Байдак М., «Свой», «чужой» и «враг» в представлениях женщин-украинок Галичины и Надднепрянщины в годы Первой мировой войны. *Культурное измерение войны: Первая мировая война в образах, в памяти и истории (к 70-летию факультета истории, философии и искусств): материалы Международной научной конференции*. Ставрополь, 2015. С. 44–48.

6. Байдак М., Дім як простір жіночого повсякдення в роки Першої світової війни. *Шевченківська весна–2015. Історія. Матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2015. С. 34–39.

7. Байдак М., «Живий живе думає»: жіноче розуміння Часу в роки Великої війни 1914–1918 рр. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»*. Житомир, 2015. С. 19–26.

8. Байдак М., Між приватністю, професійними завданнями та політичними викликами: українські адвокати в Галичині в першій половині ХХ століття (за особовими джерелами). *Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу «Адвокатура України: історія та сучасність (на пошану адвоката, президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфировича Витвицького)»*, 24 листопада 2015 р., м.Львів / уклад. І. Василик, І. Яковець. Київ, 2015. С. 31–36.

9. Байдак М., Професійне та приватне життя українських адвокатів Галичини першої чверті ХХ століття (за особовими джерелами). *Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України»*. Вип. 2 / за ред. І. Василик. Київ, 2016. С. 124–151.

10. Байдак М., Бежук О., Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.

11. Байдак М., Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі повсякденних практик. *Галичина: історія, політика, культура: в 11 т. Т. 6: Перша світова війна* / гол. ред. ради М. Литвин, відп. ред. І. Патер. Львів–Тернопіль, 2016. С. 785–808.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1. Історія жінок і воєнне повсякдення як напрями історичних досліджень.....	20
1.2. Історіографічний огляд.....	28
1.3. Джерела та способи їх дослідження.....	38
Розділ II. ЖІНКА В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СУСПІЛЬНІ РОЛІ ТА ЩОДЕННІ ПРАКТИКИ	50
2.1. Жінки у світлі статистики.....	50
2.2. Жінка в сім'ї.....	55
2.3. Процеси емансипації.....	61
Розділ III. ДІЇ ЖІНОК У ВІЙНІ	68
3.1. Родинні обов'язки.....	68
3.2. Громадська діяльність.....	80
3.3. Жінка на війні.....	90
Розділ IV. ЖІНОЧІ ОБРАЗИ ВІЙНИ	101
4.1. Патріотизм і обов'язок.....	101
4.2. Життя і смерть.....	112
4.3. Час і простір.....	121
4.4. Поняття <i>Дому</i>	129
Розділ V. ГЕНДЕРНІ ВЗАЄМИНИ В ОСОБОВИХ ДЖЕРЕЛАХ	137
5.1. Листи як «місце» (від)творення сімейних стосунків.....	137
5.2. Листування Ольги Басараб (Левицької) і Дмитра Басараба.....	144
5.3. Кореспонденція Іванни Блажкевич.....	151
5.4. Листи Осипа Маковея до дружини Ольги Маковей (Кордуби).....	159
Розділ VI. ВОЄННІ БУДНІ І ХУДОЖНЯ УЯВА	167
6.1. Жіночі тексти.....	167
6.2. Чоловічі тексти.....	177
6.3. Жіночі образи війни у мистецтві.....	190
6.4. Жіночі образи у фольклорі, поезії та піснях.....	199
ВИСНОВКИ	208
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	212
ДОДАТКИ	262

ВСТУП

Актуальність теми полягає в потребі осмислити жіночий досвід на різних рівнях повсякденного життя в умовах Першої світової війни. Вивчення специфіки умов життя, праці й дозвілля, а також чинників, які визначали формування свідомості, поведінки, вибору ідентичностей, приватних і публічних уподобань жінок дає змогу включити в історію Великої війни людей, подивитися на війну очима сучасників. В українській історіографії Перша світова війна (за винятком кількох праць, що з'явилися з нагоди її 100-ліття) залишається в тіні Другої світової. Увага істориків зосереджена на військових, політичних і економічних питаннях. Про жіночий досвід війни спеціальних праць фактично немає. Для української історіографії таке дослідження, крім суто академічних міркувань (розширення наукової проблематики), є потрібне з огляду на сучасні події на сході України, де жінки виконують різноманітні функції (у тому числі військові) на рівні з чоловіками.

Перша світова війна, хоча була очікуваною, проте несподівано увірвалася в розмірений (особливо в Австро-Угорській монархії) ритм повсякденного життя. Світовий конфлікт застав більшість жінок у Галичині не готовими до таких випробувань. В уявленнях тогочасного суспільства переважав такий розподіл гендерних ролей, згідно з яким призначенням жінки було опікуватися родиною і домом, а чоловіка – працювати, бути захисником, виявляти громадську і професійну активність. Усупереч неготовності в той час громадської думки визнати жінок рівноправними партнерками чоловіків у всіх сферах життя, сама рація війни ніби «накидала» їм нові завдання. Після мобілізації чоловіків жінкам довелося прийняти нові сфери відповідальності: головування в сім'ї, забезпечення її всім необхідним, виробництво й суспільну працю (допомога військовим і цивільним); у деяких випадках жінки ставали в один ряд з чоловіками на фронті. Крім того, жінкам доводилося будувати власну стратегію виживання у прифронтових регіонах, поряд з солдатами різних армій, нерідко в умовах зруйнованого домашнього господарства, примусового виселення або біженства. У підсумку все це змусило жінок подивитися на власні можливості з іншого боку, а громадськість осучаснити уявлення щодо

місця жінок у суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертацію виконано в межах науково-дослідницьких тем на кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка: «Громадсько-політична та професійна діяльність української інтелігенції в XIX–XX століттях» (номер державної реєстрації 0112U004043) і «Суспільно-політичні та національно-етнічні процеси на західноукраїнських землях (остання третина XVIII – XX ст.)» (0115U003557).

Мета роботи – дослідити становище, дії, ціннісні орієнтири жінок у Галичині в період Першої світової війни, з'ясувати зміни, яких вони зазнали в повсякденному житті під впливом воєнних подій, визначити роль жінок у громадській і приватній сферах, окреслити можливості самореалізації жінок, відобразити процеси їх самоідентифікації та саморефлексії. Задум цієї роботи полягав у тому, щоб реконструювати різноманіття повсякденних практик жінок Східної Галичини під час війни, розглядаючи їх життя в усіх можливих взаємозв'язках, а також показати, що жіночий досвід не був універсальним. Жіночу історію вміщено в систему суспільно-політичних, національних, господарських і культурних реалій Галичини початку XX ст. Виклики, які поставали перед жінками, проаналізовано крізь призму двох бачень: жіночого й чоловічого. Дослідження проведено на стику приватної й публічної сфери. У центрі уваги – зумовлений війною жіночий досвід, творення приватного і громадського просторів, можливості жінки формувати й обирати власні життєві орієнтири, зміни в суспільних дискурсах жіночих ролей і власних самооцінок.

Головні завдання роботи полягали в тому, щоб дослідити:

- тенденції сучасної української та зарубіжної історіографії, науковий потенціал наявних джерельних матеріалів, методологічні підходи до вивчення жіночого повсякдення в період війни;
- становище жінок у сім'ї й крізь призму емансипаційних процесів напередодні Великої війни; динаміку демографічних змін протягом війни (зокрема стосовно жіночого населення);

- діяльність жінок у родині, громадському житті, на фронті, а також дилеми й перешкоди, які поставали перед ними у цих просторах повсякдення; зміни приватних і суспільних ролей жінок, що були зумовлені воєнними обставинами;
- залежність жіночого повсякдення від військових, політичних, економічних, суспільних, культурних процесів; формування під впливом війни нових поглядів на жіноцтво й уявлень жінок про себе у зв'язку зі зміною суспільного становища;
- вплив війни на жіночу ідентичність, світогляд і творення повсякденних цінностей, розуміння жінками воєнного часу і простору;
- способи комунікування сімей в умовах роздільного життя; зміни у взаєминах між дружинами і чоловіками; ставлення до ціннісних переконань і повсякденних турбот партнерів;
- бачення світового конфлікту в літературних і мистецьких творах, авторами яких були жінки; образ жінки в чоловічих текстах і творах мистецтва.

Об'єктом дослідження є повсякдення жінок – дружин, матерів, домогосподарок, вдів, громадських активісток, військовичок – в умовах Першої світової війни. Основна увага зосереджена на життєвих стратегіях українок. Образи представниць інших національностей, передусім польок, представлені тією мірою, яка була необхідна для пояснення ширших контекстів. Опрацьований у дисертації матеріал стосується жінок, які мали певний рівень освіти й залишили писемні матеріали.

Предметом дослідження стали суспільні ролі та щоденні обов'язки галицьких жінок у переддень війни, дії жінок у війні (зокрема родинні обов'язки, громадська і військова діяльність), жіночі образи війни (зокрема патріотизм і обов'язок, життя і смерть, час і простір, поняття *Дому*), гендерні взаємини в особових джерелах, відображення жіночих образів у художній літературі й візуальному мистецтві.

Хронологічними рамками роботи є 1914–1921 роки, тобто від початку Першої світової війни до Ризького мирного договору, який, по суті, завершив для українців період війни і пов'язаних з нею змагань за національну державність. Початок і закінчення війни жінки не пов'язували з офіційними датами. Початком ставала мобілізація чоловіків до війська, першими пострілами, раненими і вбитими. Дехто опинявся поза межами реальних воєнних обставин, тому війну розуміли з відстані,

через повідомлення у пресі, чутки. Закінчення світового конфлікту пов'язували з поверненням чоловіків додому. У випадку галичан останні поверталися в 1921 р.

Територіальні межі охоплюють частину австрійської провінції – Східну Галичину – з чисельною перевагою українського населення. Ця територія під час війни двічі (повністю і частково) перебувала під російською окупацією, пережила повернення австрійської влади, а потім стала ареною польсько-українського збройного конфлікту за національну державність.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- комплексно досліджено повсякденні практики жінок Східної Галичини в умовах Першої світової війни;
- введено до наукового обігу й опрацьовано нові й недостатньо досліджені раніше архівні та музейні джерела, детально опрацьовано періодичні видання воєнного часу, що дало можливість різнобічно реконструювати жіночі досвіди;
- висвітлено становище й дії жінок у родинному колі, громадському і професійному житті, на фронті;
- визначено і розкрито світоглядні уявлення жінок про патріотизм, обов'язок, життя, смерть, час, простір; досліджено еволюцію значення *Дому* як місця самоідентифікації жінок;
- виокремлено моделі сімейних відносин, які вибудовувалися в межах довготривалої розлуки; простежено еволюцію поведінки жінок у сім'ях, що жили роздільно;
- проведено комплексний аналіз художньої літератури, мистецьких творів, пісень, поезії й візуальних історичних джерел (фотографій, карикатур, листівок) і представлено найбільш видимі в них образи жінок.

Уточнено:

- методологію дослідження воєнного повсякдення, що ґрунтується на міждисциплінарному й антропологічному підходах;
- біографічні відомості про діячок досліджуваного часу;
- відомості про діяльність організацій і товариств, які були створені жінками або в роботі яких жінки брали участь;
- статистичні дані, які стосуються жінок (чисельності, смертності тощо);

– внесок жінок у зумовлені війною процеси емансипації суспільства.

Набули подальшого розвитку твердження про те, що:

– Перша світова війна стала вагомим чинником жіночої емансипації;

– громадсько активні жінки відіграли значну роль у творенні новочасного суспільства.

Практичне значення дослідження полягає в подальшому використанні матеріалів і висновків при підготовці монографії про повсякденне життя жінок. Робота може бути використана при розробці лекційних курсів для студентів вищих навчальних закладів, навчально-методичних посібників з гендерної історії, історії України ХХ ст. Вивчення міжособистісних стосунків відкриває перспективи для реконструкції різних аспектів інтелектуальної історії – як історії не тільки самих ідей, а також їх творців. Отримані результати й методологічні підходи можна використати для вивчення повсякдення жінок і чоловіків різних національностей, з метою порівняння поведінки, стратегій життя / виживання людей різних соціальних груп. Тема жіночого повсякдення і війни є частиною ширших дослідницьких питань (як-от жінка й політика, жінка й економіка, жінка й суспільство), які можна вивчати на підставі отриманих результатів.

Методологічною основою дисертації є гендерний підхід, який передбачає дослідження політичних, соціальних, економічних, повсякденних процесів з точки зору обох статей і спрямований на подолання однобічної інтерпретації суспільних процесів. Дослідження проведено на стику історії й культурології. У роботі залучено методологічні підходи з різних дисциплінарних сфер: історії повсякденного життя, жіночої історії, соціальної та культурної антропології, соціології, мистецтвознавства, культурології, воєнної психології. Використано такі методи: біографічний, порівняльно-історичний (компаративний), історичної реконструкції, дискурс-аналізу. Методи історичного аналізу, синтезу, синхронного висвітлення історичних подій та явищ дали змогу проаналізувати питання цілісно й багатомірно. Залучено мікроісторичні підходи, що дало змогу перенести наголос з лінійного опису подій на вивчення структур жіночого повсякдення в контексті воєнних реалій. Поєднання проблемних (нетипових) і звичних (повсякденно-

традиційних) ділянок «конструювання щоденності» показало, як жінки бачили буденність і вирішували проблемні ситуації.

Апробація результатів дослідження. Результати роботи представлено на міжнародних та всеукраїнських конференціях, симпозіумах, семінарах, а саме: «Перша світова війна в історії і культурі Росії і Європи» (Калінінград, 2013 р.), «Західно-Українська Народна Республіка. До 95-річчя створення» (Івано-Франківськ, 2013 р.), Історико-бібліографічний семінар при Науковій бібліотеці ЛНУ ім. І. Франка (Львів, 2014 р.), «Жінка в Галичині 1772–1918. Простір приватний – простір громадський» (Чудець, 2014 р.), «International Youth Meeting: Europe of Youth, Europe of Peace» (Вапенне–Краків, 2014 р.), «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини» з нагоди 125-річчя з дня народження Ольги Басараб (Львів, 2014 р.), «Українське питання в Першій світовій війні: джерельна база, археографія, історіографія» (Київ, 2014 р.), наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 2015 р.), «World War I in Central and Eastern Europe» (Перемишль, 2015 р.), «Історія, яка нас об'єднує» (Львів, 2015 р.), «Українство в контексті світових цивілізаційних процесів» (Київ, 2015 р.), «Адвокатура України: минуле і сучасність» на пошану адвоката, президента України в екзилі Степана Витвицького (Львів, 2015 р.), Міський семінар Центру міської історії (Львів, 2016 р.), «Urban Experiences of the Great War in Eastern Europe» (Львів, 2016 р.), «Dom – Codziennosc i Święto». III Międzynarodowa konferencja naukowa z cyklu «W kręgu rodziny epok dawnych. Rytmu życia, rytmy codzienności» (Краків, 2016 р.), авторські екскурсії в межах виставки «Велика війна 1914 – ...: Індивідуальний та глобальний досвід» (Центр міської історії, Львів, 2016 р.), «Досліджуючи минуле: методологічне оновлення історіографії в Україні» (Київ, 2017 р.), «Гендер у революції, війні та миробудуванні» (Одеса, 2017 р.), III Конгрес іноземних дослідників історії Польщі (Краків, 2017 р.), «Women and World War I» (Любляна, Горіція, 2017 р.), а також під час наукового стажування на факультеті «Artes Liberales» Варшавського університету (2016 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені в 15 статтях і 5 тезах доповідей на конференціях, з них п'ять опубліковано в українських фахових виданнях, чотири – у закордонних, дві (з них одна у співавторстві) – у колективних монографіях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дослідження визначена його метою і завданнями. Робота складається з вступу, шести розділів (які поділені на 21 параграф), висновків, списку використаних джерел і літератури в 727 позиціях, додатків. Загальний обсяг дисертації 312 сторінок, з них 200 сторінок основного тексту (з посторінковими посиланнями). У першому розділі окреслено методологічні аспекти, що їх застосовують українські й зарубіжні науковці у вивченні жіночої історії та воєнного повсякдення, охарактеризовано історіографічну й джерельну бази дослідження. Другий розділ «Жінка в Галичині на початку ХХ століття: суспільні ролі та щоденні обов'язки» характеризує соціальне становище жінок, їх місце в сім'ї, поширення процесів емансипації й узгодження їх із звичним сімейним статусом жінок. Про зміни гендерних ролей, військову, громадську і приватну емансипацію йдеться в третьому розділі «Дії жінок у війні». На підставі особових джерел реконструйовано образ жінки, що був сформований українцями Галичини під впливом війни. Охарактеризовано мотиви, настрої, особливості поведінки жінок на фронті й у тилу. Місце жінки на фронті проаналізовано в контексті «внутрішньої емансипації» й подолання упереджень щодо попередніх традиційних поглядів чоловіків, які обмежували сферу жіночої реалізації сім'єю і домом. Крізь призму соціально-психологічних характеристик розглянуто сприйняття жінкою «нової себе» і готовність громадськості сприйняти жінок, які змінилися. Стверджується, що поряд з новими можливостями самореалізації й досягненням рівноправності, перед жінками виникло чимало нових проблем, які вплинули на повоєнне життя. Четвертий розділ «Жіночі образи війни» присвячений світогляду жінок, змінам під впливом війни в їх баченні життя і смерті, уявленнях про патріотизм і обов'язок. Окремий розділ присвячено гендерним взаєминам. Він побудований на особових джерелах і відтворює мікроісторії трьох сімей на тлі воєнних подій. У шостому розділі «Воєнні будні та художня уява» на

основі аналізу творів галицьких письменників/-ниць передано внутрішній світ жінок, їх бачення буденного життя в критичних ситуаціях, ставлення до життя і смерті, вірності та зради; показано ціннісні орієнтири жінок у Галичині в період Першої світової війни; охарактеризовано реальні й символічні образи жінок війни в образотворчому мистецтві та фотографіях; представлено відображення спектру жіночих образів у піснях і поезії.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія жінок і воєнне повсякдення як напрями історичних досліджень

Загальна зміна історіографічних напрямів з орієнтацією на досвід «малої» людини призвела до пошуку нових тем і розробки методологічних підходів для їх дослідження. Про воєнні конфлікти традиційно пишуть чоловіки про чоловіків і для чоловіків. У чоловічих текстах здебільшого немає місця для таких тем, як повсякденність, війна і жінка. Водночас цілком очевидно, що сьогодні є чимало причин розвивати саме цей напрям історичних досліджень. Ця дослідницька ситуація цікава тим, що воєнний і військовий досвід жіноцтва в ХХ ст. майже повністю накладалися: по завершенні війни жінки поверталися до мирного життя і здобутий військовий досвід рідко мав продовження.

Спеціальних способів для аналізу воєнного жіночого повсякдення не розроблено, немає й ясності щодо термінології. Натомість відомою є методологія писання жіночої історії мирного часу (розроблена дослідницями-феміністками)¹. Саме феміністичний рух, який виступав проти «невидимості» жінки в історіографії, зумовив появу жіночої історії. Дослідниці в пошуках нових пізнавальних просторів і прагнучи подолати стереотипи вдаються до методологічного розмаїття: запозичують елементи психоаналізу, структуралізму, деконструктивізму. Феміністична методологія «передбачає пошуки нових способів аргументації, оновлення літературного аналізу, перегляду попередніх поглядів, що повинно забезпечити її динамічність, актуальність та гостроту»². Ключовий підхід у дослідженні жіночої історії в мирний час, що можна використати й для часу війни, – показувати жінок як учасниць історії, а не тільки як об'єкт. Інший важливий момент – включення жінок одночасно у приватну й публічну сфери, бо вони взаємодіяли між собою. Фемінізм (принаймні в українському варіанті) переплітався з національними прагненнями³.

Жіноча історія пройшла кілька етапів, пережила перетворення – від історій видатних

---

¹ Кісь О. Жіноча історія як напрям історичних досліджень: становлення феміністичної методології. *Український історичний журнал*. Київ, 2012. № 2. С. 159–173.

² Зборовська Н., Льницька М. Феміністичні роздуми на карнавалі мертвих поцілунків. Львів, 1999. С. 19.

³ Усанова Л., Усанов І. Історія після кінця історії. *Філософські обрії*. Полтава, 2014. № 32. С. 27–35.

жінок, які часто мали публіцистично-феміністичний характер, до постановки складних питань жіночої психології. Так, з часом з'явилися спеціальні дослідження біографічного характеру, але історія жінки обмежувалася описами стосунків видатних політиків з жінками. У 60–70-х роках ХХ ст. жіноча тема набрала нових рис у межах нової соціальної історії, прихильники якої вважали, що вивчення минулого має опиратися на інформацію про становище і вклад двох статей у духовну, культурну і господарську сфери. Тобто важливим ставало дослідження чоловічої й жіночої природи як соціокультурної, а не біологічної сутності.

У 1980-х роках поряд з поняттям «жіноча історія» почали використовувати поняття «гендер» (або «гендерна історія»), що піддало сумніву монолітність значення «жінки», бо згідно з гендерним підходом усі жінки різні. Гендер порушує й питання стосунку жіночої історії до феміністичного руху, бо переносить увагу з жіночої активності на інші питання, зокрема на сприймання або заперечення нормативних правил поведінки й ідеалів. Нині серед істориків є різні точки зору на те, що саме вивчати – «жіночу історію» чи «гендерну історію»⁴. Попри різниці в назві, жіноча історія нині є предметом зацікавленості багатьох істориків. Вона вивчає соціальні й культурні характеристики жінок у суспільстві, даючи змогу сформулювати загальне уявлення про розвиток суспільства. На «жіночі студії» в Україні мав вплив західноєвропейський дискурс⁵. В українській історіографії (у зв'язку з специфікою національно-суспільних умов, в яких розвивалося українство) питання «жінка і суспільство» оформилося значно пізніше, ніж на Заході⁶.

На початку ХХ ст. жіночі студії в Україні щойно розпочиналися. Тоді вони спиралися на ідеї українського фемінізму, що їх пропагували Н. Кобринська, О. Кобилянська, У. Кравченко, Г. Барвінок, О. Пчілка, С. Русова, Х. Алчевська, Л. Українка. У той час, коли новостворені жіночі організації («Марійське товариство пань», «Дружина княгині Ольги»)⁷ намагалися вирішувати соціальні питання, представлені чоловіками наукові кола розгортали дискусію щодо

---

⁴ Скотт Дж. Жіноча історія. *Нові перспективи історіописання* / за ред. П. Берка. Київ, 2004. С. 74–84.

⁵ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці, 2006. С. 43.

⁶ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. Київ, 1995. С. 14.

⁷ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика... С. 398–439.

емансипації жінок. Тоді не було такого громадсько-політичного угруповання чи об'єднання, яке би не висловило ставлення до «жіночого питання». Біля джерел формування ідеології українського жіночого руху були І. Франко⁸, М. Павлик, М. Драгоманов, О. Терлецький, М. Грушевський⁹, П. Грабовський, Б. Грінченко¹⁰, які не тільки спрямовували жіночий рух, а й займалися розробкою його концептуальних завдань, прагнучи включити українок у національний проект.

Головною проблемою історичних студій дослідники вважали «невидимість жінок в історії», яку часто пов'язували з андроцентризмом¹¹ історичних наук. У науковий обіг цей термін ввела Ш. Перкінс Гілман, яка звернула увагу на те, що європейську культуру створили чоловіки, і нині вона виражає їхній світогляд і надає їм перевагу¹². С. де Бовуар у праці «Друга стаття»¹³ підкреслювала властиву європейській культурі тенденцію трактувати жінку як «інший» щодо чоловіка взірць. Такі ж ідеї двома десятиліттями раніше висловлювала К. Грушевська¹⁴. Вона критикувала тенденцію до зосередження уваги на «чоловічих» вимірах, вказуючи на вадугу гуманітарної науки, яка «намагається трактувати жінку поза культурним контекстом»¹⁵. Грушевська наголошувала: «Тому, щоб силою обставин докладніше було досліджено власне отсей «мужеський» світ – чоловічо-громадський аспект культури – се справляє таке вражіння, ніби він і являється нормою, поруч якої жіночий [...] творить тільки різновидність, епізод, фрагмент»¹⁶. Воєнні конфлікти – це не лише засіб для розв'язання суспільних проблем, а й певна

---

⁸ Госовська М. Феміністична літературна критика у контексті літературознавчої практики Івана Франка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Вип. 27. 2012. С. 331–333; Госовська М. Феміністичні моделі прози Івана Франка: до проблеми наукового і художнього мислення. *Парадигма*. 2009. Вип. 4. С. 71–80; Госовська М. На маргінесах: І. Франко в українському феміністичному дискурсі. *Парадигма*. 2013. Вип. 7. С. 273–283.

⁹ Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського – науковця і громадського діяча. *Михайло Грушевський і Західна Україна*. Доповіді і повідомлення наукової конференції. Львів, 1995. С. 125–131.

¹⁰ Смоляр Л. Феміністична традиція України і питання сучасного руху. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 1995. Київ. С. 41–51.

¹¹ Цим поняттям визначають такий спосіб мислення, у межах якого саме чоловіка розглядають як точку відліку та мірило культурних цінностей і норм. Докл. див.: Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках. *Філософсько-антропологічні студії 2001*. Київ, 2001. С. 43–58.

¹² Gilman S. *The Man-Made World; or, our androcentric culture*. New York, 1914.

¹³ Бовуар С. Друга стаття. Т. 1 / перекл. з франц. Н. Воробйової. Київ, 1994. 390 с.; Бовуар С. Друга стаття. Т. 2. / перекл. з франц. Н. Воробйової. Київ, 1994. 390 с.

¹⁴ Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Київ, 1929. Вип. 1. С. 24–33.

¹⁵ Там само. С. 26.

¹⁶ Там само. С. 26–28.

«норма» в житті людства. Очевидно, що поняття боротьби в публіцистичному лексиконі з'явилося раніше, ніж думка про можливість подолання конфліктів іншим шляхом, ніж через боротьбу і насильство. Війна є не лише чинником змін, а й історичного поступу. Як міркував Р. Арон: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодинці чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичайні їхніх спільнот»¹⁷.

Війни ХХ століття були безпрецедентними за розмахом. Перша світова війна зачепила життєвий уклад мільйонів людей, позбавила їх домівок і родин, змінила ставлення до життя, релігії, культурних і моральних цінностей. Перелом у розумінні конструктивів «людина і війна», «війна і суспільство», а також ролі цивілізаційних чинників у подіях війни відбувся в другій половині ХХ ст. Велику роль у цьому відіграв досвід Другої світової війни та розвиток нової соціальної історії, політології та культурології¹⁸. З 1960-х років формується нове бачення війни, до уваги береться широка палітра поглядів, різна ментальність, уявлення. Історики намагаються зрозуміти, якими були учасники війни, як вони мислили, що відчували.

Важливим у дослідженні війни є з'ясування передвоєнної ситуації – стану очікування війни. Йдеться про ідеологічні, психологічні й військово-політичні заходи, що спрямовані на підготовку до війни. З одного боку, це зусилля урядів і державних органів, а з іншого – акції недержавних громадських об'єднань. Другий рівень пов'язаний з переживаннями і настроями людей у передчутті невідомої раніше ситуації. Після війни вийшла друком праця Р. Віппера «Вічність війни», у якій автор писав про огиду до війни значної частини людей як про ознаку елементарного страху перед війною, про небажання брати в ній участь. Віппер зазначав, що війна – це не обридливий нарід культури, а її органічна прикмета, могутній чинник¹⁹. Воєнна буденність в умовах фронту чи тилу була екстремальним повсякденням, іншим боком війни, яка змінювала умови, порядок, норми життя і

---

¹⁷ Реймон А. Мир і війна між націями / перекл. з франц. З. Борисюк, Г. Філіпчук. Київ, 2000. С. 157.

¹⁸ Мировые войны XX века. Первая мировая война: документы и материалы. Москва, 2002. 500 с.

¹⁹ Віппер Р. Вічність війни. *Літературно-науковий вісник*. 1924. Т. LXXXIV. С. 71.

скасувала традиційні інститути соціальної організації. Зазвичай війну історики описують як низку впорядкованих у часі епізодів, вивчають військово-політичні й військово-економічні аспекти, дотримуються подієвого підходу. Історіографічна і методологічна спадщина характеризується обережним ставленням до проблематики мікроісторії, соціальної історії, морально-психологічних аспектів. Однак людський вимір війни поступово стає самостійним напрямом досліджень.

Вивчення воєнної повсякденності пов'язують з антропологічними підходами. О. Сенявська вказує на чотири таких підходи: теоретико-методологічний, джерелознавчо-методичний, конкретно-історичний, міждисциплінарний. Перший передбачає обґрунтування історико-антропологічних досліджень війни як особливої галузі історичних досліджень; розробку типології воєн у «людському вимірі», виявлення особливостей великих і малих війн; дослідження війни як суспільного, соціокультурного феномену ХХ ст. Другий охоплює пошук комплексів джерел для дослідження; розробку програм історико-соціологічних опитувань учасників бойових дій; використання методів «усної історії»; опрацювання даних про війну в антропологічному вимірі. Третій включає загальноісторичні методики, зокрема історико-порівняльну і джерелознавчу. Щодо міждисциплінарності, то авторка вважає, що «метанаукові підходи у вивченні історико-психологічної проблематики доцільно доповнювати методологічними принципами й інструментарієм, виробленим у суміжних гуманітарних дисциплінах, перш за все психологічній та соціологічній науках»²⁰. З психології має особливе значення напрям біхевіоризму, який займається вивченням мотивацій і поведінки особистості.

З чоловічого погляду історія Великої війни стає фемінною²¹. (Те саме можна сказати й про Другу світову війну.) У межах історико-антропологічних досліджень, які набувають популярності, жіночі документи отримують перевагу, бо дають змогу висвітлити людські емоції, реалії повсякденного життя. У пресі можна відшукати

---

²⁰ Сенявська Е. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки. *Военно-историческая антропология*. Москва, 2002. С. 17–19.

²¹ Лавренко В. Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравкова). *Народи світу і Велика війна 1914–1918: матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця, 2015. С. 84.

тексти про право жінок воювати²², чимало йдеться про жінок-волонтерок. Однак забутими є тисячі простих жінок, які відправивши чоловіків на фронт, жили в очікуванні (лише деякі активно діяли), не йдеться теж про матерів і вдів. Видається, що жіноча історія війни – історія тільки відомих і активних. Ігнорується й реакція (а вона хитається між схваленням, засудженням і байдужістю) суспільства (або й самих жінок) на творення і сприйняття тих чи інших образів. Популяризація жіночого досвіду війни свідчить про фемінізацію військової історії. Хоча можна говорити й про два окремих погляди на дослідження воєн – чоловічий і жіночий.

У дослідженні жіночого досвіду війни слід брати до уваги різниці в підходах української й західної традиції історієписання. В англійських виданнях жінки виступають як частина суспільства, війни й «чоловічого світу», учасниці політичних, економічних і культурних процесів. Дослідники звертають увагу на зміни повсякдення жінок в тилу і на фронті. У полі зору – політична і національна рівноправність, співвідношення статі та її соціокультурного конструкту. Помітна також спроба до об'єднання досвідів жінок під час двох світових воєн. Гостро стоїть тема жіночого тіла та насильства. У контексті воєнних подій історики намагаються «вловити» гендерну політику/ідеологію та пояснити її причини/наслідки. Існує думка, що війна загострила, а не стерла відмінності між чоловіками та жінками.

В українській історіографії жіноча історія здебільшого «відірвана» від чоловічої, а також від політичного, економічного, соціального й культурного життя. У центрі уваги української історіографії є жіночі організації, які діяли під час війни. Переважає опис, тоді як місце, роль, причини, прояви, значення, наслідки і реакції як дослідницька проблема з'являються на другому плані. Таке зосередження на фактах жіночого життя зумовило замкнутість досліджень – жінки пишуть про жінок і для жінок. Українські дослідниці орієнтуються на національні аспекти жіночої активності, але майже не торкаються проблематики міжнаціональних взаємин. Деяким новаторством є критика поглядів, які ігнорують жінок на війні, і намагання «вхопити» жіночий стиль мислення, не асоціювати жінок з чеканням і стражданням.

---

²² Мельниченко Н. Жінки в армії всупереч всьому. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/10/13/201761/> (дата звернення: 06.11.2017)

Помітною є різниця у вивченні досвіду жінок під час двох світових воєн. Що стосується Великої війни, то дослідники, як правило, наголошують на громадській діяльності й біографіях відомих жінок, ставлячи на другий план правове й економічне становище жінок, їх повсякдення. Історики Другої світової війни натомість зосереджують увагу на питаннях воєнного (приватно-інтимного) досвіду²³ у лавах Червоної армії або ж Української повстанської армії, нехтуючи суспільною працею. Чи можна поєднати досвіди українських жінок з двох воєн? Насамперед цих жінок різнить час і політичні реалії. В Австро-Угорській монархії не було гендерної політики; місце й завдання жінок на війні визначали національні проекти, створювані чоловіками. Натомість у Радянському Союзі активно використовували емансипаційну ідеологему «визволення» жінки з «домашнього рабства», залучення її до всіх сфер діяльності. Одночасно формували культ «героїчної смерті» й самопожертви. Таке виховання і закон про загальновійськовий обов'язок (від 1 вересня 1939 р.), який дозволяв призивати в армію і на флот жінок з відповідною підготовкою, зумовили сплеск жіночої активності. Одна з літературних героїнь С. Алексєвич («У війни не жіноче обличчя») каже: «у нас всіх було одне бажання – тільки у військомат і тільки проситися на фронт»²⁴.

Нині людський вимір війни (а тим паче жіночий) стає самостійним напрямом дослідницьких зацікавлень. Історики дедалі частіше звертаються до сюжетів, які показують стратегії виживання. Війна завжди є надзвичайним станом, вона пронизує всі сфери життя, відчувається навіть у віддалених від фронту районах. Мобілізація, встановлення обмежень, заходи економії, втрата близьких, зміна влади, насильство – все це порушувало звичні життєві устої, усталені зв'язки, орієнтувало на нові цінності. Для жінок загрози набували системного (з часом звичного)

---

²³ Гавришко М. Ставлення представників ліберального фемінізму в Галичині до ОУН у 1929–1939 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 24: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи / гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. О. Стасюк, М. Романюк. Львів, 2013. С. 85–98; Гавришко М. Лицарка Бронзового хреста заслуги УПА: до 100-річчя Юлії Ганущак. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол.: Л. Тимошенко та ін. Дрогобич, 2015. Вип. 17–18. С. 308–315; Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х роках. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ, 2015. С. 123–141; Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2015. Зб. 20. С. 199–213.

²⁴ Алексєвич С. У войны не женское лицо: Повести. Москва, 1989. С. 25.

характеру, що стало головною рисою повсякденності. Під таким кутом зору жінки, повсякдення і війна стають одним цілим. Для дослідження цього досвіду найкращим є міждисциплінарний підхід. Особливого значення для воєнної антропології має психологія, зокрема психологія виживання в екстремальних ситуаціях. А в поєднанні з інтерпретацією на стику історії та культурології, буде можна показати світоглядні й психологічні зміни, які відбувалися з жінками протягом війни.

Виникають і термінологічні питання. В історіографії вживаним є термін «повсякдення війни», який відображає екстремальне щодення, що змінювало умови, порядок, норми життя. Тому до досвіду жінок можна застосовувати поняття «жіноче воєнне повсякдення», яке би включало зміни, що стосувалися жінок (пристосування до життя без чоловіків, самостійна відповідальність за дітей і господарство, стратегії виживання тощо). Другий термін – «воєнний гендер» – пояснював би мотиви, способи воєнної емансипації жінок, залучення їх до війська, стосунки з чоловіками-солдатами на фронті, фронтовий побут. Як називати цих жінок? У спогадовій літературі їх називали за військовим званням (наприклад, хорунжа О. Степанів), а самі жінки називали себе «жінка-воєк». Щоби передати не тільки факт перебування на фронті, а й винесений звідти досвід, пропонуємо окреслення «жінка з фронту». За аналогією можна було б казати «жінка-захисниця дому», «жінка-громадська діячка» тощо. Ці терміни об'єднували б між собою жінок різного віку, статусу, рівня освіти, але які займалися спільною роботою. «Жіноча воєнна адаптація» – це не лише адаптація жінок після повернення з передової, а й пристосування до повернення чоловіка, до життя з солдатами, звикання до небезпеки.

Досвід сотні тисяч жінок складно узагальнювати, а поява нових джерел може корегувати первісні висновки. Кожна жінка чи спільнота, до якої вона належала, мали різні погляди на навколишні події, по-різному проживали і переживали війну. Варто відмовитися від категоричних тверджень. Насамперед треба подолати стереотип про жінок, які тільки «очікують і страждають». Хоча цього й не можна заперечувати, бо велика частина жінок саме так себе позиціонувала. Активними серед українок були освічені жінки з відомих галицьких родин. Накладати їхні погляди і дії на селянок, для яких найважливішим було вижити, неможливо. У

повсякденному житті жінки приймали рішення в залежності від побаченого/почутого, тому потрібно відмовитися від стереотипу про «своїх/чужих». Досвід співжиття залежав від реальних обставин, а не від офіційної ідеології. Жіноче воєнне повсякдення не може бути відірване від чоловічого. Хоч війна й поділила світ на жіночий і чоловічий, однак ці світи перетиналися і взаємоіснували. Нині жіноча історія, історія повсякдення й військова історія є актуальними і перспективними напрямками досліджень. Пізнавальні завдання, які пов'язані з сучасним розумінням ролі жінки у війну, доволі широкі: від реконструкції побутового життя під час війни звичайної жінки (не тільки громадської діячки) до аналізу зумовлених війною переживань і емоцій. Історія «жіночої воєнної повсякденності» цікавиться не тільки багаторазовими повторюваними діями, а й історією спостережень, досвіду, способу життя. Повсякденність жінок у війні – це світ суспільства, в якому досліджується матеріальна культура, харчування, житло, повсякденна поведінка, мислення, світосприйняття. Така історія зосереджується на окремих спільнотах, селах, родинях, біографіях, у її центрі постають пересічні люди, чоловіки і жінки, їх зіткнення з війною. Вивчення повсякденності допомагає виявити не тільки об'єктивну сферу існування людини, а й сферу її суб'єктивності, змалювати картину того, як детерміновані укладом повсякденності вчинки жінок впливають на хід історії. Комплексне дослідження війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики всієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу.

1.2. Історіографічний огляд

Зацікавлення Великою війною в сучасній історіографії тісно пов'язане з відзначенням 100-ліття від її початку. В останні десятиліття дослідження цієї війни залишалися в тіні Другої світової війни: через відсутність живих свідків і завдання політики пам'яті. Серед українських істориків немає практики шукати зв'язок між двома війнами, особливо в плані жіночої історії. Історіографія Великої війни в

Україні перебуває на стадії формування, пошуку тем, джерельних свідчень, методологічних підходів. Є відмінності й у межах української історіографії, коли дослідники зосереджують увагу тільки на австрійській або тільки на російській частинах тогочасної України. Щойно в останні роки з'явилася тенденція до поєднання дослідницьких зусиль²⁵. Історія Великої війни в Україні асоціюється переважно з «чоловічими» аспектами й національними викликами того часу.

Увага українських істориків зосереджена здебільшого на політичних аспектах війни (українському питанні в контексті міжнародних відносин, інтересах великих держав щодо українських територій)²⁶, утворенні українських військових сил (УСС, СС 1917–1919²⁷, УГА) та перебігу воєнних дій, російській окупації Галичини і Буковини²⁸. Утім, починають набирати популярності соціальний та антропологічний виміри. З'являються розвідки про суспільні настрої населення, біженство²⁹, повсякденне життя різних соціальних груп, культурну, добродійну діяльність, народну творчість тощо³⁰. Окремо вивчають досвіди міст і сіл. До прикладу, у Львові відбулася міжнародна конференція «Міський досвід Великої війни у Східній Європі» (23–25 червня 2016 р.), де науковці аналізували міські простори в часі війни. Воєнний досвід міст приховує чимало дослідницьких сюжетів – ідентичності, відносин населення і влади, повсякдення, комунікації, полону, біженства. У центрі

---

²⁵ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси / упоряд. О. Реєнт. Київ, 2014. 784 с.; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 2. Мовою документів та свідчень. Київ, 2015. 800 с.

²⁶ Кондратюк К., Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України 1914–2009 рр. Львів, 2010. 262 с.

²⁷ Хома І. Січові Стрільці: створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січовий Стрільців у 1917–1919 рр. Львів, 2011. 102 с.; Хома І. Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки). Львів, 2016. 239 с.

²⁸ Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3–37; Реєнт О., Янишин Б. Велика війна 1914–1918 у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 4–21; Дем'янюк О. Перша світова війна на Волині: історіографія проблеми. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Львів. С. 6–8; Лозинська І. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспективи досліджень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634. С. 139–144; Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 158–166.

²⁹ Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали: монографія. Харків, 2009. 360 с.; Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків, 2012. 568 с.; Жванко Л. Жінщина-беженка Першої світової війни: штрихи к психологічному портрету (на прикладі українських губерній), 1915–1917. *Маленький человек и Большая война в истории России. Середина XIX – середина XX в. Материалы международного colloquiuma*. Санкт-Петербург, 2014. С. 302–317.

³⁰ Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. Вип. 23 Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку великої війни) / гол. редкол. О. Реєнт. Київ, 2014. 318 с.

досліджень з'являється людина різного віку, статі, соціального стану³¹.

В українській історіографії набуває популярності й тема жінки у війні³². Про це свідчать публікації М. Богачевської-Хомяк, О. Бежук, М. Дядюк, О. Кісь, О. Винник, О. Мамроцької, Т. Орлової³³, М. Гавришко, Р. Голика³⁴, О. Павлишина³⁵. У них йдеться насамперед про національні аспекти жіночої активності. Узагальнено можна стверджувати, що сучасні українські дослідники/-ці гендерної тематики (а нею займаються здебільшого жінки) поступово шукають зв'язки між фронтом і тилом, жіночим і чоловічим досвідами. Дедалі частіше з'являється критика поглядів, які «не бачать» жінок в історії; жінки потрапляють у центр вивчення суспільних рухів; акценти зміщуються з державної політики і воєнних дій на особистий досвід військових і цивільних жінок, «вхоплення» жіночого стилю мислення на війні, бачення жінками світу, воєнної ситуації й себе в ній.

Популярною в українській історіографії є тема участі жінок в легіоні Українських січових стрільців, але розвинутої традиції писання про цих українок ще немає. Щодо стрільчинь, то найбільше інформації в наукових і науково-популярних виданнях можна знайти про О. Степанів³⁶, С. Галечко, Г. Дмитерко, І. Кузь і О. Підвисоцьку³⁷. Їхні життєві історії як ілюстративний матеріал майже без змін «переходять» з одного видання в інше³⁸. В історіографії склалася традиція згадувати

---

³¹ Байдак М. Міста посеред війни. Огляд міжнародного воркшопу «Міський досвід Великої війни у Східній Європі» (Центр міської історії, м. Львів, 23–25 червня 2016 р.). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1944-mar-iana-baydak-mista-posered-viiny-ohliad-mizhnarodnoho-vorkshopu-miskyi-dosvid-velykoi-viiny-u-skhidnii-yevropi-tsentr-miskoi-istorii-m-lviv-23-25-cherwnia-2016-r> (дата звернення: 25.10.2017)

³² Байдак М., Бежук О. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.

³³ Орлова Т. Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2008. Вип. 27. С. 136–144.

³⁴ Holyk R. Delicate Souls between the Veil and the Habit: Images of Galician Ukrainian Women from 1890 to 1950. *East/West: journal of Ukrainian Studies*. Vol. 2. No 2 (2015). Special thematic issue devoted to Women and Gender Studies in Ukrainian, Society, Politics, and Literature. P. 29–52; Голик Р. Між емансипацією й народною традицією: стереотипи та повсякденне життя на сторінках львівської періодики 20–30 рр. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. № 1. С. 29–37.

³⁵ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Ч. 23: Перша світова: українська перспектива. С. 152–170.

³⁶ Кос А. Героїня України Олена Степанів. Львів, 2005. 32 с.

³⁷ Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів, 2011. 368 с.

³⁸ Ковтун В., Монолатій І. Українські січові стрільці – лицарі рідного краю (Серія «Українське мистецтво у старій листівці». Вип. 5). Коломия, 2007. С. 127–130; Литвин М., Науменко К. Історія Галицького Стрілецтва. Вид. 2-ге. Львів, 1991. С. 9, 22, 29, 123; М. Литвин, К. Науменко Українські Січові Стрільці. До 500-річчя козацької слави. Київ, 1992. С. 13, 18, 37; Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921. Харків, 2015. С. 15, 19, 21, 24, 26; Українські Січові Стрільці. 1914–2014 / упоряд. Є. Козак. Львів, 2014. С. 18; Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича / репринт. відтворення з вид. 1935 р. Львів, 1991. С. 21, 35; Лазарович М.

про жінок у війську, але не вивчати їх. Найбільше написано про О. Степанів: видано спогади її та осіб, які були з нею пов'язані³⁹, досліджено наукову діяльність⁴⁰, з'явилися друком популярні біографічні буклети⁴¹; про О. Степанів розповідають стенди на вуличних виставках⁴². Українки ставали об'єктами досліджень у працях українських істориків у еміграції. На потребу дослідження досвіду українок у роки воєн і революцій вказувала М. Богачевська-Хом'як⁴³. Дослідниця докладно вивчала становище українських жінок у Російській імперії. Досвід українок у контексті двох світових воєн українські історики не вивчали.

Про громадську діяльність українок Галичини пише О. Бежук. Дослідницьку увагу вона зосередила на харитативних практиках⁴⁴ жінок у таборі для виселенців Гмюнд⁴⁵ і роботі самаритянської секції Українського горожанського комітету у Львові⁴⁶. У полі зору дослідниці – конкретна практична діяльність жінок, значно менше – питання ідеології й міжлюдських стосунків. Жіночу роботу дослідниця трактує в категоріях національної жертвності, мовляв, галичанки «впроваджували принципи прагматичного фемінізму – повної посвяти себе інтересам нації»⁴⁷. Жіночий рух у Галичині (український і польський) справді переплітався з національним, але на практиці жінки не зводили свою діяльність до національної площини. А ті, котрі вважалися феміністками (Н. Кобринська, С. Русова, Х. Алчевська, О. Кобилянська), взагалі не брали участі в названих товариствах. Поза межі національного наративу український жіночий рух вивела історикиня О. Маланчук-Рибак⁴⁸. Дослідниця простежила емансипацію жінок, яка перетворилась у фемінізм, а згодом реалізовувалася в суспільних практиках.

Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Вид. 2-ге, доповн. Тернопіль, 2016. С. 10, 55, 59, 74, 77, 102, 106, 121, 123, 167, 259.

³⁹ Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. 632 с.

⁴⁰ Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади / упоряд. О. Шаблій. Львів, 2003. 607 с.; Доктор географії Олена Степанів / упоряд. О. Шаблій. Львів, 2002. 320 с.

⁴¹ Кметь В. Олена Степанів: шлях боротьби та гідності. Львів, 2015. 24 с.

⁴² Виставка «Люди свободи» в рамках Форуму видавців, Львів, 14–19 вересня 2016 р.

⁴³ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому... С. 172–195.

⁴⁴ Бежук О. Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія «Гуманітарні науки». Львів, 2011. В. 10. С. 271–278.

⁴⁵ Бежук О. Культурно-освітня праця «Жіночого комітету» у таборі українських біженців та виселенців м. Гмюнд (1916–1918). *Вісник НУ «Львівська Політехніка»*. «Держава та армія». Львів, 2013. № 75. С. 61–67.

⁴⁶ Бежук О. Благодійна діяльність самаритянської секції Українського Горожанського Комітету у Львові. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. «Держава та армія». Львів, 2011. № 693. С. 142–147.

⁴⁷ Там само. С. 147.

⁴⁸ Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика... 500 с.

Історія українок майже відсутня в урбаністичних студіях. Зазвичай автори звертають увагу на повсякдення міста, описуючи ціни, проблеми з продовольством і обмежують розповіді періодом російської окупації⁴⁹. Окремі жінки стали об'єктами наукових досліджень у контексті історії львівських родин чи приватних відносин. Стислий перебіг особистого життя під час війни «найбагатшої і найбажанішої нареченої Львова» Г. Федак (доньки адвоката С. Федака) подано в статті О. Бежук «Жіночі історії родини Степана Федака»⁵⁰. Назва статті свідчить про традицію писати історію жінки крізь призму життя чоловіка. Інша львівська дослідниця З. Баран висвітлила особисту історію О. Федак-Шепарович у контексті львівських і галицьких подій⁵¹. Об'єктом наукових зацікавлень ставала громадська діяльність жінок у воєнному Львові⁵². Важливим (бо створює порівняльні контексти) є вивчення життя львів'янок в «австрійському» і «польському» місті⁵³.

Історики в сучасній Україні щойно починають вивчати повсякдення жінок у роки Першої світової війни, порушують питання їх національної самоідентифікації, світогляду, сімейних і громадських обов'язків⁵⁴. Творчі доробки українських

---

⁴⁹ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Львів: історичні нариси / упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 304–324; Винник О. Чутки під час російської окупації Львова 1914–1915 років. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2009. Вип. 44. С. 163–176; Щодра О., Петрій І. Повсякденне життя Львова під час російської окупації 1914–1915 років. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta*. Kraków, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta* / red. nauk. K. Karolczak, Ł. T. Sroka. S. 354–378.

⁵⁰ Бежук О. Жіночі історії родини Степана Федака. *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6. С. 18–23.

⁵¹ Баран З. Спогади Олени Шепарович як джерело до історії Львова першої третини ХХ століття. *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura...* S. 119–120.

⁵² Винник О. Діяльність міських кухонь під час російської окупації Львова (1914–1915). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura...* S. 431–438.

⁵³ Черчович І. Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку ХХ століття. *Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць*. Львів, 2012. Т. 8. Ч. 1: Влада і суспільство / за ред. О. Аркуші і М. Мудрого. С. 411–420; Її ж. Українки у Львові на початку ХХ століття: у світлі щоденних практик. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: історія. Тернопіль, 2013. С. 13–19.

⁵⁴ Байдак М. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23 : *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*. Rzeszów, 2016. S. 496–509; Байдак М. «Свой», «чужой» и «враг» в представлениях женщин-украинок Галичины и Надднепрянщины в годы Первой мировой войны. *Культурное измерение войны: Первая мировая война в образах, в памяти и истории (к 70-летию факультета истории, философии и искусств): материалы Международной научной конференции*. Ставрополь, 2015. С. 44–48; Байдак М. Жінка в Галичині періоду Першої світової війни у світлі приватних практик (на матеріалах особових джерел). *Каразинські читання (історичні науки). Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції*. Харків, 2014. С. 222–223; Байдак М. Поняття патріотизму та обов'язку у приватних практиках українок Галичини в роки Першої світової війни. *Матеріали I міжнародної науково-практичної конференції «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини», присвяченої 125-й річниці з дня народження Ольги Басараб*. Львів, 2014. С. 44–47; Байдак М. Дім як простір жіночого повсякдення в роки Першої світової війни. *Шевченківська весна–2015. Історія. Матеріали XII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2015. С. 34–39; Байдак М. «Живий живе думає»: жіноче розуміння Часу в роки Великої війни 1914–1918 рр. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»*. Житомир, 2015. С. 19–26; Байдак М. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі

письменників/-ць з часу війни, народну творчість досліджують фольклористи⁵⁵, рідше історики⁵⁶. Вчені пробують залучати художні тексти для відображення суспільних змін, пов'язаних з війною. Вони звертають увагу головно на чоловічі аспекти війни, вказуючи на сюжети, які стосуються чоловіків та їх емоцій⁵⁷. З художньої літератури як історичного джерела про війну використовують зазвичай твори західних письменників – А. Барбюса, Е. М. Ремарка, А. Цвейга, Е. Хемінгуей⁵⁸. Жіноча літературна творчість ще не ставала об'єктом аналізу українських істориків. Так само як жіноча тематика ще не представлена в економічних студіях про війну, в українській історіографії немає проблематики жіночої колаборації, використання жіночих образів у пропаганді, участі жінок у медичній службі, професійної зайнятості, питань, що стосуються жіночого тіла, моральності, позашлюбних дітей, повоєнної адаптації.

Подібний до українського спектр питань порушують польські історики. Вони так само зосереджені на політичному й мілітарному досвідах війни. На думку В. Молика, історія Великої війни не займає такого важливого місця в польській історіографії як Другої світової⁵⁹. Вивчення досвіду людей в роки Першої світової війни в Польщі тільки набирає популярності. Чоловічий і жіночий досвіди війни вивчає К. Сераковська⁶⁰. Дослідницьке бачення війни авторка передала словами

Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 118–133.

⁵⁵ Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів, 2009. 294 с.; Кузьменко О. Психологія поведінки українців в народних оповіданнях про Першу світову війну (за польовими матеріалами з архіву В. Гнатюка). *Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність* / укладач І. Папуша. Тернопіль, 2008. Вип. 25. С. 233–236; Кузьменко О. Образ матері в українському пісенному фольклорі національно-визвольних змагань ХХ ст. *Українська культура: з нових досліджень. Збірник наук. ст. на пошану С. П. Павлюка з нагоди його 60-річчя*. Львів, 2007. С. 290–318.

⁵⁶ Голик Р. Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити*. № 2 (117). Львів, 2014. С. 494–501.

⁵⁷ Погорелов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.* Київ, 2005. Вип. 9. С. 134; Костиця Б. Перша світова війна та національна революція 1917–1921 рр. у символічній прозі Кліма Поліщука. *Бахмутський шлях*. № 1–2. 2010. С. 137–140; Гнатюк М. Тема війни у творах Тимофія Бордуляка. *Українське літературознавство*. Вип. 77. 2013. С. 279–284; Стеф'юк І. Перша світова війна у творчості Марка Черемшини. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. № 1. С. 268–276.

⁵⁸ Панасюк К. Художня література як джерело вивчення гуманітарного досвіду Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*: Львів, 2014. С. 30.

⁵⁹ Molik W. Wielkopolska w okresie I wojny światowej – stan i propozycje badań. *Spoleczeństwo polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918)* / red. M. Wojciechowski. Toruń, 1996. S. 25.

⁶⁰ Sierakowska K. Wielka Wojna w oczach ludności polskiej (1914–1939). *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?* / pod. red. T. Schramma i P. Skubisza. Szczecin, 2016. S. 143–153; Sierakowska K. Lęk przed śmiercią, bezdomnością, demoralizacją. Polki i Polacy 1914–1918. *Rzegląd Humanistyczny. Pismo Uniwersytetu Warszawskiego*. Nr 6 (447).

героїні книги: «У цьому сумі людські відносини повертаються до старих норм, коли вона терпить і народжує, а він йде на війну. І бувають моменти, коли це нормально. Але іноді це здається дуже неправильним»⁶¹. Дослідниця вказує на стереотип, який побутував у той час: жінкам – приватне, чоловікам – публічне; вказує на емоційність жінок і стриманість чоловіків у вираженні почуттів та реакцій на життєві катаклізми. Її героїні зі сльозами (відповідно до чоловічих щоденникових записів) переживають виселення, втрату дому і неспроможність матеріально забезпечити сім'ю. Жіноче тіло (і алкоголь) дослідниця трактує як засіб освоєння страху перед смертю. Авторка пише про проституцію, публічні доми, рекламу контрацептивів під час війни.

Польські дослідники/-ці починають вивчати емансипаційний досвід жінок у контексті Першої світової війни. У 2014 р. у Вроцлаві вийшов друком збірник статей «Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku», де розглянуто питання жіночої емансипації, самоідентифікації, політичної й суспільної свідомості, мілітарних практик жінок під час двох світових воєн⁶². Участь польок у військових формуваннях вивчають регіонально⁶³, з'являються друком біографії відомих жінок, які були на фронті (як-от О. Пілсудської⁶⁴, В. Пеховської⁶⁵, В. Герц⁶⁶). Про жінок – учасниць стрілецьких товариств, які пішли на фронт – пише Анета Невенгловська⁶⁷. Авторка показала, що польки виконували там допоміжну роботу – готували їжу, опікувалися медичними справами, іноді були кур'єрками. Досвід польських військовичок розглядають і в

Warszawa, 2014. S. 7–19; Sierakowska K. Kobieta i mężczyzna w społeczeństwie II RP. *Metamorfozy społeczne. Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie* / red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski. T. 10. Warszawa, 2015. S. 167–189.

⁶¹ Sierakowska K. Śmierć – Wygnanie – Głód w dokumentach osobistych. *Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*. Warszawa, 2015. 268 s.

⁶² *Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane zagadnienia* / pod red. Teresy Kulak i Agnieszki Chlebowskiej. Wrocław, 2014. 319 s.

⁶³ Konopka A. Kobiety w formacjach wschodnich (1914–1920). *Test*. 1997. Nr 3. S. 125–140; Cybulska K. Kobiety w ruchu niepodległościowym na ziemi kieleckiej w latach 1914–1918. *Studia Muzealno-Historyczne*. T. VII. Kielce, 2015. S. 81–98; Magiera W. Kobiety – Polki wobec czynu legionowego na Śląsku Cieszyńskim w 1914 roku. *Śląsk Cieszyński w Wielkiej Wojnie 1914–1918 w stulecie polskiego czynu legionowego*. Cieszyn, 2014. S. 29–38.

⁶⁴ Hałny R. Aleksandra Piłsudska komendantka wywiadu kobiecego. Warszawa. Nr. 97. Rok. 3. b.r. 64 s.

⁶⁵ Market A. *Polisce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987 żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*. Pruszków, 2003. 175 s.

⁶⁶ Nowakowska A. *Wanda Gertz Opowieść o kobiecie żołnierzu*. Kraków, 2009. 139 s.

⁶⁷ Niewęgłowska A. *Kobiety w mundurach w czasie I wojny światowej. Człowiek w środowisku społecznym. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mirosławowi Dyrdzie* / red. nauk.: ks. Edward Jarmoch, Joanna Zienkiewicz. Siedlce, 2015. S. 201–206.

контексті боротьби за відновлення державості⁶⁸, зокрема подій 1918 р.⁶⁹, коли з'явилася перша польська військова жіноча організація *Ochotnicza Liga Kobiet*⁷⁰. Анна Марцінкевіч-Качмарчик вважає участь жінок у збройному захисті національних інтересів способом емансипації й підвищення суспільного статусу⁷¹. Українські жінки-стрільчині стали об'єктом дослідження М. Козубеля, який, опираючись головно на спогади Ф. Мольнара, реконструював історії відомих січовичок⁷². Вийшов друком альбом з фотографіями польських військовичок⁷³. Загалом праці польських істориків зорієнтовані на висвітлення внеску жінок у відновлення державності.

Праці західноєвропейських дослідників/-ць зорієнтовані на висвітлення жіночого повсякдення під час війни. Повсякденність розуміють ширше, ніж побут, харчування, традиції. Дослідники/-ці вивчають досвіди жінок у контексті поведінкових моделей, ідеологій, ставлення до себе, близьких чи сторонніх людей, влади; звертають увагу на те, як війна змінювала гендерні відносини та ролі чоловіків і жінок. На відміну від української й польської, західноєвропейська історіографія вивчає досвід жіночого тіла, питання сексуальності, насильства, колаборації. Наукові публікації присвячені досвіду жінок окремих держав чи міст. Практики виживання під час війни у Відні досліджувала М. Хілі⁷⁴. Феміністичну й політичну історію війни на прикладі Великої Британії, яка надала жінкам виборче право, написала Н. Галлес⁷⁵. Зміну традиційних норм маскулінності й фемінності у зв'язку з воєнними подіями у Франції вивчала С. Грейзел⁷⁶. Воєнний досвід

---

⁶⁸ Nartowicz-Kot M. *Udział kobiet w walce o niepodległość Polski w latach 1914–1918. Rocznik Historyczny*. T. 1. 2011. S. 82–97; Pudłocki T. «Będziemy działać». Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski. Kraków, 2013. 338 s.

⁶⁹ *Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921. Materiały z XX sesji naukowej w Toruniu w dniu 5 listopada 2010 roku / pod. red. Waldemara Rezmera*. Toruń, 2012. 126 s.

⁷⁰ Cieślakowa A. *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*. Warszawa: Bellona, 1998. 104 s.; Marcinkiewicz-Gołaś A. *Ochotnicza Legia kobiet (1918–1922)*. Warszawa, 2006. 292 s.; Dufurat J. *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*. Toruń, 2002. 374 s.

⁷¹ Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i wojskowa służba kobiet ZWZ-AK (1939–1945)*. Warszawa, 2016. 432 s.

⁷² Kozubel M. *Ukraińscy Strzelcy Siczowi 1914–1920*. Oświęcim, 2015. 404 s.

⁷³ *Kobiety czasu Wielkiej Wojny w fotografii. Herito: dziedzictwo, kultura, współczesność*, 2014. Nr 3. S. 92–103.

⁷⁴ Healy M. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. New York, 2004. 333 s.

⁷⁵ Gullace F. N. «The Blood of Our Sons». *Men, Women, and the Regeneration of British Citizenship During the Great War*. New York, 2002. 304 s.

⁷⁶ Grayzel R. S. *Women's Identities at war. Gender, motherhood, and politics in Britain and France during The First World War*. The Iniversity of North Carolina Press, 1999. 334 s.

російських, британських і американських жінок досліджувала Е. Шіптон⁷⁷, а досвід військовичок з Польщі, Америки, Великої Британії та Франції об'єднав Д. Донахю⁷⁸. На прикладі українок воєнний досвід жінок проаналізував Х. Хатчек⁷⁹. Дослідження Б. Девіс⁸⁰ показало, що саме жінки, які не мали засобів до виживання (т. зв. *women of lesser means*), були рушієм економічних і політичних змін у містах, оскільки через їх бунти влада мусила вирішувати продовольчі питання. У такий спосіб жінки інтегрувалися в суспільний, політичний, економічний простір держави.

Західноєвропейські студії з жіночої історії Великої війни зосереджені на індивідуальних і колективних біографіях. У Британії чимало розвідок присвячені медсестрі й феміністці В. Бріттен. Марк Бостридж показав, як спогади цієї письменниці-початківці, яка пережила війну на фронті, увійшли в британську культуру й пам'яті про глобальний конфлікт⁸¹. Він реконструював життя В. Бріттен від дитинства до 2014 р., коли текст екранізовано у фільмі «Заповіт юності». Вивчення біографій дає змогу зрозуміти правила, емоції війни для окремої людини. Колективну біографію жінок різних національностей і соціального положення написала С. Грейзел. Авторка показала спільність воєнного досвіду жінок⁸². Вивчення жіночого досвіду базується на джерелах різного типу. Люсінда Гослінг відобразила домашнє повсякденне жінок на матеріалах британської преси⁸³. Про відображені в літературі повсякденні практики жінок, емоції, переживання пише В. Ньюман⁸⁴. Культуру жіночого вбрання і зміни в моді описала Л. Едлінгтон⁸⁵.

У західній історіографії виразною є тенденція до об'єднання жіночого досвіду двох світових воєн⁸⁶. Об'єктами вивчення є жінки різних національностей, віку, освітнього рівня, соціальної приналежності. Західні автори відходять від практики

---

⁷⁷ Shipton E. *Female Tommies. The frontline women of The First World War*. The History Press, 2014. 338 s.

⁷⁸ Donahue J. *Women in the First World War*. 2015. 144 s.

⁷⁹ Hatschek Ch. *Von der «wehrhaften» Frau zum weiblichen Rekruten – Entwicklungshistorische Perspektiven der österreichischen Soldatinnen*. Wien, 2009. 329 s.

⁸⁰ Davis B. *Home Fires Burning. Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. The University of North Carolina Press, 2000. 350 s.

⁸¹ Bostridge M. *Vera Brittain and the First World War. The story of the Testament of Youth*. London, 2014. 252 s.

⁸² Grayzel S. *Women and the First World War*. London. New York, 2002. 193 s.

⁸³ Gosling L. *Great War Britain. The First World War at Home*. Stroud, 2014. 239 s.

⁸⁴ Newman W. *Tumult and Tears: An Antology of Women's First World War Poetry*. South Yorkshire, 2016. 224 p.

⁸⁵ Edlington L. *Great War Fashion. Tales from the History Wardrobe*. The History Press, 2013. 248 s.

⁸⁶ Байдак М. Чи були жінки на війні? Деякі приклади з американської історіографії про місце статі у світових воєнних конфліктах. *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 447–452.

обтяжених науковим апаратом видань, пропонують науково-популярні тексти з акцентом на колективних або індивідуальних біографіях. Сучасні видання добре ілюстровані, містять уривки з документів, цитати. Історію жіноцтва досліджують переважно жінки, що теж накладає відбиток на акценти й інтерпретації. Перехід до популярних видань свідчить про те, що відбулося переосмислення взаємин статей. Розрізнення «жіночого» і «чоловічого» пластів історії відбувається відповідно до соціокультурних, а не біологічних маркерів. Вивчення жіночого досвіду війни та його популяризація є важливими елементами сучасної культури.

Досвіди жінок Східної Європи у двох світових війнах висвітлено в збірнику «Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe» за редакцією Н. Уінгфілд і М. Букур⁸⁷. Поштовхом до публікації стали зустрічі авторів, започатковані в 1999 р. на конференції в Мінську і продовжені на панельних дискусіях Американської асоціації розвитку славістики. У зібраних есе осмислюється жіночий досвід війни, повоєнні спроби «відновити» гендерний порядок, зосереджено увагу на жіночому тілі, співпраці й опорі, післявоєнній пам'яті. Окремий фокус зроблено на темі жіночого патріотизму, який часто визначався в слухняному дітонародженні або, навпаки, як готовність відмовитися від сім'ї і працювати «в ім'я народу». Автори не оминули тему колаборації, сексуального насильства. У цьому виданні стаття постає в різних контекстах і тематичних сюжетах: блокади Ленінграда, післявоєнного формування колективної пам'яті в Сербії й Румунії, демобілізації в Австрії.

Гендерні студії, а також проблематика жінки на війні й пов'язані з нею дослідницькі моделі й інтерпретації прийшли в українську історіографію головно з Заходу. Якщо в західноєвропейських і американському суспільствах звичною практикою є численні навчальні тренінги, конференції, симпозіуми, діяльність спеціалізованих дослідницьких центрів, то в Україні цей напрям історичних студій ще перебуває на етапі становлення. Український матеріал з двох світових воєн дає змогу коригувати деякі твердження, які набули стереотипного звучання в західній історіографії. Територія України була епіцентром цих воєн, до участі у них українських жінок

---

⁸⁷ Gender and war in 20th century Eastern Europe / ed. by Nancy Meriwether Wingfield, Maria Bucur. Bloomington, 2006. 251 p.

змушувала сама ситуація (це був вимушений крок, а не тільки результат особистого вибору); українкам доводилося на собі відчувати бомбардування, матеріальні й людські втрати, шукати способи співжиття з солдатами. Досвід українок на війні вміщує одночасно приватну, військову, політичну, національну ділянки життя, що дає змогу говорити про індивідуальність і унікальність життєвих стратегій і моделей поведінки. Українська історіографія має поки що незначну кількість наукових розвідок з цієї тематики. Перед українськими істориками ще великий простір для відкриття нових джерел і пошуку інтерпретацій.

1.3. Джерела та способи їх дослідження

Повсякдення українок на війні було пов'язане з багатьма контекстами – військовим, політичним, господарським, суспільним, культурним, особистісним. Вивчення жіночого досвіду війни змушує історика ставити найрізноманітніші питання. Пошук відповідей на них потребує відповідних джерел, а вони здебільшого сильно розпорошені. Матеріали, що стосуються Галичини, зберігаються в архівах і відділах рукописів у Львові, Києві, Івано-Франківську, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Вроцлаві, Відні. Автентичні матеріали можна знайти в музеях. Частина джерел знаходиться в приватних колекціях. Зрештою, не тільки жінки писали про себе, були й численні зовнішні уявлення про повсякдення жінок у часі війни. У даній роботі проаналізовано різні групи джерел – офіційні, статистичні, особові (листи, щоденники, спогади), преса, художня література та візуальні матеріали (картини, фотографії), що дало змогу цілісно відтворити досвід жінок в роки війни.

Уявлення про низьку інформаційну вартість офіційних матеріалів для дослідження повсякдення є хибними. Статистичні матеріали, як різновид офіційних джерел, можуть дати відомості про чисельність жінок у роки війни. У випадку українок, польок чи єврейок Галичини доволі складно визначити їх загальну кількість. На це є кілька причин. В австрійському (1910 р.) і польському (1921 р.) переписах немає поділу за статтю; жінок розглядають у розрізі рівня освіти, народжуваності, хворіб і смерті; не було й графі про національність (українців ідентифікували через греко-католицьке віросповідання). Утім, порівнюючи дані цих переписів, можна бачити,

що на 1921 р. збільшилася кількість вдів (через високу чоловічу смертність під час війни), шлюбів (після війни в подружжі шукали підтримки), позашлюбних дітей. При роботі з статистикою, слід враховувати політичні контексти. Австрійська, російська, польська влада в Галичині в роки війни очислювала населення відповідно до своїх потреб. Інколи населення бойкотувало перепис (галицькі українці не брали участі в переписі 1921 р.), тому дані можуть бути приблизними. Офіційні документи фіксували кількість і подавали прізвища жінок на фронті⁸⁸. Військових посвідчень не виявлено.

Під час війни жінки підпорядковувалися адміністративним розпорядженням, оголошенням, законам⁸⁹. Найчастіше вони стосувалися споживчих справ (обмежень на купівлю продуктів, нафти) чи правил поведінки⁹⁰. Були такі, що стосувалися суто жінок (про матеріальну допомогу⁹¹) чи сімейних відносин. До прикладу, у 1917 р. прийняли закон, який визнавав «за шлюбні нешлюбних дітей вояків, погіблених або померлих наслідком воєнних трудов, предкладав до найвисшого рішення, коли сего вимагає інтерес дітей і коли можна доказати, що батько хотів оженити ся з їх матірю, аби дітей вважати за шлюбні»⁹². В організаціях жінки самі творили документи, які дають змогу встановити кількість членкинь; статuti вказують на засади їх роботи, фінансове забезпечення тощо. Закони, різноманітні розпорядження й оголошення дають уявлення про те, що жінкам дозволяла (забороняла, рекомендувала) держава чи суспільство. Однак офіційні джерела «мовчать» про те, який вплив вони мали на жіноче повсякдення.

Про воєнне повсякдення жінок писали тогочасні періодичні видання «Діло», «Українське слово», американська «Свобода», «Wiek Nowy», «Kurjer Lwowski». У роки війни виходили спеціальні таборіві видання («Голос табору», «Нове життя», «Наша зоря»), однак їхні наклади були мізерні, тому «переходять з рук в руки і

---

⁸⁸ Поіменний список боєвих відділів 1 полку Українських січових стрільців з дня 1 червня 1916 р., зладжений на основі урядового списку, захованого в Музеї Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. *Українські Січові Стрільці 1914–1920...* С. 145–155.

⁸⁹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБУ). Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 2796 (Матеріали, що стосуються політичних подій у Львові в 1914–1919 рр.). 72 арк.; Од. зб. 1173 (Львівські папери з часів Першої світової війни). 285 арк.

⁹⁰ Важне для тих, що від'їжджають на свята. *Діло*. 1917. Ч. 75. 31 марта; Важні постанови для тих, що виїжджають до купелевих місць. *Діло*. 1917. Ч. 103. 5 мая.

⁹¹ Поміч для українських матерій і дітей у Львові. *Діло*. 1918. Ч. 127. 8 червня.

⁹² В справі нешлюбних дітей і жінок. *Діло*. 1917. Ч. 122. 27 мая.

зникають врешті»⁹³. Дописи жінок часто з'являлися на шпальтах газет. Авторки звітували про діяльність громадських організацій, ділися враженнями, вміщували оголошення про пошук роботи чи подружньої пари. На шпальтах газет жіноче повсякдення обговорювали й чоловіки, які дискутували на різні теми – від призначення та суспільної ролі жінок до їх «морального занепаду». У період війни жіноча тематика не була такою популярною, як у мирний час. Тоді більшу увагу звертали на політичні теми або відомості з фронту. Робота історика з пресою вимагає якнайповнішого врахування деталей. Періодичні видання відображали настрої й погляди певних груп. Відображення в них жіночої тематики різнилося. Преса не лише висвітлювала факти, а й показувала, що жінки були частиною суспільства, реалізовувалися в ньому і отримували реакції на свою діяльність.

Найінформативнішими про повсякдення є приватні матеріали: щоденники, спогади, листування. У них міститься описи побуту, щоденних справ і занять. Вони передають емоційні стани і світогляд жінок. Особові джерела дають змогу розглядати жіночу історію як інтерпретацію особистого досвіду. Через написання текстів жінки доносили певну інформацію до інших людей, у такий спосіб розуміли себе і тлумачили світ. Ці джерела показують, що не було жіночого стилю життя, жінки думали й оцінювали ситуації доволі індивідуально. Щоденники, спогади, листи мали реального чи уявного адресата. Якщо листи містили найближчий до реальності зміст (кожен хотів передати правдиву інформацію людині, з якою спілкувався), то у щоденниках і спогадах дійсність з особистих мотивів могла зазнавати змін. Тому ці матеріали є унікальними, бо дають можливість одночасно розказати «як воно було» і створити площину для розуміння «як воно було для тих, хто хоче з цієї історії дізнатися, хто вони» (авторки не лише ділилися досвідом, а й тлумачили його). Особові тексти не завжди точні на факти, потребують співставлення з іншими матеріалами.

Історія окремої жінки чи її родини не була закрыта. З текстів видно, що суперечливий і часто небезпечний макросвіт ніби нависав над мікросвітом родин, тому пов'язані з війною події доречно висвітлювати через призму досвіду

---

⁹³ ЛННБУ. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 4092 (К. Купчанко Огляд військової літератури з 1914– 1931 рр.). Арк. 6.

конкретних людей. У дисертації використано особові матеріали української громадської діячки І. Блажкевич, зокрема щоденник «Жінка на бойовій лінії»⁹⁴, автобіографію⁹⁵, кореспонденцію, матеріали про суспільно-політичну ситуацію в Галичині, нотатки, фрагменти спогадів про події війни⁹⁶. У 1991 р. були опубліковані фрагменти спогадів І. Блажкевич, написаних на початку 1960-х років на основі щоденникових записів. У них ідеться про події 1914–1921 рр., які відбувалися в с. Залуква (тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл.), Галичі й у Львові, але найбільше уваги приділено періоду російської окупації⁹⁷.

Джерелами стали й тексти польок, зокрема спогади А. Незабітовської – дружини маршалка Галицького сейму⁹⁸. Спогади написані з перспективи жінки-аристократки, яка дивилася на світ очима чоловіка, а інколи керувалася чутками. У роботі використано щоденники: Г. Яблонської, де йдеться про події в Перемишлі 1914–1915 рр.⁹⁹; З. Романовичувни, де висвітлено події у Львові в 1914–1918 рр.¹⁰⁰; М. Більчинської¹⁰¹; дружини-росіянки польського письменника Я. Каспровіча – Марії¹⁰². Особові джерела дають змогу простежити, як війна перетворювалася зі «страшної катастрофи», що породжувала розпач, у важку, але повсякденну справу, коли поверталася здатність раціонально мислити. У жіночих щоденниках і листах трапляються відверті чуттєві деталі. Протягом війни деякі жінки описували особистий драматичний досвід: «Що ми перебули, що пережили... перо заслабе, а і папір сей замалий щоб описати все хоть вчасти»¹⁰³. Іноді щоденники і спогади писали, бо відчували війну як щось надважливе і переломне в житті.

---

⁹⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. Р-3205 Оп. І. Од. зб. 4 (І. Блажкевич «Жінка на бойовій лінії»). Т. 1. 1915–1917. 127 арк.; Од. зб. 5 (І. Блажкевич «Жінка на бойовій лінії»). Т. 2. 1915–1917. 91 арк.; Од. зб. 6 (І. Блажкевич. «Жінка на бойовій лінії»). Т. 3. 1915–1917. 154 арк.; ЛННБУ. Ф. 243 Од. зб. 2 (І. Блажкевич «Жінка на бойовій лінії»). Щоденник. 10.08.1917. – 1.11.1918). 350 арк.

⁹⁵ ДАТО. Ф. Р-3205. Оп. І. Од. зб. 1 (Автобіографія І. Блажкевич). 1 арк.; ДАТО. Ф. Р-3205 Оп. І. Од. зб. 2 (Автобіографія І. Блажкевич, машинопис). 23 акр.

⁹⁶ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 6. «Несподіванка» спогади з часів I світової війни. Фрагмент. 1 арк.

⁹⁷ Блажкевич І. Спогади (30.7.1914–4.10.1921). *Дзвін*. 1991. № 5. С. 117–129; № 6. С. 136–147.

⁹⁸ Niezabitowska A. Pamiętnik 1914–1918 r. 531 s.

⁹⁹ Jabłońska z Seifertów H. Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914–1915 / do druku przygotowała i wstępem poprzedziła H. Imbs. Przemyśl, 1994. 248 s.

¹⁰⁰ Romanowiczówna Z. Dziennik lwowski 1842–1930: w 2 t. / z autografu wydał, komentarzami, biogramami i wstępem opatrzył Z. Sudolski. T. 2. Warszawa, 2005. S. 251–293.

¹⁰¹ Bylczyńska M. Pamiętnik Galicjanki (1914–1917) / do druku przygotował M. Dęboróg-Bylczyński. Branice, 2012. 156 s.

¹⁰² Kaspowiczowa M. Dziennik / wstęp K. Górskiego. Warszawa, 1968. 545 s.

¹⁰³ ЛННБУ. Ф. 41. Оп. 1. Од. зб. 42 (Лист І. Блажкевич до сестри М. Грушкевич, 1915 р.). Арк. 5.

Приватні джерела є інформативними при вивченні військового досвіду жінок. Матеріалів від самих жінок доволі мало. З жіночих спогадових текстів найбільше джерел залишила О. Степанів¹⁰⁴, опубліковано невеликі спомини й Г. Дмитерко¹⁰⁵. У спогадах жінки писали про шлях на фронт, військовий побут, трохи про участь у боях, стосунки з солдатами; вони залишили відомості й одна про одну¹⁰⁶. Тоді в українців не було традиції жіночих щоденників. Більшість матеріалів – це спогади, написані з відстані часу й переосмислені під тиском пізніших життєвих і суспільних обставин. «Писання себе» було більше притаманне для польок, на чий досвід і діяльність багато в чому орієнтувалися українки. Тому, щоби зрозуміти українок на війні, треба брати матеріали й з польського боку. Наприклад, А. Пілсудська описала у спогадах не лише повсякденне життя жінки під час війни, а й проаналізувала національно-політичні вподобання жінок, торкнулася питань «великої» політики, яка знаходилася в руках чоловіків¹⁰⁷.

Про зовнішній вигляд усусусок, їхню поведінку на фронті йдеться в текстах чоловіків¹⁰⁸. На їх підставі можна з'ясувати ставлення чоловіків до появи серед стрільців жінок. Повідомлення про відзначення українок медалями, з'являлися в тогочасній пресі¹⁰⁹. У часописах трапляються відомості про місце перебування тієї чи іншої стрільчині¹¹⁰ або про події, які з ними відбувалися¹¹¹. Німецькомовні газети опублікували ряд дописів про О. Степанів, а англійською їх передрукував часопис

---

¹⁰⁴ Степанів О. Напередодні великих подій. Львів, 1930. 45 с.

¹⁰⁵ Дмитерко-Ратич Г. Львів – Відень – Рогатин. *Незабуття Ольга Басараб. Вибране /* під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976. С.80–82; Дмитерко-Ратич Г. У рядах стрілецької організації. *Наше життя*. 1953. Ч. 10.

¹⁰⁶ Дмитерко-Ратич Г. Відлітають сірим шнурком журавої у вирій (Жмут спогадів про Олену Степанів). *Свобода*. 1963. Ч. 145. 2 серпня; Гандзя Дмитерко. *Нова хата*. 1932. Ч. 11; Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. *Календар «За народ» на рік 1944*. Львів, 1943.

¹⁰⁷ Piłsudska A. Wspomnienia. Warszawa, 1989. 290 s.

¹⁰⁸ ЛННБУ. Ф. 29. Од. зб. 762 (О. Назарук «Характеристика старшини УСС». О. Степанівна, хорунжий УСС. 1915 р.). 22 арк.; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 359. Од. зб. 139 (Характеристика на ст.десятника УСС М. Гаврилка та хорунжу УСС О. Степанів, б. д). 7 арк.; Од. зб. 74 (Характеристика на старшину УСС Степанів, 1915 р.). 7 арк.; Од. зб. 75 (Зі споминів О. Степанів, 1927 р.). 9 арк.; Ф. 309. Од. зб. 2085 (Біографічні статті...). арк. 111–122.; Од. зб. 1208 (Робота Галушинського «Спомини 1914–1915»). Арк. 52.; Molnar F. Galicja 1914–1915. Zapiski korespondenta wojennego / tłumacz. Akos Engelmayer. Warszawa, 2011. 296 s.

¹⁰⁹ Воєнне відзначене українки. *Діло*. 1915. Ч. 132. 22 грудня; Відзначене українських Січовичок і Січовиків. *Свобода*. 1914. Ч. 81. 10 грудня; Нові іменования офіцерів Українських Січових Стрільців. *Українське слово*. 1915. Ч. 10. 22 липня.

¹¹⁰ Поворот О. Степанівної. *Діло*. 1917. Ч. 210. 7 вересня; Смерть і похорон У. С. Стрільчині С. Галечко. *Діло*. 1918. Ч. 169. 28 липня.

¹¹¹ Новинки. Степанівна в неволі. *Українське слово*. 1915. Ч. 5. 17 липня.

«Свобода»¹¹². Збереглися кілька листів самих усусусок і кілька листів до них; у них йшлося головно про повсякденні справи¹¹³. Існує лист-опис загибелі С. Галечко, написаний О. Підвисоцькою до І. Боберського¹¹⁴. Інформація про цих жінок трапляється в листуваннях знайомих чи близьких людей (як-от М. Рудницька у листах до В. Охримовича неодноразово згадувала про О. Степанів)¹¹⁵. З точки зору джерельного матеріалу (головно через брак особистих текстів) образ усусусок та інтерпретації їхньої діяльності мають переважно зовнішню природу, інколи вони є стереотипними й схематичними. Із залученням нових джерел цей портрет буде неминуче змінюватися. Написане про цих жінок не можна зводити до одного знаменника, адже погляди на людину/подію могли суттєво відрізнятись. Це зауважив ще О. Назарук, який опитував солдатів про О. Степанів. Він зазначав, що відомості про вигляд, поведінку і характер жінки «властиво нічого не говорять», бо вони не «розв'язують нам тайни душі сеї дівчини», які спонукали її піти на фронт¹¹⁶. Використано приватні тексти чоловіків про війну і жінок у ній. Життя чоловіків мало два виміри – публічний і приватний, які рідко перепліталися. У текстах чоловіки зосереджували увагу на громадському, а не індивідуальному досвіді. Чоловіки з задоволенням виражали емоції, які підвищували їхній статус, підкреслювали переваги. Тексти чоловіків зорієнтовані переважно на стороннього читача¹¹⁷. Чоловіки неохоче виражали емоції, які могли вказувати на їх слабкість¹¹⁸. Назовні чоловіки уникали чуттєвих висловлювань, хіба інколи в листах до дружин ділилися переживаннями, радощами й інформували про негаразди. У роботі використано спогади Є. Олесницького¹¹⁹, І. Боберського¹²⁰, О. Бобикевича¹²¹,

---

¹¹² Woman bears sword in army of Austria. *Свобода*. 1915. Ч. 43. 15 квітня.

¹¹³ ЛННБУ. Ф. 9. Од. зб. 4479 (С. Галечко Лист до невстановленого адресата в справі публікації в пресі матеріалів, що стосуються авторки. Відень, 1915 р.). 3 арк.

¹¹⁴ Там само. Од. зб. 4399 (О. Підвисоцька Лист до професора Боберського про обставини смерті хорунжої УСС С. Галечко, с. Пасічна, 1918 р.). 2 арк.

¹¹⁵ ЦДДАУЛ. Ф. 372. Оп. 1. Од. зб. 69 (Листи К. Малицької до В. Охримовича, 1915 р.). 59 арк.

¹¹⁶ ЛННБУ. Ф. 29. Од. зб. 762 (О. Назарук «Характеристика старшини УСС». О. Степанівна, хорунжий УСС. 1915 р.). Арк. 7.

¹¹⁷ Граничка Л. Як я був усусусом. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Річн. І. Число 3. С. 13.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Олесницький Є. Сторінки з мого життя / упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик; авт. вступ. ст. О. Аркуша; авт. прим. та комент. М. Мудрий. Львів, 2011. 430 с.

¹²⁰ Боберський І. Щоденник. 1918–1919 / упоряд. Мицик Ю. Київ, 2003. 259 с.

¹²¹ Бобикевич О. Твори. Львів, 2000. С. 214.

О. Назарука¹²², Ф. Мольнара¹²³, О. Навроцького¹²⁴. Матеріали спогадів показують важливі контексти ролі дружини в житті чоловіка, подають свідчення про діяльність жінок, їхні погляди на різні аспекти громадського і сімейного життя.

Іншу групу джерел становлять листи. Епістолярні матеріали з часу війни є історичним джерелом, яке, попри емоційність, має великий пізнавальний потенціал. Приватне листування українців досі залишається здебільшого в рукописах, у науковий обіг впроваджено тільки невеликі частини листувань окремих родин¹²⁵. У польській історіографії видання епістолярної спадщини розвинуте значно краще¹²⁶. Розуміти війну з різних точок зору – чоловіків на фронті, жінок-добровольців у госпіталях і цивільних осіб вдома – дають змогу опубліковані листи британської письменниці, медсестри В. Бріттен з нареченим, молодшим братом і двома друзями, що загинули¹²⁷. Робота історика з листами вимагає особливої скрупульозності, адже вони поєднують об'єктивне й суб'єктивне, часткове й загальне, що вимагає щоразу іншого підходу до інтерпретації написаного. Використаний у дисертації джерельний комплекс включає листи з тилу на фронт, з фронту в тил, з фронту на фронт осіб різних національностей. В основному це неопублікована кореспонденція українців: І. Блажкевич¹²⁸, М. Грушкевич¹²⁹, О. Маковея¹³⁰, родини Заклинських¹³¹, комплекс

---

¹²² Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, 1916. 156 с.; Назарук О. Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців. Львів, 1918. 104 с.; Назарук О. Зі споминів Олени Степанівної, хорунжої УСС. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. С. 20–29.

¹²³ Мольнар Ф. Дівчата-бойовики у розстрільній. Звіт воєнного кореспондента із галицького фронту. *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк, 1967. С. 185–187.

¹²⁴ Навроцький С. Олена Степанів і скандинавські жінки. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік*. Львів, 1933. С. 33–44.

¹²⁵ Байдак М. «Живий живе думає»... С. 19–26; Байдак М. Простори жіночого повсякдення... С. 118–133; Бежук О. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. С. 1294–1302; Романюк Т. Листи історика Ярослава Пастернака з фронтів Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 20. Львів, 2013. С. 109–125.

¹²⁶ *Ich nose i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925 / wstęp i opracowanie Ewa Głębińska*. Warszawa, 2005. 784 s.; *King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. T. 1 / opracowała A. Ziółkowska-Boehm*. Warszawa, 2014. 489 s.

¹²⁷ *Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends / edited by Mark Bostridge, Alan Bishop, published by Virago, 1998. 312 s.*

¹²⁸ ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 44 (Листи І. Блажкевич до Я. Грушкевича, 1906–1957); Од. зб. 175 (Листи І. Блажкевич до Я. Грушкевича, 1908–1962); Од. зб. 42 (Листи І. Блажкевич до М. Грушкевич, 1912–1915).

¹²⁹ Там само. Од. зб. 112 (Листи М. Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. 1907–1915); Од. зб. 113 (Листи М. Грушкевич до чоловіка і дітей. 1916); Од. зб. 114 (Листи М. Грушкевич до чоловіка і дітей. 1917–1920); Од. зб. 117и (Листи М. Грушкевич до рідних і знайомих, 1906, 1914–1915).

¹³⁰ Там само. Ф. 66. Од. зб. 3 (Листи О. Маковея до дружини, 1914.); Од. зб. 4 (Листи О. Маковея до дружини, 1914); Од. зб. 5 (Листи О. Маковея до дружини, 1915); Од. зб. 6 (Листи О. Маковея до дружини, 1916); Од. зб. 7 (Листи О. Маковея до дружини, 1916); Од. зб. 8 (Листи О. Маковея до дружини, 1916); Од. зб. 9 (Листи О. Маковея до

листів чоловіків до дружин з с. Зіболки (Львівської обл.)¹³², листування подружжя О. Левицької і Д. Басараба¹³³, листи січових стрільців до родичів і друзів¹³⁴. Комплекс листів галичан з часу російської окупації до родичів у США опубліковано в газеті «Свобода»¹³⁵, деякі листування, які зазнали втручання цензури, можна знайти в «Історичному календарі-альманасі Червоної Калини»¹³⁶. До уваги взято й листування поляків Марії й Мар'яна Домбровських, Зофії й Мельхіора Ваньковичів, листи Адама (прізвище не вдалося встановити)¹³⁷, полковника А. Малишка¹³⁸, солдатів російської армії з теренів Галичини¹³⁹, а також англomовну кореспонденцію з різних фронтів Великої війни¹⁴⁰.

В українській історіографії склалася традиція відносити листи до джерел особового походження (поряд зі спогадами і щоденниками). В англomовному світі приватну кореспонденцію відносять до первинних джерел (*primary sources* або *original sources*). Листування дає змогу заглянути в історичне минуле «з перших рук». Оскільки листи не призначені для широкого читання, то їх зміст може бути більш

дружини, 1916); Од. зб. 10 (Листи О. Маковея до дружини, 1916); Од. зб. 11 (Листи О. Маковея до дружини, 1917); Од. зб. 12 (Листи О. Маковея до дружини, 1918); Од. зб. 13 (Листи О. Маковея до дружини, 1921–1923).

¹³¹ Там само. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 138 а (Листи Б. Заклинського до дружини, 1914); Од. зб. 138 б (Листи Б. Заклинського до дружини, 1917); Од. зб. 138 г (Листи Б. Заклинського до дружини, 1917); Од. зб. 138 д (Листи Б. Заклинського до дружини, 1917); Од. зб. 138 е (Листи Б. Заклинського до дружини, 1917); Од. зб. 142 б (Листи О. Заклинської до чоловіка, 1917); Од. зб. 29 в (Листи О. Заклинської до чоловіка, 1916–1918); Од. зб. 146 з (Листи О. Заклинської до чоловіка, 1917).

¹³² Там само. Ф. 1. Од. зб. 785/1 (Лист І. Андрухів до дружини, 1915); од. зб. 785/2 (Лист М. Андрухіва до дружини, 1916); од. зб. 785/3 (Лист Д. Бенька до дружини, 1916); од. зб. 785/5 (Лист І. Блатника до дружини, 1915); од. зб. 785/6 (Лист М. Валила до дружини., 1916); од. зб. 785/7 (Листи П. Вахоля. до дружини, 1914); од. зб. 785/8 (Листи І. Вихопня до дружини, 1916); од. зб. 785/9 (Лист П. Вихопня до матері, 1916); од. зб. 785/10 (Листи І. Галанюка до дружини, 1916–1917); од. зб. 785/11 (Лист Г. Гарачка до В. Гарачко, 1915); од. зб. 785/12 (Лист В. Годованського до дружини, 1915); од. зб. 785/13 (Лист І. Данилевича до дружини, 1916); од. зб. 785/14 (Лист К. Дудневича до П. Дудневич, 1915); од. зб. 785/16 (Листи А. Йонака до батька); од. зб. 785/17 (Лист І. Ковальського до матері, 1916); од. зб. 785/22 (Лист К. Ліщинського до батька, 1916); од. зб. 785/27 (Лист Ф. Ліщинського до дружини, 1915); од. зб. 786/31 (Лист М. Мороза до сестри); од. зб. 785/32 (Лист М. Мороза до дружини, 1915); од. зб. 785/33 (Лист С. Мороза до дружини, 1915); од. зб. 785/35 (Лист П. Нестеренка до дружини, 1915).

¹³³ ЦДДАУЛ. Ф. 866. Од. зб. 5 (Листівки О. Левицької до Дмитра); Од. зб. 6 (Листівки Д. Басараба до Ольги).

¹³⁴ Там само. Ф. 353. Оп. 1. Од. зб. 216 (Листи до січових стрільців з прізвищами на букви «А–М» від родичів, друзів та ін., 1914–1915).

¹³⁵ Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 1. 2 січня; Ч. 3. 7 січня; Ч. 11. 28 січня; Ч. 14. 4 лютого; Ч. 16. 6 лютого; Ч. 16. 9 лютого; Ч. 8. 21 січня; Ч. 9. 23 січня; Ч. 10. 26 січня.

¹³⁶ Уривки з любовних листів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік*. Львів; Київ, 1930. С. 78–80.

¹³⁷ ЛІННБУ. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 443 (Korespondencja Adama do domu pod czas Wielkiej Wojny). 120 с.

¹³⁸ Pułkownik Adolf Małyszko. *Listy z okopów*. Wyd. trzecie. Warszawa, 1925. 473 s.

¹³⁹ Листи, опубліковані на сайті Милитера. Военная литература. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/01.html> (дата звернення: 15.07.2017).

¹⁴⁰ Letters from the First World War, 1915. How did these men experience the conflict. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/> (дата звернення: 15.07.2017).; Letters To Loved Ones by Amanda Mason and Elen Parton. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones>. (дата звернення: 15.07.2017).

відвертий і показовий. Через листи можна вивчати не тільки адресантів, а й адресатів¹⁴¹. Листування є перепусткою до приватної (часто інтимної) сфери, зокрема емоцій і відчуттів, відображає уявлення і вподобання (у тому числі політичні). Листи містять інформацію про час, коли їх писали, а також про авторів і читачів¹⁴². Адресанти порушували різні питання, однак усі так чи інакше писали про морально-психологічний стан людини в межовій ситуації. У листах повсякденність зображена вибірково і в гармонії з настроями адресантів. Листи писали не в замкнутому просторі, тому в них відображено усталені судження й морально-етичні стандарти певного середовища. Під час війни не завжди вдавалося писати листи «по гарячих слідах». З плином часу деталі могли стиратися з пам'яті (інколи свідомо забуватися) чи змінювати значення через настрої, емоції, обставини.

Листи воєнного часу потребують значних зусиль для аналізу й інтерпретації. Для них характерні змістова свобода, наявність типових епістолярних елементів, обов'язкове очікування на відповідь. Листи воєнного часу забезпечували комунікативну функцію, хоча відрізнялися за стилем і метою написання. Одні автори через списаний аркуш намагалися підтримувати розмовний діалог, для інших листи ставали монологом, який інколи переривався чужими думками. Приватний епістолярій Першої світової війни зберігся відносно добре. Здебільшого це листи тільки в один бік, але й вони дають уявлення про стосунки. Багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектних назв місцевостей, деяких адрес вже немає, багато листів написані різними мовами, без особистих даних адресантів або тільки з ініціалами. Додаткові труднощі для дослідника створюють нерозбірливі почерки. Безліч листів з часу війни не знайшли адресатів – були знищені цензурою¹⁴³ або через те, що одержувача вже не було серед живих¹⁴⁴.

Листи жінок цікавіші від чоловічих не так у змістовому плані, як своїми проблемно-питальними характеристиками, емоційністю¹⁴⁵. Жінок цікавили найрізноманітніші

---

¹⁴¹ Source Types: Value and Limitations. URL: http://school.radiophile.org/wp-content/uploads/2016/09/source_types_value_and_limitation.pdf (дата звернення: 15.07.2017).

¹⁴² Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources / edited by Regina Schulte and Xenia von Tippelskirh. San Domenici, 2004. P. 8.

¹⁴³ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 6 / п. 1 (Лист О. Маковея до дружини, 1916 р.). Арк. 11.

¹⁴⁴ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 126.

¹⁴⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 866. Од. зб. 6. Арк. 74.

речі: від місця перебування чоловіка, новин про плани воюючих сторін, меж лінії фронту до цін на предмети першої необхідності в різних населених пунктах. Стандартний набір запитань, яких було значно більше ніж відповідей, у жіночих листах формулювався за схемою: діти (харчування, одяг, освіта) – чоловік (стан здоров'я, якість побуту) – господарство. Матерів цікавило все, що стосувалося синів, дружин – чоловіків. У розуміння ідеальних стосунків вкладали такі окреслення, як «спокій і мужність праці»¹⁴⁶, а також відсутність секретів у подружжі: «пощо неволить себе і мене нечесними думками і писати як «милий до любки», коли ми вже собі свої і не повинно бути таємниць між нами»¹⁴⁷. Жінки часто переживали і висловлювали емоції, які свідчили про безпорадність і вразливість, а також сприяли встановленню й підтримці соціальних зв'язків.

Зрозуміти, як під час війни інтелігенція конструювала суспільні настрої й моделі поведінки (зокрема щодо жінки) дає змогу художня література. У дисертації проаналізовано твори О. Авдиковича¹⁴⁸, О. Бабія¹⁴⁹, Т. Бордуляка¹⁵⁰, К. Гриневич¹⁵¹, О. Кобилянської¹⁵², Н. Кобринської¹⁵³, О. Маковея¹⁵⁴, М. Підгірянки (Домбровської)¹⁵⁵, І. Садового¹⁵⁶, В. Стефаніка¹⁵⁷, О. Турянського¹⁵⁸, М. Угрин-Безгрішного¹⁵⁹, М. Черемшини¹⁶⁰, С. Шухевича¹⁶¹, М. Яцкова¹⁶². Ці автори змальовували воєнні дії, розмірковували про їх вплив на долі людей і наслідки для краю, передавали пов'язані з війною почуття і переживання. Усі вони були безпосередніми учасниками війни, відчули на собі воєнне повсякдення. Уявлення

---

¹⁴⁶ Там само. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка. 30 січня 1921 р.). Арк. 16.

¹⁴⁷ Там само. Арк. 35 зв. (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка. 7 листопада 1921 р.).

¹⁴⁸ Авдикович О. Ой у рідному краю та на дикому полі. Містерія на Різдво 1914. Ладом оповідання. Перемишль: коштом товариства «Народний базар» в Перемишлі, 1918. 152 с.

¹⁴⁹ Бабій О. Олена Степанівна. П'єса в одній дії. Чикаго: Накладом «Самостійної України», 1966. 75 с.

¹⁵⁰ Бордуляк Т. Невідомі твори / упоряд.: Т. Бордуляк; наук. ред., вступ. ст. і коментарі М. Шалати. Львів, 2010. 425 с.

¹⁵¹ Гриневичева К. Непоборні. Повість, оповідання, новели / упоряд. Ф. Погребенник. Львів, 2004. 359 с.

¹⁵² Кобилянська О. Огривай, сонце / упоряд. Я. Мельничук. Чернівці, 2011. 400 с.; Кобилянська О. Твори: В 5 т. Київ, 1962–1963. Т. 1–5.

¹⁵³ Кобринська Н. Вибрані твори / упоряд. О. Мороз. Київ, 1958. 417 с.

¹⁵⁴ Маковей О. Вибране. Київ, 2008. 190 с.

¹⁵⁵ Підгірянка М. Мати-страдниця / упоряд. В. Левицький. Івано-Франківськ, 2006. 63 с.

¹⁵⁶ Садовий І. Безіменні плугатарі: Повісті, п'єси / упоряд. Т. Виноградник. Київ, 2003. 591 с.

¹⁵⁷ Стефанік В. Твори. Київ, 1962. 256 с.

¹⁵⁸ Турянський О. Поза межами болю. Відень, Чикаго, 1921. 173 с.

¹⁵⁹ Угрин-Безгрішний М. Софія Галечко. Драма з життя УСС. Рогатин, Київ, 1941. 62 с.

¹⁶⁰ Черемшина М. Карби. Новели / редактор Г. Сингаївська. Київ, 1973. 212 с.

¹⁶¹ Шухевич С. Гіркий то сміх. Воєнні пригоди. Львів, 1930. 199 с.

¹⁶² Яцків М. Вибране. Львів, 1957. 437 с.

про місце жінок під час війни відображені теж у пісенній¹⁶³ і поетичній¹⁶⁴ творчості. При вивченні жіночого досвіду війни велике значення має візуальний матеріал. Помилково вважати, що мистецькі твори є справою мистецтвознавців, а для істориків вони мають тільки ілюстративне значення. Насправді, у зображеннях закладено багато смислів: від політико-ідеологічних до суто індивідуальних. Насамперед зображене художником/-цею характеризує автора. Пережиті емоції, розуміння подій і явищ автори переносили на полотно. Мистецькі твори показували традиційні для українського суспільства образи жінок під час війни: дівчини /дружини, яка проводить коханого/чоловіка на фронт і чекає на його повернення; матері, котра оплакує смерть сина. Візуальний матеріал у пресі свідчив про нові ролі жінок (наприклад, газета «Wiek Nowy»¹⁶⁵ подала малюнок жінки-кондукторки у Львові) і процеси емансипації. Популярним було висміювати жінок через карикатуру. Героями карикатур були відомі жінки-усусуски. У такий спосіб чоловіки критикували перебування жінок на фронті. Більшість фотографій були постановочними. Фотографування могли дозволити собі забезпечені жінки / родини. Селянки появлялися на світлинах воєнних кореспондентів. Фактично фотографії й картини були відображенням самого автора. При аналізі візуальних джерел слід враховувати загальне тло подій і світогляд автора.

В основу роботи з джерелами покладено методологічні підходи історичної антропології, згідно з якою життя людини досліджується в контексті практичного (що стосується можливості продовження життя) і експресивного (стосується репутації особи, її самоповаги і гідності) порядків. Використовується феміністична антропологія, яка досліджує жіночі ролі, опирається на суспільні переконання для того, щоб зрозуміти особливості і можливості соціального життя жінки, з'ясовує індивідуальне сприйняття середовища, в якому жінка проживає. У роботі з джерелами використано методи різних галузей гуманітарного знання: метод аналогії, який дає змогу відтворити конкретно-історичну картину життя жінок; статистичний метод і метод кількісного аналізу, які допомагають відтворити

---

¹⁶³ Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. Львів, 2005. 640 с.

¹⁶⁴ Гайворонський М. Моя воєнно-стрілецька пісня 1913–1923 (рукопис у статті В. Витвицького «Стрілецька пісня»). *За волю України*. Нью-Йорк, 1967.

¹⁶⁵ *Konduktorka. Wiek Nowy*. Lwów. 1915. Nr. 4293. 7 października.

соціальну характеристику жіночого населення, дають загальну типологію соціальних категорій; метод соціальної стратифікації, який пізнає тип повсякденного життя в конкретну епоху; логічний метод, який дозволяє викласти матеріал у певній послідовності (процеси емансипації); метод гендерної експертизи, який дає змогу аналізувати джерела з точки зору того, як відбувалося конструювання культурних орієнтирів залежно від статевих ознак; метод гендерного моніторингу, який допомагає аналізувати зміст чоловічих і жіночих текстів.

РОЗДІЛ II

ЖІНКА В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СУСПІЛЬНІ РОЛІ ТА ЩОДЕННІ ПРАКТИКИ

2.1. Жінки у світлі статистики

Напередодні світової війни Австро-Угорщина була багатоетнічною монархією. У Галичині головними етнічними групами були поляки, українці та євреї. На початку ХХ ст. галицькі жінки ідентифікували себе в різних контекстах: як піддані Габсбурзької монархії (представники широкої австрійської спільноти), як частина соціального статусу чоловіка, але найважливішою ставала національна ідентичність. Хоча й тут не було однозначності. Достатньо вказати на конфесійні переплетення, змішані шлюби. Тому-то характеризувати галицьке жіноцтво початку ХХ ст. засобами статистики доволі складно. Не всі маркери, які характеризували тогочасну жінку, відбивають статистичні матеріали.

Насамперед складно відстежити кількісні зміни під час війни (бо цілковито змінився політичний простір). До війни в Австро-Угорщині переписи населення проводили кожних 10 років, що давало змогу прослідкувати динаміку населення. Під час війни проводили реєстр людей у продовольчих цілях, але без розмежування за статтю. Траплялися локальні реєстри, дані яких не зводилися до цілого. Кількість населення постійно змінювалася через мобілізаційні заходи, примусові евакуації чи добровільні втечі. Після війни в новоутвореній II Речі Посполитій був проведений перепис населення, який відрізнявся від австрійських і який бойкотувала українська спільнота. Єдиними даними, які дають змогу простежити динаміку соціально-демографічних змін у першій чверті ХХ ст. є переписи 1900, 1910 і 1921 років, статистичні дані Львова, газетні матеріали про кількісні показники.

Загальна фактична кількість населення провінції (люди, які перебували на місці в день перепису) в 1910 р. становила 8 029 387 осіб. У Східній Галичині проживало 5 336 177 (66,5 %), у Західній – 2 693 210 (33,5 %) осіб. У статевому розрізі ці дані поділялися так: 4 087 497 жінок і 3 941 890 чоловіків (отож, жінок було на 145 607 тис. більше). Це відображало загальноавстрійську ситуацію, де жінки (як

показують усі переписи) становили близько 51 % населення¹⁶⁶. Зазвичай це пояснювали еміграційними процесами: постійними і тимчасовими заробітками чоловіків за кордоном.

У Східній Галичині в 1910 р. проживало 2 702 468 (56,6 %) жінок і 2 633 709 (49,4 %) чоловіків. У середньому в провінції на 1 000 осіб припадало 506 жінок. Дані різнилися по містах і містечках. У Львові на тисячу мешканців було 502 жінки, Станиславові – 496, Перемишлі – 491, Стрию – 502, Скалаті – 517, Гусятині – 520¹⁶⁷. У Східній Галичині проживало 3 291 218 греко-католиків, 1 350 865 римо-католиків, 1 350 вірмен, 2 653 православних, 29 267 євангелістів, 659 706 євреїв, 927 представників інших релігій і 200 невіруючих¹⁶⁸. Для 3 132 233 осіб розмовною мовою була українська (русинська), тоді як польська – для 2 114 792, німецька – 64 846, інші мови – для 5 288 осіб¹⁶⁹. За статтю ці дані не ділили.

Відсутність в австрійських переписах рубрики «національність» зумовила різночитання щодо кількісного співвідношення національних груп. Тому відомості тлумачили по-різному. На основі перепису 1910 р. економіст і статистик І. Шимонович ствердив, що у Східній Галичині проживало 5,337 млн осіб, у тому числі 3,791 млн українців (71,4 %), 0,77 млн поляків (14,4 %), 0,66 млн євреїв (12,3 %), 0,065 млн німців (1 %). Представників інших національностей налічувалося 51 000 осіб (0,9 %)¹⁷⁰. Але за підрахунками П. Еберхарда, у 1910 р. у Східній Галичині мешкало 4,634 млн осіб. За критерієм віросповідання він нарахував 2,971 млн українців, 1,067 млн поляків, 0,582 млн євреїв¹⁷¹. Географ і картограф С. Рудницький, виокремивши зі Східної Галичини регіони з етнічною перевагою поляків і врахувавши аналогічні місцевості з чисельною перевагою українців у Західній Галичині, подав такі дані щодо східної частини провінції: усе населення – 5,379 млн осіб, українців – 4,002 млн (74,4 %), євреїв – 0,662 млн

---

¹⁶⁶ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. T. XXIV. Z. I. Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dnia 31 grudnia 1910 r., red. T. Pilat. Lwów, 1911. S. 13.

¹⁶⁷ Там само. С. 15.

¹⁶⁸ Там само. С. 62.

¹⁶⁹ Там само. С. 72.

¹⁷⁰ Шимонович І. Галичина. Львів, 1928. С. 6.

¹⁷¹ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa, 1994. 332 s.

(12,3 %), поляків – 0,651 млн (12,1 %), німців – 0,065 млн осіб (1,2 %) ¹⁷².

З початком війни статистичні зацікавлення змінили ракурс. Владу цікавила кількість населення, а відсоток чоловіків призовного віку, чисельність виселенців чи біженців, а також частка населення, яке потребувало продовольчої допомоги. У 1917 р. газета «Діло» подала інформацію про перепис мешканців в «апровізаційних цілях», вказуючи, що на 1917 р. у Галичині проживало 5 608 033 осіб. Для порівняння додали статистику 1915 р., коли тут мешкало 8 211 000 осіб ¹⁷³. Відтак чисельність населення Галичини за два роки скоротилася на 2 602 967 осіб. Показників за статтю не подавали, однак зрозуміло, що переважали жінки, оскільки чоловіків мобілізували до війська ¹⁷⁴, частина втікала на роботу до США і Канади.

У роки війни зростала частка жінок, які здобували вищу освіту в австрійських університетах. У 1915/1916 н. р. кількість студентів становила 11 713 (на 436 осіб менше, ніж в 1914/1915 н. р.). Серед них було 2 749 (23,47 %) жінок і 8 964 (76,53 %) чоловіків. Найбільше дівчат здобували освіту у Відні (1 168), Празі (591), Кракові (339), Львові (302), їх зовсім не було в Оломоунці, Чернівцях і Зальцбурзі ¹⁷⁵. У Львівському університеті на літній семестр 1916 р. вписалося 302 дівчини, що становило 27 % від усіх студентів ¹⁷⁶. У 1917 р. їх кількість зросла до 379 осіб і складала 33 % ¹⁷⁷, а в 1918 р. до університету вступили 612 жінок (28 %) ¹⁷⁸. Така динаміка свідчила про зростання серед жінок популярності вищої освіти й відносну демократизації університетської спільноти.

Інтерес статистів і суспільства обертався довкола сімейного статусу населення. Відомості про одруження розміщали в пресі. До прикладу, в березні 1916 р. у Львові шлюб уклали 132 пари, серед яких 26 римо-католики, 12 греко-католики, 2 протестанти, 92 євреї ¹⁷⁹. Загалом у часі війни кількість шлюбів збільшувалася через бажання людей знайти в сім'ї підтримку і надію на майбутнє. Про це свідчить кількість одружень у Відні, де в серпні 1914 р. виникло 2 929 пар, а за весь 1915 р. –

¹⁷² Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. 412 с.

¹⁷³ Статистика людности Галичини під час війни. *Діло*. 1917. Ч. 172. 25 липня.

¹⁷⁴ В справі рекрутації УСС. *Українське слово*. 1915. Ч. 103. 23 жовтня.

¹⁷⁵ Число і склад академічної молодіжи в австрійських університетах. *Діло*. 1916. Ч. 67. 10 марта.

¹⁷⁶ Новинки. З Львівського університету. *Діло*. 1916. Ч. 133. 28 мая.

¹⁷⁷ З львівського Університету. *Діло*. 1917. Ч. 22. 28 січня.

¹⁷⁸ На львівський університет вписалось. *Діло*. 1918. Ч. 32. 12 лютого.

¹⁷⁹ Із статистики Львова. *Діло*. 1916. Ч. 173. 15 липня.

12 954 пар¹⁸⁰. Народження дітей також є частиною статистичних даних, що дає змогу міркувати про приріст населення. Зазвичай смертність перевищувала народжуваність. Так, у Львові у квітні 1916 р. народилося 180 хлопців і 161 дівчат, а померло 198 чоловіків і 200 жінок¹⁸¹.

У часі війни статисти детально вивчали смертність населення, зокрема жінок (див. додаток 1, табл. 1). Загальних даних по Східній Галичині не було, але у Львові щомісячно збирали відомості, що дають змогу говорити про тенденції. Показовими є дані про смертність жінок у Львові за віковим поділом. Загальна кількість померлих жіночої статі за період війни становила 14 506 осіб. Сплеск смертності спостерігався в 1915 р., коли померло 3 588 жінок (25 % від загальної кількості смертей). Смертність дівчат віком до 15 років різко перевищувала смертність в іншому віці, крім найстаршого. Висока дитяча смертність вказує на побутові негаразди воєнного часу.

Таблиця 2 (див. додаток 1, табл. 2) показує смертність жіночого населення з урахуванням шлюбного стану, що дає уявлення про формування й розпад сімей, кількість неодружених і овдовілих. Серед незаміжніх жінок показник смертності під час війни становив 6 692 осіб, що майже вдвічі перевищило кількість смертей заміжніх жінок (3 727). Такі дані свідчать і про низький рівень народжуваності. Високим був і показник вдів (3 943 осіб), що вказував на високу смертність серед чоловіків. Низький рівень смертності розлучених жінок (15 осіб) дає уявлення про тенденції та особливості соціальних процесів, які відбуваються на мікрорівні і показують міцність сімей в умовах війни.

Важливим показником демографічного аналізу є встановлення причин смертності жінок. Ці дані дають змогу оцінити рівень загрози захворювань, проаналізувати причини смерті й умови життя, поведінку жінок, зокрема ставлення до власного здоров'я. У війну найпоширенішими причинами смерті були: туберкульоз легень, рак, хвороби серця і пневмонія (див. додаток 1, табл. 3). Епідеміологічну небезпеку становила азіатська холера, від якої в 1915 р. померли 436 жінок. Очевидці

---

¹⁸⁰ Подружа в Відні. *Українське слово*. 1916. Ч. 35. 7 лютого.

¹⁸¹ Із статистики Львова...

згадували, що «пошесть багато людей загнала передчасно в могилу, вона лютувала і не перебирала. Похорілися і старий і малий, без перебору»¹⁸². У війну майже не змінився показник смертності через насильство. Натомість рівень самогубств до кінця війни зменшився, що вказує на усвідомлення цінності життя. Спричинити самогубство могло важке матеріальне становище¹⁸³.

Тепер про те, якою була ситуація після війни. Польська адміністрація провела перепис населення в 1921 р. Однак його результати вважають недостовірними як у встановленні загальної кількості населення, так і у визначенні частки окремих національностей. Українці Галичини бойкотували перепис, оскільки урядова статистика внесла до його програми лише два варіанти національної приналежності: «польська» і «непольська». В. Садовський навів такі дані про етнічний склад населення Східної Галичини в 1921 р.: українців – 2,610 млн осіб (53,7 %), поляків – 1,904 млн (39,1 %), євреїв – 0,322 млн (6,6 %)¹⁸⁴. За В. Кубійовичем, у Галичині в 1921 р. було: українців/русинів – 54,2 %, поляків – 38,3 %, євреїв – 6,6 %, представників інших національностей – 0,9 %¹⁸⁵.

Порівнювати дані 1910 і 1921 років, аби прослідкувати різницю в кількості жіночого населення, майже неможливо через структурні відмінності переписів (див. додаток 1, табл. 4). У 1921 р. жінок ділили не тільки за віросповіданням, а й за сімейним статусом (незаміжні, заміжні, вдови, розлучені й невідомий статус). Згідно з реєстром у Львівському воєводстві проживало 1 423 222 жінок, з них незаміжніх – 812 598, заміжніх – 470 612, вдів – 137 600, розлучених – 1 512 і невідомого стану – 900¹⁸⁶. Загальна кількість жінок у Станиславівському воєводстві становила – 698 479, з них 394 291 незаміжніх, 240 852 заміжніх, 76 385 вдів, 1 032 розлучених і 533 невідомого стану¹⁸⁷. У Тернопільському воєводстві проживало 745 725 жінок, з

---

¹⁸² Л. Л. В чотирикутнику смерти. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів; Жовква. Річник II. Частина 2. Лютець, 1930.

¹⁸³ Брилинський М. Спогади. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів, 1929. Ч. 2. С. 10.

¹⁸⁴ Шаблій О. Професор Валентин Садовський. Львів, 2004. С. 11.

¹⁸⁵ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.01.1939. Національна статистика Галичини. Wiesbaden, 1983. С. 8.

¹⁸⁶ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Lwowskie, Warszawa, 1927. 374 s.

¹⁸⁷ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Stanisławowskie, Warszawa, 1927. 374 s.

них 394 291 незаміжніх, 261 907 заміжніх, 88 187 вдів, 858 розлучених, 482 невідомого стану¹⁸⁸. Частку жіночого населення після війни можна показати на прикладі Львівського повіту. На початок 1920-х років тут проживала 149 551 особа, з них 71 644 чоловіків і 77 907 жінок, а у Львові мешкало 219 388 осіб: 99 266 чоловіків і 120 122 жінок¹⁸⁹. У 131 селі Львівського повіту проживало 143 279 осіб, з них чоловіків – 68 633, а жінок – 74 646¹⁹⁰.

Кількість жінок у Галичині до війни, під час війни й у повоєнні роки перевищувала чисельність чоловіків. Якщо перед війною причиною цього були міграційні процеси, то під час війни додалися мобілізаційні заходи. Згодом цьому сприяла й політична ситуація, в якій опинилися українці в перші мирні роки. Поразка ЗУНР підштовхнула багатьох українців, передусім представників інтелігенції, до політичної еміграції за межі Галичини (здебільшого в Чехословаччину). Нарешті, чимало людей на час проведення перепису ще не встигли повернутися до своїх осель. Статистичні дані не дають можливості встановити приналежність до соціальних груп (за винятком студенток), але вони показують приналежність жінок до національних спільнот – української/русинської, польської, єврейської та інших, а також частково відображають кількісне їх представництво на території Галичини.

2.2. Жінка в сім'ї

Становище й обов'язки українок у родині на початку ХХ ст. визначали місце проживання, рівень освіти, сімейні й суспільні традиції. Не останню роль у поведінці жінок відігравала приналежність до релігійної конфесії й позиція Церкви / священнослужителів, які формували правила поведінки¹⁹¹. Українське суспільство (у тому числі жінки) назагал підтримувало традицію підпорядкованості чоловікові й «природного призначення» жінки, яка мала народжувати і виховувати дітей, підтримувати добробут родини, бути доброю дружиною і господинею. Перед

---

¹⁸⁸ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Tarnopolskie, Warszawa, 1927. 278 s.

¹⁸⁹ Шимонович І. Галичина... С. 12.

¹⁹⁰ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини. Львів, 2005. 357 с.

¹⁹¹ Кісь О. Жінка в українській традиційній культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст): монографія. 2-ге видання. Львів, 2012. С. 92–93.

війною для українців було характерне відмежування між собою різних соціальних груп і витворення жіночих образів відповідно до суспільного статусу чоловіка. Дружина селянина була селянкою, священника – їмостою, інтелігента – панею. Для кожної формували бажану схему поведінки, обов'язків, зацікавлень, відступ від яких засуджували (і насамперед найближчі). Такі межі утруднювали розвиток емансипації жінок, зменшували можливості для самореалізації.

Українська сім'я в другій половині XIX і на початку XX ст. була носієм способу мислення, традицій і звичаїв, що передавали з покоління в покоління. Вона була найважливішою структурною одиницею суспільства, яка зберігала етнічну культуру¹⁹². Сімейність визначала статус у суспільстві. Традиційно українська родина мала бути великою і розгалуженою. Тоді була різниця між селянськими сім'ями та сім'ями інтелігентів у кількості членів. Сім'ї інтелігентів були меншими. Вони склалися з батьків і 2–3 дітей (виняток становили родини священників, де було 4–5 дітей). У селянській родині зазвичай проживало 6–7 неповнолітніх дітей. Така різниця пояснювалася свідомим обмеженням кількості дітей у сім'ях інтелігенції¹⁹³. Незалежно від соціального статусу сімейні відносини будували на особливій увазі до думки загалу. Для багатьох ця думка була головною¹⁹⁴. У родинях жінки мали дотримуватися ролі матері й дружини, що громадська думка сприймала як основу «правильного» виховання. У сім'ях інтелігенції допускали матеріальну незалежність жінок, але це траплялося вкрай рідко¹⁹⁵.

Для українських жінок і чоловіків одруження було обов'язковим (інакше кожного підозрювали в певних вадах¹⁹⁶), важливим елементом суспільного життя. З часом стосунки в сім'ї взаємовигідно усталювалися. На вибір пари впливало багато чинників, зокрема «ідеали» дружини і чоловіка визначала суспільна думка. Заміжжя дівчат пов'язували з досягненням певного віку, а для чоловіків важливою була

---

¹⁹² Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX–початку XX ст. Львів, 1999. С. 123.

¹⁹³ Дрогобицька О. Повсякденне життя галицької інтелігенції (друга половина XIX – 30ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 2015. С. 58–59.

¹⁹⁴ Горинь Г. Громадський побут сільського населення українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ, 1993. С. 171.

¹⁹⁵ Дрогобицька О. Традиція і модерн: побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 2014. С. 257.

¹⁹⁶ Богачевський Д. На возі і під возом: Спогади галицького адвоката. Торонто, 1976. 141 с.

здатність матеріально забезпечити родину¹⁹⁷. Вагомою була національність наречених. На початку ХХ ст. дедалі частіше шукали національно свідому жінку-патріотку, яка буде підтримувати відповідний напрям у родині¹⁹⁸. Дружини мали пристосовуватися до способу життя, оточення чоловіка. Терпіння і готовність до компромісів складали основу жіночого щастя¹⁹⁹. З розвитком емансипаційних процесів при укладенні шлюбу жінки почали звертати увагу на можливість саморозвитку і реалізації вмінь поза домом²⁰⁰. Попри суспільний контроль, кожне подружжя самостійно обирало взаємоприйнятні обов'язки й зобов'язання. Р. Заклинський згадував, що така собі Олімпія (з Щуровських) Крайковська «мала дивну натуру, що затравлювала своїм поведенням ціле життя своєму мужеві», який усе терпів. Але згодом йому це остогидло [...] скочив до студні і втопився»²⁰¹.

Позиція жінок у родині й суспільстві була темою публічних обговорень. Громадські діячі й політики намагалися формувати моделі жіночої поведінки²⁰². Русофіли виступали з традиціоналістських позицій і бачили призначення жінок головно у вихованні дітей²⁰³. Подібну позицію обстоювали й селяни. Заперечуючи, «що жінщина повинна молчати въ церквѣ», селянин Даміян Захаряк уважав, що «она была и есть дуже важнымъ чинникомъ въ родинѣ, а также в народѣ, яко мати и воспитательница грядущихъ поколѣній»²⁰⁴. Народовці виступали за жіночу освіту, жіноче питання розглядали в контексті «органічної праці», громадської діяльності²⁰⁵. Попри заохочення до активності, жінки таки підпорядковувалися бажанням чоловіків і суспільства. Леся Українка писала до Ольги Кобилянської: «у

---

¹⁹⁷ Черчович І. Українки у Львові... С. 14.

¹⁹⁸ Там само. С. 14.

¹⁹⁹ Дещо про жіноче питанє. *Нива: часопись посвячена справам церковним і суспільним*. 1912. Ч. 23–24. 15 грудня. С. 349.

²⁰⁰ Черчович І. Подружні зради в галицьких сім'ях кінця ХІХ – початку ХХ століття. Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 14 грудня 2015. URL: <http://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery> (дата звернення: 9.08.2016).

²⁰¹ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 15 (Заклинський Роман Гнатович Спомини). Арк. 21 зв – 22 зв.

²⁰² Черчович І. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Українознавчий альманах*. Київ, 2013. Вип. 14. С. 86–89.

²⁰³ Черчович І. Образ жінки-русинки в русофільській публіцистиці Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2012. Ч. 20–21. С. 123–128; Орлевич І. Жіноче питання у трактуванні русофілів (за сторінками періодичного видання «Временник Ставропигійского Института»). *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 24. Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja / red. J. Kamińska-Kwak, S. Kozak, D. Opaliński. Rzeszów, 2016. S. 57–72.

²⁰⁴ Рѣчь селянина изъ Липши, Даміяна Захаряка. *Памятная книжка въ 25-лѣтній юбилей Общества имени Михаила Качковскаго. 1874–1899*. Львовъ, 1899. С. 148.

²⁰⁵ Черчович І. Українки у Львові... С. 15.

галичан [...] чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори вниз, або з низу вгору, а щоб так просто, нарівні – зроду»²⁰⁶.

Статус жінки священника відрізнявся від становища дружини світського інтелігента. Парохи були публічними людьми і мали «служити народу» постійно. Тому всі домашні справи лягали на плечі дружин і доньок: «у мене вкорінилася певність, що священник зобов'язаний жити для народу і що той обов'язок має бути у нього на першій місці. А як має родину, то нехай вона (жінка. – М. Б.) тягар хати бере на себе»²⁰⁷. Домашні обов'язки передбачали догляд за будинком, господарством і виконання потреб усіх членів сім'ї²⁰⁸. Родина священника мала дотримуватися його робочого графіку й чітко ділити час на їжу, відпочинок і сон²⁰⁹. Жіноча праця вдома відігравала значну роль у матеріальному забезпеченні сім'ї²¹⁰. Їмості часто мали в руках важливі контакти й організувала протекцію для чоловіка й інших членів сім'ї. Якщо про господарську роль жінки священники (навіть дискутуючи свій одружений статус) згадували постійно, то на інші аспекти її діяльності вони не звертали уваги. Попри виконання домашньої роботи, їмості мали допомагати «з культуральною місією між жіноцтвом парафії, бо жіноцтво не має такого довір'я до священника, як до його жінки»²¹¹. Тому їмості відігравали важливу роль у житті парафії: відповідали за церковний будинок, контакти з жіночою частиною парафії, демонстрували підкреслену релігійність²¹².

До родинних обов'язків жінок належало виховання дітей. Саме матір (іноді за допомогою бабусі чи няні) знайомила дітей зі світом. Найчастіше мати передавала дитині те, що подобалося безпосередньо їй, про що вона мріяла і що бажала здійснити. На плечі жінок першочергово лягала відповідальність за виховання доньок. О. Бобикевич-Нижаківська згадувала, що їй мама передала любов до науки і

---

²⁰⁶ Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. Київ, 1978. Т. 11. С. 118–119.

²⁰⁷ Бобикевич-Нижаківська О. Споми́ни з моїх років. *Олекса Бобикевич. Твори* / упоряд. М. Ващишин. Львів. С. 156.

²⁰⁸ Колб Н. «З Богом за Церкву і візчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. Жовква, 2015. С. 103.

²⁰⁹ Дрогобицька О. Повсякденне життя... С. 52.

²¹⁰ Барвінський О. Споми́ни з мого життя: частина перша та друга / упоряд. Шацька А., Федорук О. Нью-Йорк – Київ, 2004. С. 42.

²¹¹ Чайковський А. Спогади, листи, дослідження. В 4-ох томах. Львів, 2002. Т. 2. С. 386.

²¹² Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton, 1988. P. 50.

читання українських книжок: «Читай, читай, ти ж українка і маєш нею бути»²¹³. Питаннями освіти жінка займалася найчастіше без втручання чоловіка. О. Барвінський згадував, що мама кожного тижня приїздила до гімназії для контролю²¹⁴. Жінки не стояли осторонь одруження дітей. У традиційному суспільстві обов'язки і соціальні ролі жінки залежали від етапів життєво-вікового циклу²¹⁵. Бобикевич згадувала, що в п'ятнадцять років відчула, що «найближчі дивилися на мене, як на будучу відданицю». Для дівчини-підлітка такі очікування були передчасними: «Я все чулася бути покривджена, що не дали до школи ходити»²¹⁶. Дівчинка мала мрію стати вчителькою, але її освітою пожертвували задля навчання братів. Під тиском родини їй довелося укласти шлюб з О. Бобикевичем у 18 років. Однак були й інші моделі одруження дітей. Наталя Кобринська в оповіданні «Пані Шумінська» показала ситуацію, де дружина священника контролює одруження синів і доньок, дозволяє доньці не виходити заміж надто рано, пам'ятаючи, які важкі обов'язки після шлюбу впали на її плечі²¹⁷.

Досвід українок був подібним до досвіду польських жінок. У польській традиції жінок вважали нижчими за чоловіків, лише через подружні стосунки з чоловіками жінки набували суб'єктності й поваги від суспільства. Польки, як і українки, напередодні війни перебували під опікою батька, брата (чи родичів), а потім – чоловіка. Однак із заміжжям вони набували більшої свободи, оскільки були позбавлені батьківського контролю. За згодою чоловіка могли розпоряджатися вільним часом і фінансами на особисті витрати. Шлюб укладали й з практичних міркувань: дівчата ставали визнаними членами суспільства, часто покращували матеріальне становище; хлопці отримували фінансовий/земельний зиск, нав'язували контакти з членами родини (якщо сім'я була відомою, то могла допомагати в кар'єрі). Для обох було важливе продовження роду²¹⁸. Фактично після одруження польки тільки змінювали опікуна, але залишалися в залежності від чоловіка й

---

²¹³ Бобикевич-Нижанківська О. Спомини... С. 154.

²¹⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя... С. 49.

²¹⁵ Кісь О. Соціовікові особливості жіночої творчості українців. *Народознавчі зошити*. 2000. № 4. С. 650–654.

²¹⁶ Бобикевич-Нижанківська О. Спомини... С. 153.

²¹⁷ Кобринська Н. Пані Шумінська. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Нью-Йорк, 1984. С. 182–183.

²¹⁸ Miłoszewska-Kiełbiewska A. *Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania*. Warszawa, 2015. S. 149.

суспільної думки. Як і українки, польське суспільство головним завданням жінок бачило материнство, господарство й підпорядкування чоловікові²¹⁹. На заміжніх польок накладали відповідальність за суспільний статус чоловіка. Вони повинні були вміти організувати візити, «правильно» говорити, знати мови й дотримуватися правил етикету, вибирати відповідний одяг²²⁰. Роль матері сприймали як щось самоочевидне і природне, очікували народження здорових дітей, а потім накладали обов'язок їх виховання в патріотичному дусі.

Патріархальними були й єврейські сім'ї. У порівнянні з українцями і поляками в євреїв родинне життя було тісно пов'язане з релігією і традиціями. Відповідно до законів Талмуду, жінка мусила у всьому коритися чоловікові, виявляти повагу, підтримувати його авторитет. Чоловік повинен був матеріально забезпечувати родину. Оскільки в єврейських родинях освітою синів займався батько, жінки відповідали за освіту дівчат. Їх мали виховувати в дусі найважливіших рис для жіночої особистості – бути прикладом терпіння, мудрості, працьовитості, старанності²²¹. Хлопці ж мали отримати відповідну освіту, професію, одружитися і продовжувати традиції²²². Фактично ще з дому дівчат готували до життя під опікою чоловіка. На зламі ХІХ–ХХ ст. завдяки емансипаційними процесам змінилося становище єврейок поза межами дому. Вони не були зобов'язані ховати волосся під головним убором, мали право на освіту і розвиток інтересів. Також отримали рівні права на богослужіннях. Але в межах дому зміни були незначними.

Напередодні війни галичанки були заручницями родинного життя. Питання жінки в сім'ї було публічною справою. Лише статус заміжньої жінки міг дати повагу і визнання. Переваги від одруження (статусні, фінансові, кар'єрні) отримували й чоловіки. Якщо жінка брала відповідальність за «хатні справи», то чоловік мав змогу займатися професійною і громадською роботою. Про особисту реалізацію жінок поза межами дому майже не йшлося. Якщо жінці й дозволяли займатися

---

²¹⁹ Hygiene pożycia małżeńskiego. *Kobieta: dwutygodnik dla kobiet poświęcony higienie i estetyce ciała, pielęgnowaniu urody, racjonalnej kosmetyce oraz całokształtowi spraw, życia i potrzeb kobiety* [b.r., około 1912] nr 1. URL: <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=9142&from=&dirids=1&tab=1&lp=163&QI=> (дата звернення: 11.03.2017).

²²⁰ Rościszewski M. [Bolesław Londyński] *Dobry ton. Szkoła pożycia z ludźmi wszelkich stanów w stosunkach poufnych i ceremonialnych*. Warszawa, 1920. S. 38–39.

²²¹ Мелешенко А. Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Наукове видання Історико-педагогічний альманах. Вип. 2. Умань, 2012. С. 95.

²²² Феофанова А. Виховання по-їудейському. *Дзеркало тижня*. 2002. № 19. С. 2.

громадською роботою, то задля підвищення авторитету чоловіка. Родина мала бути тим місцем, де чоловік міг знайти спокій і розуміння, особливо в часі професійних невдач. Обов'язком жінки було забезпечити такий комфорт. Спогади чоловіків свідчать про подвійні виміри: жінки як підпорядкованої чоловікові дружини і водночас як умови успіху чоловіка. Замкненість домашнім простором, чоловіком і дітьми, яка була традиційна для українок, польок та єврейок упродовж століть, ускладнила проживання ними війни. Для більшості жінок війна стала переломним моментом, який змушено вивів їх поза межі дому й родини.

2.3. Процеси емансипації

Емансипація українок у Галичині на початку ХХ ст. не була чимсь унікальним, а відбувалась як наслідок віддалених західних і ближчих польських взірців. Серед українського громадянства жіноче питання виникло в контексті появи нових еліт, які орієнтувалися на зміну суспільства. Українська інтелігенція, яка походила з греко-католицьких родин, шукала нових сфер діяльності, серед яких були закріплення мови, поширення літератури, традицій, запровадження соціально-економічних реформ, а також цивілізаційні й національні процеси²²³. Відтак жіночий поступ мав політичне забарвлення і залежав від емансипаційного розвитку всього суспільства, яке контролювали чоловіки. Українок, які підхоплювали нові віяння, було небагато. До них входили освічені дівчата і дружини інтелігентів, які мали відповідне матеріальне становище та від яких очікували публічності. Часто вони були пов'язані з церковними справами або політичними рухами, до яких належали чоловіки. Українські жінки не були прямо пов'язані з феміністичною ідеологією (за винятком Н. Кобринської). Група фемінізованих жінок, для яких була притаманна різність поглядів і яка представляла невелику кількість духовної і світської інтелігенції, не могла конкурувати з європейськими жіночими рухами, які виступали на захист прав жінок середнього класу²²⁴.

Перші спроби порушити питання жіночої емансипації в українському суспільстві

---

²²³ Huchtker D. *Zacofanie, postęp i historia. Retoryka polityki kobiecej na przykładzie Galicji. Historyka*. Т. XLII. 2012. S. 175.

²²⁴ Offen K. *European Feminisms 1700–1950. A Political History*. Stanford, 2000. S. 79.

зробила Н. Кобринська (з дому Озаркевич, 1855–1920), яка у 1884 р. за підтримки І. Франка створила «Товариство руських жінок» у Станиславові²²⁵. Мета організації передбачала: «пропаганду жіночого питання з допомогою літератури, тобто, висвітлення українській громадськості шляхом лекцій та відповідних видань українською мовою сучасного становища і сучасної боротьби жіноцтва, піднесення свідомості українок у цьому напрямі і пробудження серед них руху, аналогічного рухові жінок в інших освічених країнах»²²⁶. Погляди Кобринської поділяло близько ста жінок, але після створення в Станиславові єпископського центру й бажанні частини членкинь отримати «ласку нового владики Пелеша», Кобринська вийшла з товариства, бо не поділяла зв'язку Церкви з жіночим рухом²²⁷. Після цього жінці за власні кошти й кошти О. Пчілки вдалося видати жіночий альманах «Перший вінок». Активність Кобринської не викликала захоплення в чоловіків. У публікації «Жіноча праця» вона писала: «сказати русинкам, які ви темні улюблена фраза наших мужчин в загалі»²²⁸. Вона не сподівалася підтримки від старих політичних сил, але наголошувала, що «жіноцтво хоч не дізнавало ніякого спеціального попертя від обох старших партій краю, то не дізнавало також спеціальних прикростей»²²⁹. Серед чоловіків ідею Кобринської підтримували І. Франко і М. Павлик.

Кобринська вважала, що жіночий рух має бути масовим і зосередженим за досягненні економічної незалежності жінок²³⁰. У контексті зміни суспільного статусу жінки характерними були погляди М. Рудницької (1892–1976) – однієї з теоретиків українського жіночого руху. Вона виділяла два етапи цього процесу – минулий, коли «головним двигарем жіночого руху було прямування до рівноправності з мущиною»²³¹, і модерний, коли ідеалом для жінки «не є дорівняти

---

²²⁵ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Київ, 1976. Т. 3. С. 265–267.

²²⁶ Франко І. Жіночий альманах. URL:

<http://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1887/UkrajinskaAlmanaxovaLiteratura/ZhinochjAlmanax.html> (дата звернення: 26.03.2016)

²²⁷ Франко І. Руський жіночий альманах. *Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-ти томах*. Київ, 2008. Т. 53. С. 190–192.

²²⁸ Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині. *Наша доля*. Стрий, 1893. С. 4.

²²⁹ Там само. С. 23.

²³⁰ Там само. С. 6, 25.

²³¹ Рудницька М. Трагічний конфлікт. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи* / упоряд. М. Дядюк. Львів, 1998. С. 112.

мущині, лише бути собою»²³². Власне емансипація жінки, на її думку, не зводилася до копіювання чоловічого способу життя: «щоби ходити з обстриженим волоссям, з паличкою в руках, курити папіроску, їздити верхом і, як одна жінка висловила, «ходити у фраках»²³³, а творила новий тип жінки, яка «хоче перш усього зросту власної індивідуальності»²³⁴. Прагнення жінок частково задовольняло право на вищу освіту, що сприяло зростанню їх самосвідомості й активності, підготувало ґрунт, за визначенням О. Маланчук-Рибак, для основної емансипаційної тріади «освіта – фахова праця – матеріальна незалежність»²³⁵.

Українки, прихильниці емансипації, були знайомі з такими ж процесами в Європі. Сутність європейського модернізму зламу ХІХ–ХХ ст. базувалася на так званій війні статей – протистоянню уявлень про роль статей у соціокультурних явищах²³⁶. «Нова» європейська жінка критикувала своє суспільство за те, що заміжжя розглядали як запоруку повноцінного жіночого життя. У випадку українок основою жіночих переконань найчастіше ставали особисті переживання. Прикладом є досвід О. Кобилянської: «Межи моїми ровесницями і знайомими, котрих в мене було небагато, не було жодної, котрій я б була могла відкрити свою душу з її тайнами. Їх ідеал був мужчина і заміжжя, тут вже все закінчувалося. Мені хотілось широкого образования, і науки, і ширшої арени діяльності»²³⁷. Апелюючи до власного «Я», письменниця показала, що самотійність жінки (як особистості) існувала всупереч патріархальним устоям суспільства, яке програмувало жінку на нижчість. Кобилянська писала: «Уводячи жінку в життя, природа не каже: «Ось ти, і ти жінка того або того чоловіка!» Ні, природа лише каже: «Ось ти, і жий!» Так каже вона й до чоловіка»²³⁸. Активістки не змушували жінок слідувати їх прикладу. Леся Українка з позицій наддніпрянського жіноцтва вважала, що кожен має обирати свій шлях, не творювати з неї ідеал, бо «я не варта сього, скажу більше, – ніхто не вартий сього, бо

---

²³² Там само. С. 113.

²³³ Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху. Кобилянська О. Твори: у 5 т. Київ, 1962.

²³⁴ Рудницька Мілена. Трагічний конфлікт... С. 110.

²³⁵ Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 34. Львів, 1999. С. 194.

²³⁶ Агеєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. Київ, 2003. 320 с.

²³⁷ Кобилянська О. Слова зворушеного серця. Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. Київ, 1982. С. 114.

²³⁸ Кобилянська О. Дещо про ідею... С. 263.

ідеал, се ідея, а не людина»²³⁹.

Вища освіта була ключовою умовою жіночої емансипації. Тривалий час вона була недоступною для галичанок. Заборона жінкам здобувати вищу освіту була наслідком консервативних політичних переконань і відповідного способу мислення більшості університетських професорів, які боялися «фемінізації» вищої школи²⁴⁰. Здобуття права на вищу освіту пройшло кілька етапів²⁴¹. Перший – утвердження в суспільстві думки про потребу вищої освіти для жінок. На шпальтах газет точилися дискусії щодо різних аспектів жіночої освіти. Наступний етап розпочався після законодавчого закріплення права жінок вступати до вищих навчальних закладів. Головним завданням жінок, які навчалися, в цей час було здобути студентські та професійні права, як-от право складати іспити, обіймати посади, займатися науковою і викладацькою роботою, здобувати наукові ступені тощо²⁴².

Заклики проявляти індивідуальність, незалежність, здобувати освіту і гуртуватися довкола жіночих товариств не здобули масової підтримки. Жінки зі священицьких родин і сімей інтелігенції охочіше бралися за громадську роботу, ніж за саморозвиток. Та й у громадській сфері не завжди вдавалося отримувати бажані результати. О. Бобикевич згадувала, що громадська робота в Стрию укладалася добре, однак членкинь і членів бракувало через одруження місцевих інтелігентів з іноземками: «Котрий мав студію скінчену, то зараз з чужинкою женився. Українським коштом здобуті знання, становище вони присвячували чужинкам, а дітей своїх, цвіт-націю, в чуже море кидали»²⁴³. Українки часто відмовлялися від власних бажань задля інтересів родини і громади. Бобикевич відмовилася від навчання, бо взяла на себе обов'язки дружини священика. Як твердить М. Богачевська-Хом'як, жіночу освіту сприймали як засіб служіння для народу, а не як особисте право. Дослідниця пише, що «про рівень освіти й виховання молодих жінок і шляхи його підвищення говорилося мало. Жіноцтво розглядалося не з точки

---

²³⁹ Лист Л. Українки до Макарової А., Колодяжне, 2(14).V.1894. *Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упорядкування Прокіп (Савчук) В. А., передмова Агеєвої В. П.* Київ, 2016. С. 286.

²⁴⁰ Buszko J. Społeczno-polityczne oblicze uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej (1869–1914). Kraków, 1963. S. 102.

²⁴¹ Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX ст. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історично-філософської секції*. Т.СХХХVІІІ. Львів, 1999. С. 219.

²⁴² Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху... С. 246.

²⁴³ Бобикевич-Нижанківська О. Спомини... С. 157.

зору його прав, а в контексті народу, селянства й етнічної приналежності»²⁴⁴. Емансиповані через освіту ставали «заручницями» вимог українського суспільства. Український жіночий рух у Галичині співдіяв з польським. Попри гостроту українсько-польських відносин, відкрите чи приховане протистояння, в ідейному та організаційному плані це були близькі явища. Вони мали чітко означену типологічну ідентичність з аналогічними європейськими явищами²⁴⁵. Крім зовнішніх чинників, які об'єднували активних жінок, були й особистісні. Дослідниця М. Гавін вважає, що життєва позиція, яка не вписувалася в загальний суспільний дискурс, була результатом їх самотності²⁴⁶. З біографічного погляду найвиразніші ідеї відстоювали незаміжні жінки (О. Кобилянська, О. Ціпановська), вдови (Н. Кобринська, О. Басараб, О. Бобикевич-Нижаківська), розлучені (М. Рудницька, О. Степанів). Це давало підстави чоловікам вказувати на жіночий рух як наслідок «невдалого сімейного життя». Адвокат і громадсько-політичний діяч К. Трильовський у листі до М. Возняка писав: «найцікавішим нам є факт, котрий під великою дискрецією подаю Вам до відома – що Наталя Кобринська по смерті чоловіка лишилася дівою. Про се оповіла вона Францисі, а Франко мені. Обоє Кобринські мали дуже любитись, але він був мабуть імпотентом»²⁴⁷. Матеріальне становище активних жінок частіше було поганим. Тому рівність виникала не так з комфортного приватного життя, скільки з приятні й спільної праці. Доброзичливі відносини між жінками ставали основою їх публічного життя²⁴⁸, об'єднували в діяльну спільноту, яка заявляла про громадські права. Емансипації польських жінок мала особливості, її початок пов'язують з Січнеvim повстанням 1863 року, коли жінки займалися не лише допомоговими функціями, а й воювали зі зброєю²⁴⁹. На початку ХХ ст. польки в підросійській і підавстрійській

---

²⁴⁴ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому... С. 96.

²⁴⁵ Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху... С. 153–165.

²⁴⁶ Gawin M. Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919). Warszawa, 2015. S. 25.

²⁴⁷ ЛННБУ. Ф. 29. Оп. 1. Од. зб. 479 (Лист К. Трильовського до М. Возняка, 4.X.1925, Відень). Арк. 11.

²⁴⁸ Gawin M. Spór o równouprawnienie kobiet... S. 25.

²⁴⁹ Sierakowska K. Wpływ powstania styczniowego na zakres patriotycznych obowiązków kobiet. *Rocznik Antropologii Historii*. 2014. Rok IV. Nr 2(7). S. 77–93; Kobiety i powstanie styczniowe. *Kobieta o świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i początkach XX wieku* / red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa, 1994. S. 59–72; Kostrzewska E. Ojczyzna moja miłość. Kobiety o powstaniu styczniowym (1863–1864). *Powstanie styczniowe. Odniesienie, interpretacji, pamięć* / red. T. Kargol, Kraków. 2013. S. 201–214. Załączny J. Zofia Romanowiczówna – lwowska aktywistka z

частинах відстоювали рівноправність в трьох товариствах: християнсько-демократичному «Zjednoczone Kolo Ziemianek», феміністичному «Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich» і студентському «Organizacja Wojskowej Polskiej Partii Socialistycznej». За головні центри польський жіночий рух мав Варшаву, Краків і Львів. Ключовими стратегіями у прагненні здобути рівноправність були католицька суспільна солідарність, фемінізм і незалежність²⁵⁰. Польський жіночий рух, як і український, не був масовим, а до емансипанток належали жінки з родин інтелігенції: Марія Конопніцька, Еліза Ожешкова, Пауліна Кучальська-Рейншміт, Казимира Буйдвідова, Зофія Малковська, Зофія Морачевська, Марія Дулембянка. Напередодні війни польки поступилися феміністичними й емансипаційними прагненнями задля здобуття незалежної Польщі. Польський і українських жіночий рухи були тісно пов'язані з національним питанням, іноді – з діяльністю Церкви²⁵¹. Активістки вважали, що рівні з чоловіками права треба здобувати у власній державі. Поряд з українським і польським жіночими рухами, у Галичині розвивався єврейський рух²⁵². Перед єврейками був вибір між такими політико-ідеологічними напрямками, як сіонізм²⁵³, соціалізм, асиміляція або розвиток єврейської національної свідомості²⁵⁴. Це зумовлювало поділи в організаціях, які існували на початку ХХ ст. У сіоністичному дискурсі жінок тлумачили як безпорадних об'єктів чоловічих інтересів²⁵⁵. Помітною особою сіоністського жіночого руху була Роза Померанж, яка діяла від імені єврейської громади Східної Галичини, виконувала обов'язки президентки Асоціації єврейських жінок, була засновницею єврейських сирітських домів, співпрацювала з газетою «Хвиля». Вона аналізувала причини політичних обмежень і зобов'язань жінок, опублікувала статтю «До єврейських жінок. Заклик

---

powstańczym rodowodem. *Kobieta na Kresach na przełomie XIX i XX wieku* / pod redakcją naukową Andriany Dawis i Joanny Lusek. Wawszawa, Bytom; Opole, 2016. S. 277–286.

²⁵⁰ Gawin M. Spór o równouprawnienie kobiet... S. 15.

²⁵¹ Seemann-Majorek A. «Dzielna kobieta – trudno o taką – jej wartość przewyższa perły». Eva Von Tiele-Winckler. *Czasopismo o historii Górnego Śląska*. Nr 1 (9). 2016. S. 134–140.

²⁵² Alison R. Jewish Women in Fin de Siècle Vienna. *Austin: University of Texas Press*, 2008. 295 s.

²⁵³ Czerwonogóra K. Syjonistyczny ruch kobiet w Europie na przełomie XIX i XX wieku. *Studia Judaica*. 18 (2015). Nr 2 (36). S. 271–291.

²⁵⁴ Leszczawski-Schwerk A. Żydzi i Żydówki jako podmioty postkolonialne w świetle dążeń emancypacyjnych kobiet w Galicji (1890–1914). *Historyka: studia metodologiczne*. T. 42 (2012). S. 162.

²⁵⁵ Там само. S. 169.

до повернення»²⁵⁶. Померанж вважала сіонізм найкращим способом для жінок вийти з простру обмежень. Єврейський рух переплітався з польським. Вважають, що польки були «колонізаторками» єврейського руху²⁵⁷.

Емансипаційні досвіди українок, польок і єврейок різнилися. Втім, усі вони реалізовувалися в контексті національних прагнень своїх народів і часто керувалися чи контролювалися чоловіками. Кожен рух мав яскравих представниць з певним рівнем освіти, переконаннями і самобутнім світоглядом. Жінки трьох національностей вбачали шлях до рівноправності в освіті й організованості жінок. Однак у жодному з випадків ці прагнення не отримали масового зацікавлення. Жінки частіше хотіли залишатися поза суспільно-політичним простором. Організації українок, польок і єврейок співпрацювали з політиками або свідомо відмежовувалися від політичних течій²⁵⁸. Деякі товариства налагодили зв'язок з Церквою. Розбіжності в поглядах зумовлювали конфлікти між найактивнішими жінками. Ставлення чоловіків до емансипації жінок різнилися. Якщо в українському варіанті чоловіки хотіли, щоб жінки спрямовували діяльність у харитативному руслі, то поляки та євреї акцентували на жінках як важливому елементі суспільного і політичного розвитку. У війну українки, польки й єврейки входили з різними досвідами жіночого руху, однак усі, попри власні амбіції, переорієнтували зусилля на національні рухи.

---

²⁵⁶ R. Pomeranz An die judischen Frauen. Ein Appell zur Umkehr. Tarnopol, 1898.

²⁵⁷ Leszczawski-Schwerk A. Żydzi i Żydówki... S. 169.

²⁵⁸ Черчович І. Емансипація жінок... С. 86–89.

РОЗДІЛ III

ДІІ ЖІНОК У ВІЙНІ

3.1. Родинні обов'язки

Війна зумовила зміни в уявленнях про жіночі ролі в сім'ї. Довоєнний ідеал жінки серед українців був такий: шлюб з чоловіком відповідного статусу, ведення господарства і виховання дітей. Під час війни інтелігенція намагалася підтримувати такий погляд, боячись, що по завершенні війни жінки не захочуть виконувати традиційні функції. Змінилося й саме розуміння сім'ї й родини. Якщо до війни сім'я складалася з батька, матері, дітей, часто старших людей, то через мобілізацію вона залишалася без «чоловіка-голови» (правда, траплялося, що він навіть на відстані прагнув підтримувати свій статус). На уявнову рівні таку риторику зберігали, вважаючи, що після війни все повернеться до старого. На практиці жінки (примусово чи добровільно) ставали на чолі сім'ї, мало дбаючи про свій статус у майбутньому. Родинні обов'язки, які появилися з початком війни, часто не співпадали з можливостями. Була відмінність між селянськими і міськими родинами, які існували в різних освітніх, культурних, матеріальних просторах. Жінки виступали захисницями родин, але не були захищені сім'єю від позашлюбних контактів чи ролі жертви насилля.

Вибір партнера/-ки і причини укладання шлюбу диктували реалії війни. Одруження, особливо в селах, не завжди було результатом відповідних почуттів, а мало більш практичні мотиви. Під час війни до Греко-католицького митрополичого ординаріату у Львові надходили навіть прохання дозволити укласти шлюб між родичами (хай далекими), що за церковними правилами було виключено. Обставини, які змушували до цього, були різними. Серед жінок, які наважувалися на такий шлюб, були вдови з дітьми, які не могли справлятися з господарством, не хотіли залишати дітей без чоловічого виховання²⁵⁹; дівчата «старші віком» (від 21 року)²⁶⁰, які були сиротами і не мали посагу²⁶¹, походили з родини, де були дівчата заміжнього віку²⁶²,

---

²⁵⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 201. Оп. 2. Од. зб. 260 (Переписка з прихожанами). Арк. 15, 16 зв.

²⁶⁰ Там само. Од. зб. 263 (Переписка з прихожанами). Арк. 35 зв.

²⁶¹ Там само. Од. зб. 260. Арк. 18.

мали фізичні вади або були негарні²⁶³, жили в місцевості, де більшість населення були свояками²⁶⁴. З цих причин, на думку громади, церкви, а часто й самих жінок, вони не мали шансів знайти кращої пари. Родичку за дружину брали вдівці з дітьми, яким була потрібна мама, сподівалися, що «своя» буде любити більше²⁶⁵; чоловіки, які отримали поранення і потребували допомоги²⁶⁶.

Іноді шлюб укладали через почуття і матеріальні вигоди одночасно. Теодор Оліярник з Великополя, який йшов до війська, хотів одружитися з сусідкою (яку любив), аби залишити їй маєток²⁶⁷. Часто війна перешкоджала вінчанню закоханих. Катерина Кривнюк не змогла вийти заміж за обранця через брак «метрики крещення», тому на час війни «лишилася незамужня з троїма незаконно родженими дітьми і бідую на чужині». Жінка просила в ординаріату прислати метрику, щоби пара могла повінчатися, а відтак отримати державну допомогу²⁶⁸. Греко-католицькі священники виступали за обов'язкове заміжжя жінок з дітьми: щоб дитина отримала легітимацію. На їх думку, життя на віру становило небезпеку, «що будуть жити в дикім супружестві, а заключення супружества причинить ся до зменшеня в парохії згіршеня, якого через час війни і так всюди досить намножилось»²⁶⁹. Якщо чоловіка мобілізували, одруження дозволяли в піст і без церковних оповідей²⁷⁰.

Жінки і чоловіки намагалися влаштувати особисте життя через газетні оголошення. Чоловік мав відповідати фінансовому рівню дружини²⁷¹. Інколи жінки шукали інавалідів війни, оскільки очікували від шлюбу стабільності – фінансової (інваліди отримували грошову допомогу), статусної й безпекової (таких чоловіків не призивали до війська). Чоловіки шукали молодих, освічених, господарних жінок (іноді вдів, але без дітей). Важливим був матеріальний бік – особливо тоді, коли чоловік мав намір започаткувати власну справу²⁷². У селах нареченими не

---

²⁶² Там само. Арк. 10.

²⁶³ Там само. Од. зб. 262 (Переписка з прихожанами). Арк. 29.

²⁶⁴ Там само. Од. зб. 263. Арк. 14.

²⁶⁵ Там само. Од. зб. 260. Арк. 18.

²⁶⁶ Там само. Арк. 15; Од. зб. 262. Арк. 13.

²⁶⁷ Там само. Од. зб. 263. Арк. 30.

²⁶⁸ Там само. Од. зб. 262. Арк. 5.

²⁶⁹ Там само. Арк. 30.

²⁷⁰ Там само. Од. зб. 264 (Переписка з прихожанами). Арк. 3, 23; Од. зб. 262. Арк. 24; Од. зб. 263. Арк. 12.

²⁷¹ Оголошення. *Діло*. 1918. Ч. 207. 12 вересня.

²⁷² Оголошення. *Діло*. 1918. Ч. 65. 22 березня.

перебирали, бо «молодців в теперішніх часах є дуже мало, через се нема надії в гідности вийти скоро замож»²⁷³. Чоловіки зупиняли вибір на першій ліпшій, адже «яко такий, котрий недавно повернув з війни, т. є. фізично знищений і хоробитий не мігби собі тепер знайти відповідної подружки»²⁷⁴. Після війни одружувалися з жінкою, яка опікувалася господарством і дітьми. Так, Никита Гаркот був змушений взяти за жінку Євдокію Царик, яка під час його перебування у війську виховувала його дитину²⁷⁵. Одруження в роки війни ставало публічною справою.

На шпальтах преси з'являлися дописи про обов'язки жінки, правила поведінки в суспільстві, з чоловіками і дітьми. Уважали, що життя в час обмеження громадянських свобод, швидкоплинності подій і непевності в завтрашньому дні призвело до «воєнної хвороби», яка зачіпає сімейні основи. Жінок трактували як таких, що постійно терплять і не можуть вберегти сім'ї від розпаду. Рятівниками сімей бачили чоловіків, що їх обов'язком було «вирозуміти її (жінку. – М. Б.) та пригорнути ще більшим теплом і опікою, ніж за часів мира. Змовчати, уступати, а навіть покорити ся в хвилі хорого розярнення, не вменшує, тільки прибильшує лицарську характерність і достойність мужчини»²⁷⁶. Війну вважали часом для чоловіків. Іван Боберський писав до Михайла Возняка: «Тепер панує бій, меч, мущина. Жіноцтво, плакси і позіхайки пішли в кут. Моляться»²⁷⁷. Чоловічий наратив рекомендував для жінок правила поведінки: не говорити про щоденну роботу, не скаржитися на дітей, самостійно справлятися з дітьми, не занедбувати хату, чисто одягатися й акуратно зачісуватися²⁷⁸. В основі була турбота про дітей: «хто розбуджує в жінці деякі сучасні струї, як – охоту до забав і неохоту до дітей, сей спроваджує суспільну дегенерацію»²⁷⁹. Українці в більшості прагнули залишитися при старій традиції. Тільки інтелігенти іноді хотіли бачити в дружині освічену, суспільно-активну жінку. Серед поляків погляди були подібними. Письменник Ян Каспровіч вимагав від жінок «абсолютної ексклюзивності», однак

---

²⁷³ ЦДІАУЛ. Ф. 201. Оп. 2. Од. зб. 267 (Переписка з прихожанами). Арк. 20.

²⁷⁴ Там само. Арк. 30.

²⁷⁵ Там само. Арк. 24.

²⁷⁶ Війна й жінка (автор М. Я.). *Українське слово*. 1915. Ч 72. 22 вересня.

²⁷⁷ ЛННБУ. Ф. 29. Од. зб. 224 (Лист до М. Возняка, б.д.). Арк. 12 зв.

²⁷⁸ Добрі ради для жінок. *Свобода*. 1915. Ч. 30. 13 марта.

²⁷⁹ Матір і дитина. *Свобода*. 1918. Ч. 129. 29 жовтня.

розумів, що «є катом, дикуном, бо то є нелюдський погляд, відсталий, але так відчуваю і ніщо не може того змінити»²⁸⁰. Офіційний дискурс, який мав на меті конструювати суспільну думку, не завжди збігався з реальними практиками.

Становище жінок у селах і містечках визначала воєнна і політична ситуація в місці проживання. Під час російського наступу солдати знищували будинки²⁸¹, господарські споруди²⁸², грабували: «Тут цілковита руїна. Москалі мали сикавки наповнені нафтою і нею обливали доми за порядком, почім підпалювали смоляними похіднями»²⁸³. Мародерством займалися й самі мешканці. Дружина коменданта Дрогобича «ходила від дому до дому та забирала собі що найкращі обставови, образи, одержу і.т.д та приказувала зносити те все до «своєї» хати»²⁸⁴. Жінок змушували копати окопи, часто під обстрілами²⁸⁵. В таких умовах жінки залишалися без можливостей опікуватися родиною. Іноді жінки вдавалися до проституції, щоб заробити гроші на життя. Такі жінки ставали загрозою для населення сіл, бо передавали венеричні захворювання. Під час російської окупації влада проводила перепис повій і постійний медичний огляд. Іноді жінки виступали за виселення повій за межі села через поширення хвороб і підриг морально-релігійних засад²⁸⁶.

Жінки не були захищені родиною, ставали жертвами фізичного насилля²⁸⁷: «Дівчата ховали ся перед тими звірами по деревах, по ямах. Москалі як знайшли, то не пустили, доки не знасилували. Декотрі мужі викуплювали собі жінки і дочки від Москалів. Але зараз приходили другі та насилували»²⁸⁸. Жертвою насильства стала донька о. Кирила Дольницького – Марія, після чого «родина й село оніміли – такого тут ніколи не бувало»²⁸⁹. Вину за згвалтування покладали зазвичай на самих жінок,

---

²⁸⁰ Kašprowiczowa M. Dziennik / wstęp K. Górskiego. Warszawa, 1969. S. 190.

²⁸¹ Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15. 2006–2007. С. 616–622; Знищене село. *Діло*. 1917. Ч. 203. 30 серпня; З недавніх окопів. *Діло*. 1918. Ч. 6. 6 січня.

²⁸² Новинки. Военні шкоди в Галичині. *Діло*. 1916. Ч. 173. 15 липня.

²⁸³ З Галичини. *Свобода*. 1916. Ч. 34. 18 марта.

²⁸⁴ Новинки. Російські насильства в Дрогобичи. *Українське слово*. 1915. Ч. 66. 16 вересня.

²⁸⁵ Руїна в нашім краю. *Свобода*. 1916. Ч. 3. 6 січня.

²⁸⁶ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 15. Оп. 1. Од. зб. 30 (Переписка з військовими частинами про проведення лікарського обслідування підозрюваних людей у венеричних хворобах). Арк. 5.

²⁸⁷ Як знущають ся москалі в Гусятинщині. *Свобода*. 1915. Ч. 136. 18 падолиста; Листи з рідного краю. *Свобода*. 1915. Ч. 127. 28 жовтня; Московська господарка на Буковині. *Свобода*. 1915. Ч. 103. 2 вересня.

²⁸⁸ Руїна в нашім краю...

²⁸⁹ Дольницький О. Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження. Львів, 2004. С. 247.

особливо тих, які народжували байструків: «В однім селі начислено 18 жінок при надії, хоч їх чоловіки на війні. Кілько буде нещастя на селі по війні!»²⁹⁰. Бойові дії й перебування російських солдатів по селах перетворювали жінок у жертв, які ставали непотрібні родині й громаді. Такий погляд відображали публіковані в пресі листи чоловіків і жінок. Погляд самих жінок встановити складно через брак свідчень.

З поверненням до Галичини австрійської влади життя селянок представляли з іншого ракурсу: крізь призму сільськогосподарських робіт з метою прогнати родину. Але жінки стикалися з перешкодами. Мешканці Рава-Руського повіту скаржилися на закриття млинів, що спричинило нестачу муки. Аби дістатися до млина, жінкам треба було знайти коней (їх використовували військові), заплатити за дорогу й роботу мельника. Це було надто складно, бо «жінка, на котрої плечі впав тепер тягар ведення цілої господарки, мусить, виходячи з дому, полишити когось при дітях і своїм господарстві, або когось за карткою і до млина послати, що знов вимагає оплати»²⁹¹. Втрутитися владу в господарські відносини на місцях закликали чоловіки, які отримували листи зі скаргами від дружин. У Яворові місцеві євреї продавали нафту за суттєво завищеними цінами. Через такі спекуляції жінки не могли опалювати приміщення²⁹². Деяку частину коштів (замість забезпечення родин) селянки були змушені віддавати на державні позички (до 1918 р. їх було вісім²⁹³) і ділитися «зо всім чим хата богата з жовнірами»²⁹⁴. На заміжніх жінок покладали обов'язок відновлення будинків і господарств, страхування майна від пожеж, аби чоловіки «по повероті до дому не мали причини на них нарікати»²⁹⁵. Саме жінки могли посприяти відпустці чоловіків з війська для допомоги в сільськогосподарських роботах²⁹⁶.

Щоби отримати кошти для купівлі відсутніх у селі товарів, селянки їздили до міст продавати сільськогосподарську продукцію. Стосунки між мешканками сіл і міст

---

²⁹⁰ Лист з поля війни. Дня 22 червня 1915. *Свобода*. 1915. Ч. 92. 7 серпня.

²⁹¹ Одна з болячок селянства. *Діло*. 1916. Ч. 293. 2 грудня.

²⁹² Відносини на провінції. *Діло*. 1917. Ч. 25. 1 лютого.

²⁹³ До прикладу, новини про шосту воєнну позичку розмішували в «Ділі» протягом 1917 року: Шеста Австрійська Воєнна Позичка. *Діло*. 1917. Ч. 105. 8 мая; Що треба знати про 6 Воєнну позичку? *Діло*. 1917. Ч. 113. 17 мая; В справі воєнної позички. *Діло*. 1917. Ч. 116. 20 мая; Вислід 6 кляси воєнної позички в львівському повіті. *Діло*. 1917. Ч. 160. 11 липня.

²⁹⁴ «Хлоп нині пан». *Діло*. 1917. Ч. 52. 4 марта.

²⁹⁵ Оповіщення. *Діло*. 1918. Ч. 149. 5 липня.

²⁹⁶ ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 1056 (Матеріали з архіву Заклинського Богдана). Арк. 7.

були скоріше вимушеними і не завжди бажаними, адже містянки переважно вважали себе представницями верстви інтелігенції (що, зрештою, підтримували своєю уявою селянки). Селянки ж вважали, що «невихованим до життя міським паням далеко тяжче жити, ніж нашій мужній селянці. Селянка, поплакавши трохи, взялася до роботи, зібрала з поля, обсіяла озимину, придбала опалу, та й за старим звичаєм пряде кужіль, не лякаючись марева голоду для себе і своїх дітей»²⁹⁷. У зв'язку з дорожнечою і дефіцитом продуктів, львів'янки змінювали ставлення до господинь з передмість: «Коли з'являється господиня з передмістя, її негайно беруть в облогу, причому відбувається аукціон даного продукту»²⁹⁸. За таких умов селянки ставали в місті «раніами ро́ження»: «Треба було подати їм чаю з ромом. Почастувати цукерками, бо як інакше отримати яйця, сметану, масло чи сир»²⁹⁹. Кожна заможна родина мала «свою» жінку, яка могла знайти понад норму круп або муки. Натомість селянки при потребі могли ставити «обов'язкову умову», аби їх клієнтки знайшли для них сіль чи нафту. Обов'язки щодо родини селянок зводилися до подолання перешкод у захисті маєтків, господарства і членів сім'ї.

Дружини інтелігентів здебільшого залишалися покинутими – чоловік тікав до Відня через небезпеку з боку російської влади, відправлявся до австрійського війська чи долучався до організації військового і громадського життя. У такій ситуації на інтелігенток перекладали чимало нових обов'язків, які виходили за межі образу «матері-господині». Для самих інтелігентів приватне життя було важливим аспектом. Дедалі частіше чоловіки хотіли бачити біля себе жінку з власним світоглядом, освічену, яка може самостійно оцінювати дійсність, вдосконалюватися і водночас допомагати розвиватися чоловікові. «Ідеальна» дружина мала займатися доброчинністю, громадською роботою, виховувати дітей у національному дусі. У листі до адвоката О. Назарука, який перебував у Відні – центрі української еміграції, дружина подавала рекомендації щодо стосунків: «мій лист повинен бути відповіддю на твій, а твій відповідати на мої питання, щоб була зв'язь і гармонія»³⁰⁰. В українській традиції статус жінки визначався успішним, міцним шлюбом. Такий

²⁹⁷ Блажкевич І. Спогади (30 липня 1914 – 4 жовтня 1921). *Дзвін*. 1991. № 6. С. 134.

²⁹⁸ *Z miasta. Kurjer Lwowski. Wyd. poranne*. 1915. Nr 370. 16 października.

²⁹⁹ Bylczyńska M. *Pamiętnik Galicjanki...* S. 110.

³⁰⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472 (Лист К. Огоновської-Назарук. 1920 р.). Арк. 35 зв.

шлюб забезпечував вище соціальне становище в очах громади.

Вимоги до майбутнього чоловіка ставили й жінки. Критерії, за якими відбувався вибір подружньої пари у відомих родинах, хоч і не були позбавлені романтизму, все ж ґрунтувалися на раціональній практичності. Кандидат мусив отримати схвалення від батьків дівчини³⁰¹. На вибір чоловіка впливала й громадськість: національна ідея, яка проявлялася дедалі виразніше, змушувала обирати нареченого з огляду на національність. Громадськість нерідко бралася й контролювати сімейне життя. Репутацію поганого чоловіка здобув О. Назарук. У листі до нього дружина писала: «Тебе люди чернять [...] Все допікали мамі, що Ти є такий сатрап, жалуєш мені кожного сотика [...] Що я у Тебе значу того, що мітла у хаті»³⁰². В українському консервативному середовищі було складно будувати партнерські відносини через тиск з боку родичів. Родина Б. Заклинського мала упередження до його дружини Осипи, позаяк «вони всі мене мали за поверхневу дівчину, якої свобідне поступованє брали за накидування сітей на чоловіка»³⁰³. Жінка не погоджувалася з критикою і вважала, що подружнє життя буде на взаємному порозумінні, спільних ідеях, поглядах і високому коханні. Сімейне життя інтелектуалів проходило на очах громади та родини, тому не було чіткої межі між сімейним і громадським, а сімейний статус дружини ставав водночас і громадським.

Дружини відігравали суттєву роль у формуванні національних переконань чоловіків. Приватне листування показує, що інтелігенти, які мали репутацію осіб суворой вдачі, вдома були здебільшого послухними чоловіками, що давало жінкам можливість для певних маніпуляцій у домашніх і національних питаннях. Одруження з Д. Шухевич великою мірою визначило погляди В. Старосольського, який рано втратив батька-українця і довший час жив у спольщеному середовищі міста Ярослава: «Вона (Одарка) не тільки була уособленням цієї української традиції, але й своїм поступовим соціальним наставленням, стала товаришкою в його суспільних починах»³⁰⁴. Жінки не тільки корегували національні вподобання

---

³⁰¹ Там само. Арк. 35.

³⁰² Там само. Арк. 22–22 зв. (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка. 12 липня 1921 р.).

³⁰³ ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 29 в (Лист О. Заклинської до чоловіка Богдана, 3.ІІ.1918р.). Арк. 58.

³⁰⁴ Старосольський Ю. З княжого Ярослава до княжого Львова. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 210. С. 42.

чоловіків, а й пишалися їх зацікавленнями. Костянтина Огоновська, дружина О. Назарука, у листі до чоловіка писала про захоплення його книгою спогадів про українську революцію «Рік на Великій Україні»³⁰⁵. Дружини були своєрідним дороговказом для чоловіків, їхня підтримка, умови й атмосфера, які облаштовували дружини, відображалися на самопочутті й діяльності чоловіків.

Створена ситуацією війни дійсність трохи змінила вкорінене в традиції поняття «сім'ї», витворила нові погляди на «сімейну мораль». Стара етика стосунків полягала на «чистоті поведене», натомість нова передбачала вміння приховувати «гріхи». Життя на відстані та в стані очікування стирало реальні стосунки, переносило їх на аркуші листів і ставило питання, «чи се можливо що колись жилося якими почуваннями і чи буде можна жити яким життям»³⁰⁶. Жінки, хоч і приймали на себе нові обов'язки, які нав'язувала їм війна, і декларували рівність з чоловіками, усе ж відчували потребу в чоловічій присутності: «мені хотілось би бути дитиною, яка робить те, що їй кажуть а не бути тим, що мусить за діти думати а сам боїться що може зле зарадиться»³⁰⁷.

При фаховій і громадській зайнятості чоловіка домашнє господарство й фінансові питання лягали на плечі дружини. Дім перетворювався в особистий простір жінки, до якого чоловіків не допускали. Власне самі жінки хотіли відповідати тому ідеальному образу дружини, господині й матері, який був культивований у суспільстві. Дружина В. Охримовича старалася дбати про побут чоловіка, який в часі війни мешкав у Красноярську (Росія), а згодом у Києві; з надією полегшити становище чоловіка вона надсилала йому продукти і гроші³⁰⁸. Олена Охримович виховувала дітей і вела зразкове господарство: «Моє газдівство йде не найгірше. Плоти попідпиралисмо город обробили і пасемо коровиці та молоко доїмо. Цікаве є то що зі сіл приходять оглядати господарство моє»³⁰⁹. Образу «хранительки домашнього вогнища» дотримувалася й дружина О. Назарука. Підтримуючи досягнення чоловіка, для підкреслення його статусу, жінка погоджувалася на власну

---

³⁰⁵ ЦДДАУЛ. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472. Арк. 9 (Лист К. Огоновської-Назарук. 14 грудня 1920 р.).

³⁰⁶ Там само. Ф. 360. Оп. 1. Од. зб. 605. Арк. 85 зв. (Лист О. Старосольської до чоловіка. б.д.).

³⁰⁷ Там само. Арк. 19 (Листи О. Старосольської до чоловіка. б. д.).

³⁰⁸ Там само. Ф. 372. Оп. 1. Од. зб. 101. Арк. 5 зв. (Лист О. Охримович до чоловіка, Волосянка, б. д.).

³⁰⁹ Там само. Арк. 15 (Лист О. Охримович до чоловіка, б.м., 1916 р.).

домашню реалізацію³¹⁰. Навзамін «самопожерті» Осипа вимагала поваги, розуміння і визнання рівноправності з Осипом³¹¹.

Дружини інтелігентів використовувати управлінські якості для організації домашнього побуту та сімейного господарства. Значна частина жіночих текстів присвячена господарським питанням. Жінки без допомоги керували і розпоряджалися сімейним бюджетом, часто розраховуючи тільки на власний заробіток. Так дружини наче доказували матеріальну незалежність і можливість самостійно управляти домом. Заміна австрійських корон на польські марки спричинила знецінення грошей та майже щоденне зростання цін на товари першої необхідності: «Тут дорожнє з дня на день в страшний спосіб. В останніх днях масло о 30 к[орон] на кіло, м'ясо о 8 к[орон] і т. д. Покищо даємо собі раду але далі зовсім не розумію як буде»³¹².

Господарський занепад призвів до того, що жінки мусили братися до професійних занять, що робило їх активними учасницями економічних відносин. Інфляція й затримки зарплат зумовлювали пошуки додаткових заробітків: «Далі мушу щось придумати щоби ліпшу роботу знайти як лекції. Уяви собі поморочусь цілий місяць і дістану раптом 650 м[арок] якраз тільки щоб молока заплатити. Тепер завели таке що за ученицю котра не зложила оплати не платять нам, а похоже з моїх 5 не заплатило мимо того що мозку побирали, то я дістала 150 м[арок] менше як мені належить. На разі маю два плани або грати в кіно або тримати корову і нею рятуватись. На разі раджусь на всі боки а що зроблю не знаю»³¹³.

Через брак продуктів, вугілля і відчуття безпорадності, «забуваючи» про фінансову незалежність, дружина В. Старосольського все ж зверталася до чоловіка за допомогою: «Страх не люблю, але прошу Тебе написати чи не міг би Ти позичити і прислати трохи більше грошей»³¹⁴. Натомість дружина О. Назарука, яка не відмовлялася від фінансової підтримки з боку чоловіка, зазначала, що найважливішими в час економічної скрути є внутрішній спокій і гармонія: «Пан

---

³¹⁰ Там само. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472. Арк. 9 (Лист К. Огоновської-Назарук. 30 листопада 1921 р.).

³¹¹ Там само. Арк. 44 (Лист К. Огоновської-Назарук. 12 серпня 1921 р.).

³¹² Там само. Арк. 47 (Лист О. Старосольської до чоловіка. 15 березня 1920 р.).

³¹³ Там само. Арк. 85 (Лист О. Старосольської до чоловіка. б. д. [1920 р.]).

³¹⁴ Там само. Арк. 39 зв. (Лист О. Старосольської до чоловіка. б. д. [1920 р.]).

Доктор згадують що я чим журюся, в кождім разі ані суконкою ані іншими подібними речами; я до того прив'язую малу досить вагу. Внутрішнє задоволення лиш може вляти спокій і рівновагу в душу людську. А сего тепер найтязше найти»³¹⁵. Зважаючи на такі обставини, роль глави сім'ї фактично виконували дружини, а уявлення про главенство чоловіків було радше формальним.

За умов економічної скрути жінкам було складно підтримувати образ дому, в якому до війни відбувалися «богемні» зустрічі. Дім як професійний чи академічний осередок перетворився у перші повоєнні роки у простір рідких зустрічей – не так для обговорення поточних справ, як для відпочинку від щоденних негараздів. Втечі від дійсності сприяли гра на фортепіано, розмови про літературу: «Я грала а Боря що трохи під впливом чарки і моєї гри став страшно розмріяний і за сонату Бетховена цілував мені руки. Це дуже гарна річ і я сама буваю не своя граючи її»³¹⁶. Дружина В. Старосольського скаржилася чоловікові на труднощі з приготуванням вечері для гостей: «Вчора були Левко і Івась, крім чаю папіросів і горівки яка остала, не мала що подати»³¹⁷. І за цих умов жінки відігравали важливу роль у внутрішній професійній комунікації.

Народжуваність у сім'ях інтелігентів становила дві-три дитини, що давало змогу забезпечити їм відносно добрі побутові умови, освіту й медичну допомогу. Матері намагалися приділяти увагу всім дітям, виховувати серед них відчуття рівності й взаємодопомоги. Дружину В. Старосольського турбував егоїзм і зверхність старшого сина Юрка: «Він троха егоїсть і се мені прикро. Тому треба звертати увагу на те йому бо се і для нього самого на добре»³¹⁸. Через зайнятість і відсутність чоловіка дружини, оточені дітьми, закріпили за собою типовий для українців статус «дружини–матері–господині». Тому не дивно, що в сім'ях інтелігентів переважали впливи матері. Вона визначала моральність і емоційний стан дітей, впливала на смаки. Іноді дітей залишали на опікунські установи³¹⁹.

У сім'ях інтелігентів значну увагу приділяли вихованню дітей. В умовах зайнятості

---

³¹⁵ Там само. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472. Арк. 9 (Лист К. Огоновської-Назарук. 14 грудня 1920 р.).

³¹⁶ Там само. Ф. 360. Оп. 1. Од. зб. 605. Арк. 18 (Лист О. Старосольської до чоловіка. 19 січня 1920 р.).

³¹⁷ Там само. Арк. 21 зв. (Лист О. Старосольської до чоловіка. б.д. [1920 р.]).

³¹⁸ Там само. Арк. 67 (Лист О. Старосольської до чоловіка. б.д. [1920 р.]).

³¹⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 152. Оп. 1. Од. зб. 723 (Справа про встановлення опікунства над малолітньою Дандрес Марією). 16 арк.

батька повну відповідальність за навчання і поведінку дітей брали на себе матері. Батьківське виховання було віддалене просторово³²⁰ і позначене поблажливістю, зводилося до деяких порад чи рекомендацій: «хотів писати, щоб Ви записалися на музику, але супроти того, що Ю[рчик] тяжко іде наукою, гадаю, то се не булоби добре»³²¹. Дружини не надто прагнули навіть на короткий час віддавати дітей під опіку батька, бо «я тільки боюся чи він під опікою Тата не зробиться не самостійним»³²². Суворість і вимогливість матері нерідко формували в дітей образ «доброго батька», який задовольняє всі примхи: «Вірю що з Юрчиком Тобі добре але бо і йому з тобою добре. Коли верне до мами то зваять ся усі обов'язки як наука і інші і йому стане ясно що з татом добре а з мамою зле. Леся та Льосьо часто про тебе говорять. Коли я часом що забороню, так бачу як вони за Тобою»³²³. Національна діяльність, політичні переконання чоловіків і громадська думка торкалися й дітей, які теж болісно переживали з батьком його невдачі, ставали прихильниками його ідей, брали за взірець його громадянську позицію.

Добра освіта дітей була важливим предметом турботи батьків. Від раннього дитинства дітям прищеплювали любов до навчання, забезпечували необхідними книжками: «дуже хотілаб так устроїти щоб усе мала багато до читане»³²⁴. У дорослому віці батьки сприяли здобуттю дітьми престижного фаху і були готові підтримувати фінансово університетські й докторські студії: «В моїй хаті сего року екзаменаційна пошесть. Подумайте: найстарший син Микола робить філософічні рігоруза у Відні по математиці і астрономії. Другий – Богдан – робить перший державний іспит юридичний. Двоє дівчат зложили матуру в перемиськім ліцею, третя – склала іспит з IV класу гімназ[ії]. Я на це страшено вишептався – гаманець порожній»³²⁵. Потребу в освіті для дітей обґрунтовували тим, що вона буде певною перепусткою у краще життя, дасть змогу здобути високий соціальний статус.

Життя інтелігенток визначали не тільки обов'язки. Жінки ставали особистостями,

---

³²⁰ Адвокати і правники – діячі Легіону Українських січових стрільців: Біографічний альбом / упоряд. І. Василик, О. Лугова, Б. Луговий. Київ, 2015. 160 с.

³²¹ ЦДІАУЛ. Од. зб. 476. Арк. 8 (Лист В. Старосольського до синів, Прага, 22 грудня 1921 р.).

³²² Там само. Од. зб. 605. Арк. 67 (Лист О. Старосольської до чоловіка. б. д.).

³²³ Там само. Арк. 103 зв. (Лист О. Старосольської до чоловіка. 30 серпня 1920 р.).

³²⁴ Там само. Арк. 72 зв. (Лист О. Старосольської до чоловіка. б. д. [1920 р.]).

³²⁵ Листи (1880–1935). До М. Коцюбинського. Бережани, 13 липня 1909 р. *Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / упоряд. Б. Якимовича та ін. Львів, 2002. Т. 2. С. 203.*

яким доводилося облаштовувати життя самотійно. Реальність передбачала відмову від багатого життя через неспроможність чоловіків їх забезпечити, через постійне зростання цін. Інтелігентки дедалі частіше влаштовувалися на роботу як приватні вчительки, оскільки знання мов, правил етикету, гри на фортепіано давали можливість заробляти гроші. Війна дала шанс відстоювати незалежність власних думок, приймати самотійні рішення (без порад чоловіка чи тиску батьків). Турбота про здоров'я також ставала частиною жіночої приватності. Чоловіки могли тільки просити жінок дбати про себе. Письменник О. Маковей сердився на дружину Ольгу, яка багато курила і через це мала проблеми з легенями. Водночас він не заперечував куріння і надсилав дружині тютюн з інструкціями – як і з чим його змішувати для доброго смаку. Історик А. Хвальба вважає, що саме війна призвела до поширення куріння серед жінок³²⁶. Жінки пробували реалізовувати власні амбіції, чоловіки толерували їх вибір, якщо це не шкодило репутації сім'ї. У деяких подружжях жінки відкрито говорили з чоловіками про власне тіло, що було новим для укладу українських родин. Костянтина Назарук у листі до чоловіка описувала зміни, які відбувалися з її фігурою під час вагітності: «тіло ціле стало таке рожеве, що через тонку сорочку перебиває. Єще ніколи такої гарної та здорової краски не мала. В раминах так розпускаюся і взагалі кости, що аж дивно, щоб жінка у відміннім стані так розвивалася»³²⁷.

Становище й обов'язки жінок у родині під час війни залежали від соціального статусу, місця проживання, індивідувальних відносин і обставин, які склалися в сім'ї. Суспільство (головно чоловіки) «наглядали» за виконанням функцій, які самі й накладали. Галичанки здебільшого були замкнені в родинних справах, оскільки мусили самотійно забезпечувати себе, дітей і часто батьків. Селянки не мали змоги займатися іншими справами поза домом і господарством, були заручницями господарських відносин і владних розпоряджень. У пошуках матеріальних благ вони виїжджали до міст і містечок, щоб продавати вирощені продукти. Мешканки сіл ставали жертвами фізичного насильства, або їх працю використовували військові у

---

³²⁶ Chwalba A. *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*. Kraków, 2014. S. 568.

³²⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 359. Од. зб. 472 (Лист К. Назарук до чоловіка Осипа, 1921.). Арк. 43 зв.

власних цілях. Відтак селянки не були захищеними ні родиною, ні суспільством. Інтелігентки, які мали краще фінансове становище, окрім домашніх справ, займалися громадськими питаннями і професійною роботою чоловіка. Ті, які не мали матеріальної підтримки, надавали освітні послуги багатшим родинам, що давало змогу прогодувати власну сім'ю. Фактично з відходом чоловіка на фронт або втечею на еміграцію жінки ставали головами і захисницями родин, одночасно підтримуючи вищий сімейний статус чоловіка.

3.2. Громадська діяльність

Громадська активність жінок у роки війни (особливо добровільна) не була прямим продовженням довоєнної. Початок війни призвів до збільшення кількості людей, яким була потрібна допомога, а також розширив спектр проблем для вирішення. Якщо до війни жіноча діяльність оберталася довкола тривалих у часі культурно-освітніх проєктів, то тепер визріли питання, які вимагали конкретних дій і були обмежені в часі. Насамперед – це чоловіки, яких треба було відправити на фронт з усім необхідним, згодом деякі з них поверталися пораненими, потрапляли в полон. Завдання активних жінок щодо військових полягало в наданні матеріальної, медичної й психологічної підтримки. З іншого боку, була потреба в підтримці дружин і дітей загиблих на фронті. Активістки зіткнулися з новим явищем – військовими вдовами і сиротами. До потребуючих належали й ті, котрі не втратили рідних, але через економічну нестабільність не мали змоги забезпечити себе найпростішими продуктами харчування. Актуальною залишалася культурно-освітня діяльність, однак брак кадрів і часу не давав змоги займатися нею системно. Громадська діяльність жінок охоплювала різні сфери, не мала чітких територіальних меж, національних обмежень. Аби працювати для народу, від жінок не вимагали обов'язкової участі в допомогових товариствах, а навпаки – заохочували індивідуальні ініціативи, головним був реальний результат.

Українки працювали в різних допомогових товариствах, які діяли локально, мали подібні цілі, але різні способи та можливості для їх реалізації. Вони рідко взаємодіяли між собою, іноді навіть конкурували. Українкам не вдалося створити

однієї мережі організацій, які б мали центр, філії, єдиний грошовий фонд, рівні робочі сили. Під час російської окупації жінки були змушені призупиняти діяльність товариств або діяти таємно. Росіянки, які з'являлися, майже не втручались у життєві простори польок і українок. Вони прагнули створити власне громадське представництво в Галичині (головно у Львові), не претендуючи на масштабну символічну презентацію національної активності в міському просторі. Національний дискурс росіянок був зорієнтований не так на розбудову міцної спільноти, як на створення образу активної жінки. Російська преса акцентувала на активності російських жіночих товариств³²⁸. Особливе схвалення отримували жінки, які виступали з благодійними ініціативами, жертвували гроші³²⁹.

Після повернення австро-угорської влади український жіночий рух у Галичині перебував у суспільно-політичній і культурній конкуренції з польським. Діяльність польок у Львові зосереджувалася довкола товариства «Ліга жінок» (*Liga Kobiet*)³³⁰ за прикладом краківської та варшавської жіночих організацій, які мали статут, чіткий план дій. Українки діяли в межах декількох товариств³³¹: «Жіночої громади» (у 1917 р. була перейменована в «Союз українських жінок» / «Союз українок»), «Самаритянської помочі», «Українського горожанського комітету» (від 1918 р.). На провінції народними справами займалися дружини священників, радників, адвокатів³³², які іноді відкривали філії в себе філії українських чи польських³³³ товариств. У селах і містечках проводили збір коштів для УСС³³⁴. Працювали жінки у відділеннях «Червоного Хреста»³³⁵, «Комітеті помочи вдовам і сиротам, жертвам війни». З різних причин вони діяли й на еміграції – у Відні заснували «Жіночий комітет допомоги раненим жовнірам», у таборі для виселенців – «Жіночу громаду»,

---

³²⁸ Русская дешевая столовая. *Львовское военное слово*. 1914. Н-р 36. 5 ноября; Общество «Самопомощь». *Львовский вѣстникъ*. 1914. № 12. 12 марта; Открытія пріюта общества «Русскихъ Дамъ». *Львовский вѣстникъ*. 1914. № 21. 22 марта.

³²⁹ Щедрый даръ. *Львовское военное слово*. 1914. Н-р 8. 5 октября.

³³⁰ ЛННБУ. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 1877 (Начальний Комітет Народовий. Матеріали до діяльності в роки Першої світової війни). 90 арк.

³³¹ Жіночі організації в Галичині. *Свобода*. 1917. Ч. 4. 11 січня.

³³² Померли. Анастасія Кохановська. *Діло*. 1917. Ч. 11. 19 січня; Померли. Стефанія з Левицьких Калитовська. *Діло*. 1917. Ч. 28. 4 лютого; Памяти заслуженої трудовині Е. Горбачевської з Чорткова. *Діло*. 1917. Ч. 112. 16 мая; Померли. *Діло*. 1917. Ч. 214. 12 вересня; Настрій по селах. Громада Дуб'є. *Свобода*. 1914. Ч. 46. 8 вересня.

³³³ Монолатій І. Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни. Івано-Франківськ, 2014. С. 66.

³³⁴ Новинки. Українські дівчата. *Діло*. 1917. Ч. 11. 19 січня.

³³⁵ ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 101ж (Матеріали з часів Першої світової війни з архіву Б. Заклинського). Арк. 15.

в Америці українки не мали власної організації, але приватними ініціативами закликали допомагати населенню Галичини³³⁶. Зацікавлення справами на «малій Батьківщині» було характерне лише для перших років війни. До участі в благодійній роботі долучалося відносно небагато українок: більшість підтримувала думку Наталі Пулюй, яка у зверненні до архикнязя Фридриха сказала: «ми жінки Українки віддаємо їх (чоловіків. – М. Б.) радо, за нашу сьвату справу як наше найдорозше. Більше ми не в силі вже зробити»³³⁷.

Активність українок була результатом не так ініціативності, як впливу з боку українських інтелігентів і жінок інших національностей. Критика українок тривала упродовж війни, що свідчило про слабку організованість жіночого руху. Показовим було звернення доньки адвоката Є. Олесницького Софії до львів'янок, які в 1917 р. не з'явилися на засідання «Жіночого комітету допомоги для ранених жовнірів» у Львові: «Богато наших пань не почуваєсь до громадянського обовязку брати участі в праці для народа, коли суспільна праця жінок є необхідно конечна. Знаємо у Львові богато пань, які мають час і здоровлє, а дотепер поза власною хатою, чи своїм платним занятєм не приложили рук до нічого»³³⁸. Жінка пояснювала байдужість до громадської роботи нескристалізованою національною ідентичністю, тому пропонувала створити список жінок, на допомогу яких було можна розраховувати. Звертаючись до українок, С. Кабаровська вказувала на досвід польок, які навіть попри заборони в підросійському Києві навчали дітей письму. У розмові з Кабаровською полька пояснювала таку позицію: «усі мусять вчити. Хто лиш ухилить ся від сего народнього обовязку, є бойкотований всіма, не годен нігде показатись. Се тільки що зрадник»³³⁹.

Товариства, які організовували або в яких працювали українки, не були винятково жіночими. До комітету «Української самаритянської помочі», відкриття якого ініціювали жінки у Львові у 1915 р., увійшло 15 чоловіків і жінок³⁴⁰. Головним секретарем «Жіночого комітету допомоги раненим жовнірам у Відні» був о. Василь

---

³³⁶ До українського жіноцтва! *Свобода*. 1914. Ч. 53. 24 вересня.

³³⁷ Вісти зі Львова Промова Українки до архикнязя. *Свобода*. 1915. Ч. 94. 12 серпня.

³³⁸ На адресу львівських пань. *Діло*. 1917. Ч. 261. 6 падолиста.

³³⁹ Кабаровська С. Поборім неграмотність. *Українське слово*. 1916. Ч. 3. 3 січня.

³⁴⁰ Українська самаритянська поміч у Львові. *Свобода*. 1916. Ч. 34. 18 марта; Домбачевська І. У шпитальній, воєнній службі. *Наше життя*. Філадельфія, 1952. Ч. 10(11).

Лициняк, який вів листування організації з іншими установами і приватними особами, та з думкою якого рахувалися всі жінки комітету. Українки не могли діяти без чоловічої підтримки з кількох причин: через відсутність досвіду в організації реальної допомоги в мирний час, браку професійних працівниць (у тій же УСП всю лікарську роботу виконували чоловіки, жінки були лише доглядальницями при хворих³⁴¹), а також жінок-добровольців, які б заохочували до роботи інших. Не вистачало освічених жінок, які б могли вести канцелярію: писати листи, розшукувати вояків, займатися освітніми питаннями. Назагал українки були мало включені в громадську роботу. На прохання С. Кабаровської організувати школи для дітей відгукнулися чоловіки і лише дві жінки³⁴². Чоловіки, які завдяки довоєнній громадській діяльності (зокрема добротинній) здобули суспільний статус, не хотіли безконтрольно віддавати жінкам цю ділянку. Відтак жіноча активність під час війни була можлива лише за згоди і підтримки чоловіків.

Із жіночих організацій у Львові першою після повернення австрійської влади розпочала діяльність «Українська самаритянська поміч» на чолі з учителькою Павлиною Гладилевич³⁴³ (хто керував товариством після її смерті в 1916 р.³⁴⁴ – невідомо). Товариство опікувалося військовим шпиталем, який жінки організували самостійно на вул. Коперника, 36. До роботи запрошували дівчат і жінок навіть без підготовчого курсу³⁴⁵. На постійній основі в лікарні працювало 18 санітарок, але був і список жінок, які за потреби могли замінити їх³⁴⁶. Жінки не могли проживати в шпиталі, не отримували платні (лише інколи винагороду), але мали змогу харчуватися на місці праці. «Українська самаритянська поміч» не була національною інституцією (опікувалася вояками різних національностей, які були австрійськими підданими), але роботу в шпиталі виконували лише українки³⁴⁷.

Учасниці медичної допомоги пояснювали мотиви праці так: «Нести поміч тим всім,

---

³⁴¹ Українська Самаритянська Поміч. *Українське слово*. 1915. Ч. 51. 1 вересня.; Українська Самаритянська Поміч (конець). *Українське слово*. 1915. Ч. 52. 2 вересня.

³⁴² Кабаровська С. Поборім неграмотність (Ще слово до українського жіноцтва). *Українське слово*. 1916. Ч. 58. 1 марта.

³⁴³ Українськи жите в освобожденім Львові. *Свобода*. 1915. Ч. 91. 5 серпня; Українська Самаритянська Поміч. *Українське слово*. 1915. Ч. 50. 31 серпня.

³⁴⁴ Гайдучківна, ініціторка Української Самаритянської Помочи, померла. *Діло*. 1916. Ч. 128. 23 мая.

³⁴⁵ Новинки. Вступайте до Української Самаритянської Помочи! *Діло*. 1915. Ч. 56. 7 жовтня.

³⁴⁶ З Української Самаритянської Помочи. *Діло*. 1915. Ч. 74. 25 жовтня.

³⁴⁷ Українська Самаритянська Поміч. *Українське слово*. 1915. Ч. 45. 26 серпня.

що за нас бородь ся, беж різниці народности. Зазначене української народности в суспільній праці для держави. Сконцентроване українських сил, щоби представитися гідно перед чужими народами. Вишколити українське жіноцтво в сій галузі праці, яка і на будуче може придати ся»³⁴⁸. Через пресу жінки закликали українське населення надавати матеріальну допомогу для продовження діяльності³⁴⁹, організовували святкові вечори для хворих³⁵⁰, за що отримували від них подяки³⁵¹. Діяльність УСП суспільство сприймало схвально, користь вбачали в різних наслідках: «велике признанє від військових властей, заінтересоване військовости українським народом, заінтересованє і признанє зі сторони Жидів, а навіть Поляків, моральні і матеріяльні користи для українських санітеток, користь для українських слуг, вдоволенє хорих»³⁵². Інтерес до УСП знизився з появою інших комітетів. Як стверджувала І. Домбачевська, товариство діяло до 1919 р.

У червні 1916 р. відновила роботу «Жіноча громада», створена в 1909 р. членкинями «Клубу русинок» і «Кружка українських дівчат». Перша відомість про них з'явилася в газеті «Діло», де голова центрального товариства М. Білецька роз'яснювала на прохання учасниць філій специфіку й напрями роботи товариства. Вона пропонувала жінкам об'єднуватися в інституції, вести освітню роботу, відкривати бюро й канцелярії, опікуватися сиротами, надавати промислову освіту дівчатам (щоб ті могли самостійно заробляти), піклуватися про прислугу в містах (аби та не денаціоналізувалися). Білецька наголошувала на відмінностях в організації роботи в селах і містах, тому кожне об'єднання мало вибрати свій варіант діяльності, який «в даній місцевости і даними силами дасть ся ввести у жите»³⁵³. Ймовірно, невизначеність завдань і ресурсів не дала реальних результатів. У лютому 1917 р. у Львові відбувся з'їзд «Жіночої громади», на якому прийняли рішення перейменувати товариство на «Союз українок», визначили напрями роботи

---

³⁴⁸ Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. 1915. Ч. 49. 30 серпня.

³⁴⁹ Жовнірам на ялинку. *Українське слово*. 1915. Ч. 147. 6 грудня; Від Української Самаританської Поміч. *Діло*. 1915. Ч. 51. 2 жовтня.

³⁵⁰ Ялинку для УСС. *Діло*. 1916. Ч. 9. 11 січня.

³⁵¹ Ізза ялинки для жовнірів. *Діло*. 1916. Ч. 11. 13 січня.

³⁵² М.Я. Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. 1915. Ч. 51. 1 вересня; М.Я. Українська Самаританська Поміч (конець). *Українське слово*. 1915. Ч. 52. 2 вересня.

³⁵³ «Жіноча громада» у Львові до філій і кружків. *Діло*. 1916. Ч. 145. 11 червня.

і структуру³⁵⁴. На загальних зборах товариства 21 лютого було вибрано голову Є. Макарушку, заступницю та керівниць відділів, а також чотири філії: «релігійно гуманітарну, просвітньо шкільну, робітничо промислово, господарко торговельну». Членкинею могла стати українка від 16 років, сферу роботи вибирали за бажанням, а не професійністю³⁵⁵. Згодом Головний віділ «Союзу українок» закликав усі філії змінити назву³⁵⁶. Після відновлення товариство займалося організаційними питаннями, налагодженням зв'язків з відділеннями в інших містах і селах. Секції «Союзу українок» мали свої завдання, проводили засідання³⁵⁷ й окремо звітували на загальних зборах³⁵⁸. У травні 1917 р. організація налічувала 14 філій і 12 кружків (з них 6 філій і 7 кружків знаходилися під російською окупацією, тому взаємодії з ними не було). Жінкам вдалося отримати дозвіл від церкви збирати кошти на потреби бідних, відкрити «Товариство для слуг», кореспонденційне бюро³⁵⁹, проводити святкові вечори, відчитати рефератів³⁶⁰, відкрити курс німецької мови, започаткували мандрівну бібліотеку³⁶¹. У Львові за сприяння просвітньої секції відкрили курс «модельованя, витинаня, виробу забавок і прочих діточих занять для провідниць захоронок, сирітських приютів і матерій»³⁶². Жінки відкрили чайну і молочарню³⁶³, які видавали сніданки і підвечірки³⁶⁴ (роботі завадило пограбування³⁶⁵). Діяла філія «Союзу українок» у Перемишлі на чолі з художницею О. Кульчицькою. Жінки навчали неграмотних, провідували поранених у лікарнях³⁶⁶. Частина українок після російської окупації Галичини виїхала до Відня, де організувала «Український жіночий комітет помочи раненим жовнірам». Первісний

---

³⁵⁴ Організація українського жіноцтва. *Діло*. 1917. Ч. 28. 4 лютого.

³⁵⁵ «Союз Українських Жінок». *Діло*. 1917. Ч. 47. 27 лютого.

³⁵⁶ Новинки. *Діло*. 1917 Ч. 163. 14 липня.

³⁵⁷ З Союзу Українок. *Діло*. 1917. Ч. 52. 4 марта; З Союзу Українок. *Діло*. 1917. Ч. 295. 15 грудня; Союз Українок. *Діло*. 1918. Ч. 17. 25 січня.

³⁵⁸ Загальні збори «Союзу Українок». *Діло*. 1918. Ч. 123. 4 червня.

³⁵⁹ Воєнне кореспонденційне Бюро Союзу Українок. *Діло*. 1917. Ч. 170. 22 липня.

³⁶⁰ З Союзу Українок. *Діло*. 1918. Ч. 99. 1 мая.

³⁶¹ З Союзу Українок. *Діло*. 1917. Ч. 122. 27 мая.

³⁶² Новинки. *Діло*. 1917. Ч. 273. 20 падолиста.

³⁶³ Молочарня і чайня «Союзу Українок». *Діло*. 1917. Ч. 144. 22 червня; Молочарня Союзу Українок. Розклад роботи. *Діло*. 1918. Ч. 13. 19 січня.

³⁶⁴ Оповістки. *Діло*. 1917. Ч. 182. 5 серпня.

³⁶⁵ Новинки. *Діло*. 1918. Ч. 7. 11 січня.

³⁶⁶ Філія Жіночої Громади в Перемишлі. *Діло*. 1917. Ч. 223. 22 вересня; З Філії «Союзу Українок» в Перемишлі. *Діло*. 1918. Ч. 6. 6 січня.

задум Комітету опікуватися пораненими і полоненими³⁶⁷ солдатами³⁶⁸ з часом розширювався³⁶⁹ на курси для неграмотних, організацію концертів, лекцій³⁷⁰, поминальних служб³⁷¹, кореспонденційну роботу (для вояків, а також між родичами в Канаді й Америці³⁷²), правові консультації³⁷³. За чотири роки діяльності в Комітеті були постійні кадрові й фінансові проблеми³⁷⁴. Організація мала суперечки з постачальниками «Діла» і «Свободи». Представники видань повідомляли, що через «вічне незадоволення і несимпатичне обходження деяких самаритян» не будуть надавати більше 300 примірників «Діла» і 500 примірників «Свободи»³⁷⁵. Зважаючи на зростання кількості поранених, такі обсяги були мізерними. Були й внутрішні конфлікти. Касирку С. Кабаровську звинувачували у фінансових зловживаннях (начебто приховала 25 корон, які отримала за стрілецькі відзнаки). Суперечку вирішували як «всенародну справу»³⁷⁶. Не могли вирішити й питання повернення коштів за робочу поїздку однієї з членкинь до Львова³⁷⁷. Розклад роботи кожна жінка визначала самостійно. Одна членкиня не ходила на засідання декілька тижнів, бо її чоловік зламав ребро і вона мусила його доглядати³⁷⁸. Відтак Комітет не міг виконувати численні запити вояків щодо забезпечення необхідними речами³⁷⁹.

Подібні до віденського Комітету жіночі організації почали з'являтися в Галичині. Перші такі організації відкрили Я. Струтинська (у Чернівцях) й І. Навроцька (у Станиславові)³⁸⁰. І. Навроцька хотіла, щоби новостворена організація була філією центрального комітету у Відні й звіттам отримувала фінансування³⁸¹. Згодом у Львові виникла ще одна філія віденського Комітету³⁸², яка зосередилася на

---

³⁶⁷ Поміч полоненим. *Діло*. 1916. Ч. 179. 22 липня.

³⁶⁸ З діяльності «Українського жіночого комітету помочи для ранених» у Відні. *Свобода*. 1915. Ч. 94. 12 серпня.

³⁶⁹ Жіночий комітет у Відні. *Діло*. 1917. Ч. 64. 18 марта.

³⁷⁰ Популярні виклади. *Діло*. 1917. Ч. 115. 19 мая; Академія в честь Івана Франка. *Діло*. 1917. Ч. 155. 5 липня.

³⁷¹ ЛННБУ. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 4370 (Український жіночий комітет помочи для ранених жовнірів.

Оповіщення). 1 арк.

³⁷² ЦДДАУЛ. Ф. 398. Од. зб. 1. (Листи до видавництва, друкарень і книгарень у Відні) Арк. 41.

³⁷³ Безплатна правна порада для українських жовнірів у Відні. *Діло*. 1917. Ч. 211. 8 вересня.

³⁷⁴ Український Жіночий Комітет у Відні. *Діло*. 1918. Ч. 130. 12 червня.

³⁷⁵ ЦДДАУЛ. Ф. 398. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 1.

³⁷⁶ Там само. Ф. 398. Оп. 1. Од. зб. 3 (Листи членів комітету та жертводавців). Арк. 32, 36 зв.

³⁷⁷ Там само. Арк. 30.

³⁷⁸ Там само. Од. зб. 5 (Листи кореспондентів). Арк. 64.

³⁷⁹ Там само. Од. зб. 6 (Листи кореспондентів). Арк. 27; Од. зб. 9 (Листи кореспондентів). Арк. 8.

³⁸⁰ Нова організація у Львові. *Діло*. 1916. Ч. 46. 17 лютого.

³⁸¹ ЦДДАУЛ. Ф. 398. Оп. 1. Од. зб. 2 (Листи кореспондентів). Арк. 18, 23 зв.

³⁸² Нова організація у Львові. *Свобода*. 1916. Ч. 38. 28 марта.

підтримці українських вояків у лікарнях. Вимоги до членкинь були такі: «мати серце і виrozumіість до хорих, бо вони перебули крім фізичних терпінь ще багато моральних наслідком звісних кличів»³⁸³. У Львові жінки займалися тим само, що й у Відні: організували концерти³⁸⁴, відзначення релігійних свят³⁸⁵, доставчали часописи і молитвеники, а гроші на це збирали в населення³⁸⁶. Однак потреби були більші: в пресі публікували повідомлення вояків, до яких ніхто не з'являвся³⁸⁷.

Українки створили свою організацію в таборі для виселенців у Гмюнді в березні 1916 р. Товариство отримало назву «Жіночий комітет», а очолила його О. Тишинська-Бачинська. Архівні матеріали не дають можливості встановити кількісного, національного і вікового складу членкинь Комітету. Лише з відомостей про сплату членських внесків відомо, що його учасницями було близько 50 жінок³⁸⁸. Діяльність Комітету торкнулася в таборі всіх полонених і виселенців. Вона мала переважно національно-духовне, культурно-просвітницьке спрямування. Крім того, членкині «Жіночого комітету» в Гмюнді задіяли близько трьохсот жінок, які створювали вишивані візерунки своїх місцевостей і отримували за це певну платню. Така практика покращувала матеріальне становище і психологічний стан жінок, які в умовах табірної життя зазнавали втоми і піддавалися депресіям³⁸⁹. З 1917 р. освітню діяльність перебрало на себе товариство «Відділ взаємної помочі», довколо якого об'єдналися вчительки й учителі табору³⁹⁰.

Українки долучалися до роботи товариств, які мали загальнодержавний або регіональний характер, але були не тільки жіночими. Вони працювали в Червоному Хресті³⁹¹, Австрійському комітеті допомоги вдовам і сиротам³⁹², «Просвіті»³⁹³,

---

³⁸³ Нова організація у Львові. *Діло*. 1916. Ч. 46. 17 лютого.

³⁸⁴ Український жіночий Комітет у Львові для ранених жовнірів уладнав концерт. *Діло*. 1917. Ч. 115. 19 мая.

³⁸⁵ Дзиковський В. Різдвяні свята УСС. 1914. *Діло*. 1917. Ч. 10. 13 січня; Різдвяні дарунки для жовнірів і УСС. *Діло*. 1917. Ч. 292. 12 грудня.

³⁸⁶ Просьба до львівських Українців. *Діло*. 1917. Ч. 160. 11 липня; Жіночий комітет для несеня помочи УСС. *Діло*. 1915. Ч. 65. 16 жовтня.

³⁸⁷ З львівських шпиталів. *Діло*. 1916. Ч. 17. 19 січня.

³⁸⁸ ЦДДАУЛ. Ф. 354. Оп. 1. Од. зб. 58 (Відомості про сплату членських внесків членами Жіночого комітету). Арк. 2.

³⁸⁹ Маковський В. Табор українських збігів і виселенців в часі світової війни, 1914–1918: спогади зперед 20-ти літ. Львів, 1935. 311 с.

³⁹⁰ Новинки. *Діло*. 1917. Ч. 69. 24 марта.

³⁹¹ Відзначенє. *Діло*. 1916. Ч. 128. 17 вересня; Оголошення. Червоний Хрест. *Діло*. 1917. Ч. 117. 22 мая.

Приюті для недужих УСС³⁹⁴, Комітеті рідзвяних дарунків для УСС³⁹⁵, Українському запомоговому комітеті в Берні³⁹⁶, Комітеті допомоги виселенцям³⁹⁷, «Медичній громаді»³⁹⁸, «Сільському господарі»³⁹⁹, комітетах у Станиславові⁴⁰⁰, Жовкві⁴⁰¹, організували роботу міських кухонь⁴⁰². Надання грошової допомоги комітетам уважали за громадську роботу, інформацію про жертводавців поміщали в пресі⁴⁰³. Гострі дискусії вели навколо опіки над сиротами і молоддю⁴⁰⁴. Це стосувалось як Галичини⁴⁰⁵, так і місць виселення українців (Гмюнд, Вольсберґ)⁴⁰⁶. У часописах дискутували про так звані захоронки⁴⁰⁷, організацію шкільництва⁴⁰⁸ і відпочинку дітей⁴⁰⁹, підготовку професійних опікунок⁴¹⁰. У приклад ставили досвід польок⁴¹¹. Допомогу українкам у Галичині і своєрідний контроль за їх діяльністю проводили українки з Америки. На початку війни активістки закликали жінок збирати кошти

---

³⁹² Австрійський військовий фонд для вдів і сиріт. *Діло*. 1917. Ч. 109. 12 мая; Подяка Фонду вдовиць і сиріт. *Діло*. 1918. Ч. 14. 22 січня; Український комітет несеня помочи вдовам і сиротам, жертвам війни. *Українське слово*. 1915. Ч. 51. 1 вересня.

³⁹³ Різдвяні свята на чужині. *Діло*. 1917. Ч. 22. 28 січня.

³⁹⁴ Приют для недужих Українських Січових Стрільців у Львові. *Українське слово*. 1916. Ч. 99. 19 жовтня; Приют для недужих Українських Січових Стрільців у Львові. *Українське слово*. 1916. Ч. 111. 31 жовтня.

³⁹⁵ Комітет рідзвяних дарунків «Українського Січового війська» і жовнірів. *Діло*. 1917. Ч. 61. 15 марта; Засідане Ширшого Комітету святочних дарунків для УСС і жовнірів Українців п. і к. армії. *Діло*. 1917. Ч. 72. 28 марта.

³⁹⁶ Український Запомоговий Комітет в Берні. *Діло*. 1917. Ч. 66. 21 марта.

³⁹⁷ Комітет помочи виселенцям. *Діло*. 1917. Ч. 72. 28 марта; За духовну поміч для виселенців. *Діло*. 1917. Ч. 151. 30 червня.

³⁹⁸ Товариство «Медична Громада». *Діло*. 1917. Ч. 285. 4 грудня.

³⁹⁹ До всіх філій Товариства «Сільський Господар» в краю. *Діло*. 1918. Ч. 126. 9 червня.

⁴⁰⁰ Зі Станиславова се і те. *Українське слово*. 1916. Ч. 48. 20 лютого.

⁴⁰¹ Заходом Комітету українських жінок в Жовкві отворено безплатну кухню. *Діло*. 1917. Ч. 101. 3 мая; Поклик до українського жіноцтва. *Українське слово*. 1916. Ч. 77. 23 марта.

⁴⁰² Воєнна кухня. *Діло*. 1916. Ч. 237. 28 вересня; Воєнна кухня робітничка. *Діло*. 1918. Ч. 125. 6 червня; Білянс воєнних кухонь на цвѣтень 1917. *Діло*. 1917. Ч. 112. 16 мая; Масове прокормлюване львівської людности. *Діло*. 1917. Ч. 114. 18 мая.

⁴⁰³ Щедрий дар. *Діло*. 1918. Ч. 25. 3 лютого; Жертви для українських дітей. *Діло*. 1917. Ч. 242. 14 жовтня; Оповістки. *Діло*. 1917. Ч. 35. 13 лютого.

⁴⁰⁴ Хто буде вести опіку над українськими дітьми у Львові. *Діло*. 1917. Ч. 30. 9 лютого; Опіка над сиротами. Сходини в справі організування куреевої спілки над сиротами. *Діло*. Ч. 38. 16 лютого; Організація національної опіки над дітьми. *Діло*. 1917. Ч. 242. 14 жовтня; Українська опіка над сиротами. *Діло*. 1917. Ч. 290. 9 грудня; Львівська філія Товариства опіки над молодіжю. *Діло*. 1918. Ч. 84. 13 цвѣтня; Нові розпорядки в справі підмоги для сиріт. *Діло*. 1918. Ч. 20. 29 січня; Хто повинен виховувати нам діти? *Діло*. 1918. Ч. 40. 21 лютого.

⁴⁰⁵ Повітовий український Комітет опіки над воєнними сиротами в Долині. *Діло*. 1917. Ч. 147. 26 червня; Попис дітей української Захоронки в Дрогобичи. *Українське слово*. 1916. Ч. 34. 6 лютого; Захист для сиріт в обсягу Станиславівського округу. *Українське слово*. 1916. Ч. 43. 16 лютого.

⁴⁰⁶ Жите наших виселенців в Вольфсберзі. *Діло*. 1916. Ч. 114. 6 мая; 3 Вольфсберга пишуть. *Українське слово*. 1915. Ч. 151. 10 грудня.

⁴⁰⁷ В справі сирітських захистів. *Діло*. 1918. Ч. 86. 16 цвѣтня; Сирітський захист у Львові. *Свобода*. 1916. Ч. 12. 27 січня.

⁴⁰⁸ Новітня школа. *Діло*. 1918. Ч. 129. 11 червня; Дайте дітям науку. *Діло*. 1918. Ч. 129. 11 червня.

⁴⁰⁹ Діти на село. *Діло*. 1918. Ч. 141. 26 червня; Діти на село. *Діло*. 1918. Ч. 146. 2 липня.

⁴¹⁰ Провідниці діточих захистів. *Діло*. 1918. Ч. 82. 11 цвѣтня; Курс фахових опікунок дітей. *Діло*. 1918. Ч. 100. 2 мая; Наука виховуваня дітей. *Діло*. 1918. Ч. 105. 11 мая.

⁴¹¹ Як виховуються польські діти. *Діло*. 1918. Ч. 134. 16 червня; Ще до спростовання п. Червінського. Східногалицьке Товариство опіки і охорони дітей. *Діло*. 1918. Ч. 106. 12 мая.

для розвитку організацій і відбудови краю⁴¹². Ближче до завершення війни ця підтримка перетворилася на критику. Українки в Америці дорікали галичанкам за громадську пасивність. Вони закликали жінок до самоосвіти і виховання дітей-патріотів. Зазначали, що «українське жіноцтво не виступило ще до праці на широкім народнім горизонті. Але се повинно наступити, коли й українська жінка не хоче остати ся позаду жінок цілого світа»⁴¹³. Однак вимоги польок (1917 р.)⁴¹⁴ і українок (1918 р.)⁴¹⁵ в Галичині, які надрукували в газеті «Свобода», показували, що українки не були націлені на досягнення повної рівноправності. Якщо польки вимагали відкриття жіночих шкіл, допущення до університетської освіти, виборчого права й участі в політичних партіях, то українки обмежувалися представництвом у місцевих товариствах. Дискусії про важливість жіночої активності розпочалися серед українців щойно під кінець війни⁴¹⁶ (польки в той час уже активно діяли політично⁴¹⁷). Український жіночий рух був малопомітний в Австро-Угорщині. Б. Заклинський писав до Г. Твердохліб (членкині українського Червоного Хреста та Комітету у Відні), що на одній з виставок у Відні була карта Галичини із зазначенням добродійних товариств, однак українських серед них не було. Він закликав укласти список українських товариств і звернутися до організаторів виставки, щоби «справили похибки»⁴¹⁸.

Після польсько-української війни за Галичину, у результаті якої поляки встановили в краю власну адміністрацію, українкам довелося пристосовуватися до нової політичної дійсності, аби мати можливість продовжувати громадську діяльність. Найбільшу активність українки проявили в роботі самаритянської секції Українського горожанського комітету⁴¹⁹, що включала різні форми добродійності: матеріальну, фінансову і психологічну допомогу інтернованим, полоненим,

---

⁴¹² До українського жіноцтва! *Свобода*. 1914. Ч. 53. 24 вересня; Наталія Гриневецька виголошує отсей зазив до українського жіноцтва в Америці. *Свобода*. 1915. Ч. 142. 2 грудня; Поклик до українського жіноцтва. *Свобода*. 1917. Ч. 38. 31 март; До українського жіноцтва в Злучених Державах. *Свобода*. 1917. Ч. 70. 16 червня.

⁴¹³ Байдужість українського жіноцтва. *Свобода*. 1917. Ч. 59. 22 мая.

⁴¹⁴ Домаганя польських жінок в Галичині. *Свобода*. 1917. Ч. 74. 26 червня.

⁴¹⁵ Українське жіноцтво в Галичині. *Свобода*. 1918. Ч. 88. 25 липня.

⁴¹⁶ В справі організації українського жіноцтва. *Діло*. 1917. Ч. 68. 23 март; На адресу львівських пань. *Діло*. 1917. Ч. 261. 6 падолиста; До всього жіноцтва галицької землі. *Діло*. 1918. Ч. 110. 17 мая; Наради українського жіноцтва у Львові. *Діло*. 1918. Ч. 115. 25 мая; До нашого жіноцтва Львова і провінції. *Діло*. 1918. Ч. 120. 31 мая.

⁴¹⁷ Авдієнції у Цісареві. *Діло*. 1917. Ч. 48. 28 лютого.

⁴¹⁸ ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 54 т (Лист Б. Заклинського до Г. Твердохліб, 1.XI.1916). Арк. 1.

⁴¹⁹ ЦДДАУЛ. Ф. 462. Оп. 1. Од. зб. 34 (Огляди та статті). Арк. 3.

інвалідам (як у Львові, так і в численних таборах, які знаходилися після війни на території Польщі)⁴²⁰. На початку секція не стикалася з протидією польської адміністрації, однак з часом було встановлено, що для відвідування лікарень потрібен дозвіл міської влади. Робота жіночої секції інколи набувала політичного характеру. Українським жінкам доводилося напряду шукати компроміс з поляками, тоді як звичною практикою з-перед війни було австрійське посередництво в українсько-польській суперечці за Галичину⁴²¹.

Активність жінок під час війни отримала назагал позитивні значення. На діяльність жіночих товариств вдавалося збирати пожертви, а їх національно-практична спрямованість додавала аргументів. Громадська робота жінок мала добродійну, опікунську і культурно-просвітню спрямованість. Допомога потерпілим, скаліченим, малозабезпеченим, голодуючим, вдовам, сиротами, організація шкільництва – це далеко не повний перелік видів жіночої роботи під час війни. Межова ситуація дала змогу побачити рівень емансипаційних запитів і очікуваних моделей поведінки. В ті роки українське суспільство вперше так виразно «побачило» жінку поза домом і дітьми й очікувало від цього результатів. Одним з них став «новий тип жінки» – вільної й самодостатньої особистості. Яскравих жіночих особистостей у той час було небагато. Жіноча активність була дуже плінною, багато хто відходив від громадських справ. (До прикладу, С. Кабаровська припинила діяльність через запалення легень у 1915 р.⁴²²) Через консервативні погляди старшого покоління багатьом довелося зрестися здобутої «самостійності». Актуальним завданням у повоєнні роки стало збереження проекту «нової жінки», аби він отримав закінчену форму і мав тривкий результат.

3.3. Жінка на війні

Війна змусила жінок взяти на себе нові, незнані досі обов'язки. Цей досвід створив інший тип жінки – «жінку з фронту». Постало питання, чим вона відрізняється від

---

⁴²⁰ Там само. Од. зб. 52 (Довідка, звіти, розпорядження, листи та інші документи про діяльність і склад Самаритянської секції, 1918–1920 рр.). Арк. 1.

⁴²¹ Баран З. Спогади Олени Шепарович як джерело до історії Львова першої третини XX століття. *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. T. IX: Życie codzienne miasta. Studia z dziejów miasta / red. naukowa K. Karolczak i Ł. T. Sroka. Kraków, 2014. С. 123–124.*

⁴²² ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 67в (Заклинський Б. Матеріали про Кабаровську Северину). 45 арк.

жінки, яка не була на фронті. Відповіді на це питання були різними, часто суперечливими, адже залежали від світогляду, досвіду й індивідуального розуміння жіночого ідеалу. Історія українок з фронту – це сукупність індивідуальних історій; кожна з них мала свій досвід, мотиви, які спонукали брати до рук зброю, служити розвідницею чи бути медсестрою. Узагальнити ці досвіди складно. Історія «жінок з фронту» – це історія особистостей. Втім, інформація про них фрагментарна. Деякі відомості (дата і місце народження/смерті, освіта, військове звання, сімейний стан) вдалося віднайти про 15 жінок⁴²³. Однак навіть стосовно них поки не вдається заповнити всі ці графи. До прикладу, дата народження або смерті відома тільки в 12 осіб. Ці дані спростовують твердження про те, що в УСС були лише 16-річні дівчата. Четверо мали від 15 до 17 років (Г. Бойчук-Гаврилюк, О. Підвисоцька, К. Філіповська, В. Ощипко), інші ж були у віці 20–27 років. Стрільчині походили з Галичини. За кордоном закінчили життя Г. Дмитерко (м. Едісон) й І. Кузь (м. Відень). Дівчата мали певну освіту, здебільшого були студентками вчительських семінарій у Львові, Чорткові, Коломиї, Самборі, Перемишлі, Чернівцях. Вони служили у війську в різних рангах – солдатів (стрільці, старші стрільці), аспірантів (хорунжі), унтер-офіцерів (десятники, вістуні) й обер-офіцерів (четарі).

Питання кількості усусусок є складним, оскільки пойменного списку цих жінок немає. Спираючись на записи О. Степанів, дослідники «вписали» в історіографію 33 жінки, конкретних відомостей – де, коли й у складі якого куреня/сотні вони знаходилися чи яке мали звання – не подають. За спогадами Г. Дмитерко, в 1913 р. більше 30 пластунок увійшло до складу організації «Стрільці II» (до «Стрільці I» жінок не брали). Чи всі вони пішли на фронт – невідомо. У березні 1915 р. преса повідомляла про 27 жінок серед стрільців: «є се майже виключно студентки семінарів перемиського ліцею та учительки»⁴²⁴, а в квітні цього ж року – про 36⁴²⁵. З пізнішого часу даних немає. Вочевидь, не всі жінки, яких згадували як учасниць УСС, були на фронті. До прикладу, М. Бачинська-Донцова (про неї згадувала

---

⁴²³ Серед них були: Анастасія Василик, Василина Ощипко, Ганна Дмитерко, Марія Голубович, Ірина Кузь, Катерина Філіповська, Олена Степанів, Ольга Підвисоцька, Павлина Михайлишин, Стефанія Сіак, Софія Галечко, Стефанія Новаківська, Ганна Бойчук-Гаврилюк, Аделіна Куниська, Марія Бачинська-Донцова.

⁴²⁴ Вісти з Відня. Січові стрільці. *Свобода*. 1915. Ч. 30. 13 марта.

⁴²⁵ *Свобода*. 1915. Ч. 43. 15 цвітня.

І. Книш) справді була членкинею УСС, але в 1914 р. переїхала до Берліна, де мешкав чоловік Д. Донцов. Подібною була ситуація Д. Білинської-Навроцької, яка виїхала до Моравії разом з мамою і бабцею, а до Львова повернулася щойно в 1916 р., де згодом вийшла заміж за старшину УСС – О. Навроцького. На сьогодні вдалося встановити прізвища 37 жінок, які ймовірно були на фронті⁴²⁶.

Довкола історії усусусок сформовано декілька міфів і легенд. Найвідомішим з них є твердження про те, що в офіційних документах було прийнято записувати жінок під чоловічими іменами (мовляв, замість Олена Степанів писали Олег Степанів, замість Васирина Ощипко – Василь Ощипко). Жоден документ цього не підтверджує; натомість О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерко, П. Михайлишин, С. Сіяк, С. Новаківська вписані під власними іменами в книгах-реєстрах стрільців, які були нагороджені медалями⁴²⁷. Популярним є переконання, що саме українкам належала першість бути на фронті. Утім, ще до початку війни О. Степанів писала, що значний вплив на «оружну підготовку» її самої й подруг мала «зorganizована мілітарна робота серед польської суспільності»⁴²⁸, у тому числі польок. На відміну від українок, які мали конфлікти з командуванням, участь на фронті польок була погоджена з Ю. Пілсудським ще на початку війни⁴²⁹, хоча закони Австро-Угорської монархії цього не дозволяли. Жінки мали дозволене законом право воювати тільки в Російській імперії (так званий батальйон смерті М. Бочкарьової)⁴³⁰ і Великій

---

⁴²⁶ Окрім згаданих 15-ти, до цієї групи належали: Анна Цісняк, Павлина Рис, Катря Пацулів, Марія Петруняк, Марія Гіжовська-Крілик, Софія Худяк-Липкова, Марія Терлецька, Анна Лендюк-Цар, Наталія Рихвіцька, Емілія Кушнір, Анна Кушнір-Плетінкова, Марія Фединяк-Коник, Янка Коник, Марія Чмир-Косак, Софія Чмир-Левицька, Софія Навроцька-Трач, три сестри Ориськівни (їхні імена з'ясувати не вдалося), Ганна Бойчук-Гаврилюк, Аделія Кунинська, Савина Сидорович.

⁴²⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 353. Оп. 1. Од. зб. 83 (Книга обліку січових стрільців доставших нагороди. Відзнака «Військові Хрести Карла», 20 січня 1917 р. – 26 серпня 1918 р.). Арк. 5, 14, 21 зв., 22; Од. зб. 77 (Списки стрільців представлених до нагороди, листопад 1914 р. – грудень 1915 р.). Арк. 104, 128, 136; Од. зб. 81 (Списки січових стрільців представлених до нагороди хресом «Карла», 2 січня 1918 р. – 6 липня 1918 р.). Арк. 20.

⁴²⁸ Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. С. 35.

⁴²⁹ Dufurat J. Pod komendą Piłsudskiego: kobiety w formacjach legionowych w okresie I wojny światowej. URL: <http://wykaz.muzeumpilsudski.pl/pod-komenda-pilsudskiego-kobiety-w-formacjach-legionowych-w-okresie-i-wojny-swiatowej-0> (дата звернення: 1.04.2016)

⁴³⁰ Тітовська Ж. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 11 (222). Ч. 1. 2011. С. 52–60; 800 російський жінок зголосилось до війська. *Свобода*. 1917. Ч. 68. 12 червня; Жіночий полк відійде небавом на боевий фронт. *Свобода*. 1917. Ч. 73. 23 червня; Жіночий батальйон брав участь в битві. *Свобода*. 1917. Ч. 88. 28 липня; Жіночий батальйон потерпів дуже тяжкі втрати. *Свобода*. 1917. Ч. 89. 31 липня; Бунт в жіночій батальйоні. *Свобода*. 1917. Ч. 113. 25 вересня; Жіночий батальйон на сторожі перед Зимовою палатою. *Свобода*. 1917. Ч. 133. 10 листопада.

Британії (Британський допоміжний армійський корпус)⁴³¹.

Мотиви й способи потрапляння жінок на фронт розкривають особові джерела. Найінформативнішими в цьому плані є спогади О. Степанів. Її розповідь про те, як фотограф запідозрив у ній жінку (прийшла робити фотографію для легітимації в чоловічому одязі), і через це вона потрапила до поліції і ледь не була відправлена до Талергофу – відома багатьом. У записах йдеться й про те, як завдяки В. Старосольському їй вдалося врятуватись і потрапити на фронт. В інтерв'ю віденській газеті під час двотижневої відпустки в 1915 р. цю історію вона оминула. Натомість розповіла, що коли її підрозділ отримав наказ їхати до Стрия, «на львівській залізничній станції мала я перепалку з інспекційним офіцером і він мене не пустив, бо я мала обстрижене волосся»⁴³². В історії з фотографом О. Степанів вказувала, що волосся ховала під кашкет. Це приклад того, як можуть різнитися джерела залежного від місця й часу створення. Так само важко з'ясувати, коли О. Степанів дісталася фронту. В інтерв'ю йдеться про дозвіл від 29 серпня, а в спогадах – про 2 вересня як день відправлення зі Львова до Стрия. У 1963 р. Г. Дмитерко в посмертній згадці подала інформацію, що вона разом з О. Степанів 1 вересня мала відправися зі Львова, але поїхала сама, бо ту висадив з поїзда сотник Д. Вітовський. Згідно зі спогадами самої О. Степанів, залишитися у Львові її змусив М. Галущинський. Зрозуміло одне, що в той час жінці було доволі складно дістатися фронту, зокрема було треба здолати перепони з боку чоловіків-командирів.

Що стосується інших жінок, то джерела не подають відомостей з чийого дозволу вони потрапили на фронт. Можна припустити, що були змушені на шляху до фронту долати перешкоди О. Підвисоцька, І. Кузь, С. Галечко, бо мали твердий намір воювати; зрештою, воювали і навіть отримали військові звання. До тих, які йшли на фронт як санітарки, напевно, командування ставилося лояльніше, оскільки медична служба на лінії фронту мала кадрові проблеми. Деякі жінки мали протекцію, бо вийшли заміж за впливових чоловіків з УСС. До прикладу, Катерина Філіповська була дружиною очільника канцелярії УСС – Чайки, а С. Козоріз – дружиною одного

---

⁴³¹ Жінки Європи у Першій світовій війні (1914–1918): конспект лекції Франсуази Тебо. URL: <http://uamoderna.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview> (дата звернення: 28.09.2017).

⁴³² Українська дівчина – кадетом. *Свобода*. 1915. Ч. 21. 20 лютого.

з організаторів УСС М. Новаківського. Таких шлюбних пар серед січових стрільців було більше: жінки в такий спосіб отримували ще й своєрідну гарантію власної безпеки в стосунках з чоловічим середовищем.

Мотиви вступу до війська були різні, інколи – дуже особисті. І. Кузь, як стверджує історик В. Старик, пішла до війська через батька, якого на початку війни ніби-то за зраду інтернували до Талергофу, де він помер. Дослідник вважає, що І. Кузь своїм прикладом хотіла довести протилежне: мовляв, батько був лояльним до цесаря і так само виховав доньку. Передрук статті з німецькомовного видання говорить про те, що в дівчини «горячим бажанем було служити в полку, в якого рядах колись був її батько»⁴³³. А ось інший мотив: С. Галечко на фронті переживала втрату нареченого – А. Куровця⁴³⁴. Підставою піти на фронт було й бажання рівноправності з чоловіками. Цю позицію зобразив М. Угрин-Безгрішний у п'єсі «Софія Галечко»: батько підтримав намір Софії, бо «доки українська жінка не стане на рівні з чоловіком, нам не надіятися ніякого добра для України»⁴³⁵.

Олена Степанів перелічила кілька причин такого вчинку жінок: молодечий порив; заборони, які накладали на жінок; нудьга повсякдення і бажання незвичайних пригод; втеча від життєвих обов'язків. На допиті в 1950 р., свою участь на війні О. Степанів пояснила національним патріотизмом: «я как украинка и чувствую патриотизм к своему украинскому народу, в период Австро-Венгерской, а затем польской оккупации всегда клонилась к украинским националистическим движениям»⁴³⁶. Через любов до України до армії зголосилася А. Кунинська з Турки. У листі до маленької доньки пояснювала, що не може вчинити інакше: «Нині відходжу від Тебе Дитино моя найдорожжа аби сповнити свій обов'язок взглядом дорогої нам всім Вітчизни України. Ворог занадто розпаношив ся на нашій землі. Українське серце в собі хватає нині за оружє і іде бороти ся за Єї вільність. Іду і я за ними. Вірю цілим серцем і душею що побідимо! Що випremo Москаля з наших земель і виборемо собі самостійність!»⁴³⁷. Жінка не була впевнена, що повернеться

---

⁴³³ Геройка з «Українського Легіону». *Українське слово*. 1915. Ч. 5. 17 липня.

⁴³⁴ Куровець І. Лицар галицької медицини / упор. В. Семенів. Львів, 2014. С. 139.

⁴³⁵ Угрин-Безгрішний М. Софія Галечко. Рогатин, 1941. С. 18.

⁴³⁶ Архів Служби безпеки України. Спр.: Степанів Елена Ивановна (Львів, 1950 р.). Арк. 28.

⁴³⁷ Лист А. Кунинської до дочки, 30 серпня 1914. Зберігається у фондах музею Історії міста Коломиї.

додому, тому благословляла дитину на щасливе майбутнє, просила молитися за неї й Україну. Мотиви жінок були пов'язані насамперед з життєвою позицією, прагненнями чи страхами. Було розуміння, що війна закінчиться і світ зміниться; тому треба шукати своє місце в новому світі й реагувати на його виклики.

Жінки з легіону УСС отримали неоднозначні відгуки громадськості. Це сприйняття мало кілька контекстів: національний, соціальний і гендерний. У цих площинах відбувалася й героїзація жінок суспільством і самими жінками. Кому був потрібен розголос про воюючих жінок? Найперше в цьому були зацікавлені самі жінки: так вони показували своє розуміння фемінізму, прагнули здолати традиційні обмеження. Війна породила ілюзію про можливість швидко здобути рівноправність, подолати упередження консервативного галицького суспільства. Поява в пресі новин про жінок у війську формувала увагу до становища жінки в суспільстві, наче вивільняла жінку з традиційного чоловічого світу. А інформаційне «затишшя» в повоєнні роки якраз свідчить про консервативний опір, неготовність суспільства бачити жінку поза домом.

Творення жінок-легенд відбувалося з легкої руки чоловіків-командирів. Історії цих жінок ставили в приклад стрільцям як взірць мужності й честі. Публічне нагородження січовичок медалями за хоробрість мало на меті справити вплив на стрільців. Історії про участь жінок у реальних боях на передовій робили з легіону Січових стрільців легенду, а відтак забезпечували притік матеріальної допомоги. Була потреба в продовженні традицій жіночого чину в історії України, а також нових живих зразків для патріотичного виховання українського жіноцтва. У національній площині імена С. Галечко, Г. Дмитерко, О. Степанів, О. Підвисоцької, Ірени Кузь⁴³⁸ міцно поєдналися з образом українки-патріотки. Ніколи не йшлося про те, що випущена рукою жінки куля могла принести смерть. Кожен хотів мати фотографію відомих жінок: «Прошу ласкаво вислати сейчас 50 фотографій п. О. Степанівної, а если есть еще, інших Пань як п. Галечко і т.п. то прошу, о еще таку скількість. Люди дуже бажають і просять о висланє наших героїв»⁴³⁹. Осип

---

⁴³⁸ Геройка з «Українського легіону»...

⁴³⁹ ЦДАУЛ. Ф. 398 Оп. 1. Од. зб. 6 (Лист Й. Пищиківки до Жіночого комітету допомоги раненим жовнірам у Відні, 16.IV.1915). Арк. 44.

Назарук вважав, що О. Степанів була дуже освіченою й етичною дівчиною, тому нею могли пишатися її вчителі⁴⁴⁰.

Були й такі, хто не підтримував культу жінки й патріотки зі зброєю в руках. Захоплення таким образом переважало на початку війни, коли була нагальна потреба в мобілізації національно-патріотичних почуттів. Після війни «жіночий патріотизм» вбачали у громадській роботі, актуальною стала діяльність тих жінок, які займалися благодійністю, відбудовою господарства й освітою для народу; а насамперед тих, які воліли залишатися вдома і не претендували на суспільний статус чоловіків, які повернулися з фронту. Потреба в образі воюючої жінки-патріотки закінчилася разом з війною. Категорично проти жінок на фронті виступали з двох причин: не допустити того, аби жінка виконувала ролі чоловіків; не допустити, аби жінка отримала високий суспільний статус. Підставою для цього були традиційні уявлення про розподіл гендерних ролей. Михайло Галущинський писав: «Я не міг і не можу сьогодні погодитись із тим, щоби жіноцтво виконувало активну військову службу. До того може склонитися якийсь хоробливий наклін, а що найменше гістерія. Тільки є поля для діяльності жіноцтва, тільки можуть вони доброго зробити для злягодження болю, спричиненого війною! А вже в моїй голові не могло й не може поміститись, щоб жіноцтво само завдавало біль»⁴⁴¹.

Показово, що саме жінки здебільшого не підтримували усусусок. Прямого осуду не було, однак навіть освічені емансиповані українки вважали, що «мужчина – на фронт, жінки – до шпиталів. На фронті боротьба з ворогом – це обов'язок мужчин, поза фронтом не менше важна боротьба зі слабкістю і смертю – це обов'язок жінки»⁴⁴². Відсутність відгуків про усусусок у приватних текстах українок могла свідчити й про те, що більшість з них не хотіла реагувати на зовнішні події, а бажала залишатися у звичному і зрозумілому просторі «матері, дружини й господині». Певні розмови про це між жінками можливо й відбувались, але вони (через неписемність) не зафіксувалися. Зрозумілою є тільки позиція громадсько активних жінок (як місцевих, так і емігранток): «нас природа призначила до інших цілей, не

⁴⁴⁰ ЛННБУ. Ф. 29. Оп. 1. Од. зб. 393 (Лист О. Назарука до М. Возняка, 30.XII.1917). Арк. 2.

⁴⁴¹ ЦДДАУЛ. Ф. 309. Од. зб. 1208 (М. Галущинський «Спомини 1914–1915»). Арк. 52.

⁴⁴² Віконська Д. Сестра милосердя. *Віконська Д. Ars Longa. Літературознавство. Мистецтвознавство. Культурологія. Есеї / упоряд. Н. Поліщук. Львів, 2015. С. 338–339.*

дала нам на стільки сили і енергії, щоби з оружєм в руках стати проти свого ворога на поли борби»⁴⁴³. Активістки заявляли про слабкість жіноцтва і закликали братися до громадської роботи або складати матеріальні пожертви. Через пресу жіночі організації популяризували думку, що місце жінки не на фронті, а в тилу.

Що пропонували жінкам патріотично налаштовані активістки? Насамперед – допомагати «своїм солдатам», проводити акції збору й розподілу продуктів і товарів першої необхідності. Така діяльність у стосунку до війська отримала схвальні відгуки чоловіків і загалу жіноцтва. Показовим прикладом «свідомости і патріотизму» стали жінки міста Ходорова. Коли до міста заїхав військовий потяг, який віз солдатів на фронт, ходорівчанки «явилися з кошичками повними яблук, хліба і яєць та з пуделками папіросок, і [...] обділювали переїжджаюче військо сими артикулами»⁴⁴⁴. Цей вчинок викликав захват у солдатів, а цивільні, які були в той час на вокзалі, тлумачили його «як примір гідний наслідування»⁴⁴⁵. Такі історії доволі часто з'являлися на сторінках преси. Іноді вони мали й характер критичний – жінок осуджували за бездіяльність і безвідповідальність перед військом.

Якщо допомога жінок війську була на слуху тривалий час, то жінки-військові з'являлися на шпальтах преси переважно на початку війни. Ці статті подавали біографічні відомості про О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерку та І. Кузь, повідомляли про місце їх перебування чи відзнаки, які отримали за службу. Ці відомості були дуже стислими, не творили цілості, не містили дискусійних тверджень. Винятком може бути стаття «Як чужинці одушевлюють ся українською героїнею»⁴⁴⁶, в якій німецькомовний професор захоплювався вчинками Олени Степанів. Виглядає, що в руках журналістів ці історії слугували радше своєрідними сенсаціями, які мали привернути увагу читачів. Газетярі не хотіли також відставати від закордонних видань, які писали про усусусок на передовиці. Утім, жінки на фронті ніколи не з'являлися на перших шпальтах українських видань.

Усусуски не були готові до «чоловічого побуту» війни, їм доводилося долати багатокілометрові відстані з важкими наплічниками, які (як у О. Степанів) містили:

---

⁴⁴³ До українського жіноцтва! *Свобода*. 1914. Ч. 53. 24 вересня.

⁴⁴⁴ Українське жіноцтво і наші вояки. *Свобода*. 1914. Ч. 46. 8 вересня.

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ *Свобода*. 1915. Ч. 50. 1 травня.

«білля, легкі черевики, щітки, дві запасові консерви, 1 том Ніцше і Коран. Нагорі припнятий ремінцями плащ і їдунка, під сподом – звичайний коц, і в малій ташці – приписана кількість набоїв. Набоями наповнені ще усі чотири малі набійниці, насилені спереду на ремінь. Гарна ти, моя, торністро, і люба, але твій милий приписовий тягар донині чую на своїх плечах!»⁴⁴⁷. Вони потерпали через відсутність житла, ночували під відкритим небом. Г. Дмитерко згадувала: «не могла задрімати, бо холодно було й сильна стрілянина мене нервувала. Кулі блукали між нами. Рано показав мені німець-лікар кульку в паркані, що вночі застрягла над моєю головою»⁴⁴⁸. На фронті жінки були дисципліновані, обов'язкові у виконанні завдань, водночас переживали труднощі: «Наша робота опиралася на виставлюванню польових варт на вершках 981 і 983 м. Служба була тяжка. Треба було драпатися високо на гору, робити 24, а навіть 36 годин служби при сильнім морозі і снігом покритих вершках»⁴⁴⁹. Жінкам доводилося «разом із своїми товаришами по зброї – чоловіками, лежати в окопах, ділити з ними хліб з наплічника і ром з польової фляжки, зносити всі незгоди і збурення гарячої битви»⁴⁵⁰. Жінки жили в очікуванні нового наказу, адже «як поведеться, покаже завтрашня днина». Коли не вдавалося знайти помешкання для ночівлі, доводилося спати «на горі, на снігу, на сніні», або ж «довший час нічю стояти на середині дороги [...] при сильнім дощі, убрання перемокло»⁴⁵¹. Такі побутові умови, а також страх перед можливою битвою, нівелювали будь-які відчуття та розуміння життя, які були до фронту, тому О. Степанів згадувала: «Там (на фронті. – М. Б.) всього сього не помічається. Що там значить зимно, вітер, мороз. Одно тямиш: перед тобою ворог, у твоїй силі його здержати, а то і гнати, знищити... І женеш вперед, на ніщо не зважаєш»⁴⁵².

Українкам не вдалося сформувати окремого збройного підрозділу. Попри те, що вони були знайомі з таким досвідом жінок інших національностей (газета

---

⁴⁴⁷ Моя торністра. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік*. 1934. С. 17.

⁴⁴⁸ Дмитерко Г. Під Лісовичами (Уривок із щоденника). *Нова хата*. 1934. Листопад. Ч. 11. С. 1.

⁴⁴⁹ Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.). *Степанів О. – Дашкевич Р. Спогади і нариси...* С. 51–59.

⁴⁵⁰ Жінка – кадет-аспірант у Відні. *Степанів О. – Дашкевич Р. Спогади і нариси...* С. 115.

⁴⁵¹ Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.). *Степанів О. – Дашкевич Р. Спогади і нариси...* С. 54.

⁴⁵² Кабаровська С. Олена Степанівна. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню «Українського жіночого комітету помочі» для ранених у Відні дня 15 січня 1915 року. *Українське слово*. 1916. Ч. 28. 31 січня.

«Українське слово» повідомляла, що 400 сербських вдів пройшли підготовку і будуть брати участь у боях⁴⁵³), через зтяжність війни така ідея відходила на другий план. Австрійська влада у 1915 р. вважала, що жінки можуть бути корисними воєнним справам тоді, коли будуть працювати в промисловості, таким чином «велике число здатних до війська муштин буде вільне до війська на фронті. Не треба побоюватися, що жінки в часі миру займуть місця мущинам, бо по війні буде значно сильніший промисловий і господарський рух»⁴⁵⁴. З часом через брак чоловічої сили риторика змінилася. Всіх охочих жінок почали приймати до роботи в етапній службі: «Вже тепер значне число жінок сповнює ординансову службу, телефонічну, канцелярську, шпитальну, а далі в кухнях і харчевих магазинах. Під теперішню пору згадана команда розпоряджає вільними місцями для дантисток до військових шпиталів, а також для певної кількості кухарок і робітниць»⁴⁵⁵.

Повоєнне життя українок, які побували у війську й на фронті, склалося по-різному. Військова слава закінчилася разом з війною; після війни жінкам доводилося діяти відповідно до правил мирного часу. Олена Степанів зайнялася викладацькою і науковою роботою, продовжувала спілкування з чоловіками-колегами по зброї⁴⁵⁶. Ольга Підвисоцька з чоловіком переїхала до радянської України, у 1937 р. була репресована і страчена. Ірена Кузь у 1917 р. демобілізувалася і поїхала до сестри у Відень, як далі склалася її доля – невідомо. Софія Галечко втопилася в 1918 р. під час вакацій у Ольги Підвисоцької. Повернення до мирного життя, за словами О. Степанів, виявилось тривалим і складним: «Привикала до спідниці, але повірте, зразу приходило мені це дуже тяжко. Почувала себе зовсім неповоротно в жіночій одязі. І знаєте – якось попросту не знала, що було зробити з особистою свободою... наче б заважала вона. Довго часу потрібно було, щоб знову «тілом і душею» повернутися до нормального стану»⁴⁵⁷. У перші післявоєнні роки строгий солдатський характер О. Степанів на собі відчували її учениці: «Раптом понісся гострий, скрипучий голос команди: «Сідати, встати, сідати, встати!», – аж поки ми

---

⁴⁵³ Сербські жінки жовнірами. *Українське слово*. 1915. Ч. 130. 19 листопада.

⁴⁵⁴ Жінки і служба воєнним цілям. *Діло*. 1915. Ч. 132. 22 грудня.

⁴⁵⁵ Помічні жіночі сили в етапній службі. *Діло*. 1917. Ч. 247. 20 жовтня.

⁴⁵⁶ ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 124г (Лист І. Чмоли до О. Степанів, 1.XI.1918). 1 арк.

⁴⁵⁷ Вільде І. Олена Степанів колись і тепер. *Жіноча доля*. Коломия, 1939. 1–15 травня. Ч. 9–10. С. 15.

всі рівно, як одна, безшумно не виконали наказу»⁴⁵⁸.

З відстані кількох років О. Степанів виступила проти жінок у війську: «не є я за масовою участю жіноцтва у війську. Рішуче я проти масової акції. Не такі це прості і samozрозумілі справи, як збоку може видаватися. Зрештою, не мій це тільки погляд»⁴⁵⁹. Хоча жінки не залишили спогадів про своє ставлення до війни, однак їхнє подальше життя доволі промовисте. Ганна Дмитерко в 1919 р. вийшла заміж за вістуна УСС Василя Ратича, деякий час подружжя мешкало в Рогатині, згодом емігрувало до Америки, виховувало четверо дітей. Катерина Філіповська мала семеро дітей. Так громадська активність поступалася місцем сім'ї, зокрема материнству. Жінки, які на початку війни були героїнями, після неї опинялися в тіні чоловіків і домашніх клопотів.

Життя жінок на фронті мало не тільки героїчні барви. Війна відкривала можливості, змінювала звичне життя, була наповнена емоціями: страхом, розчаруванням, щастям і коханням. Історик, вивчаючи досвід цих жінок, вочевидь має брати до уваги декілька завдань і дотримуватися низки дослідницьких правил: перше, шукати щоразу нові контексти/площини, в яких жінки діяли, переживали і проживали війну; друге, жіночі досвіди не можна надто узагальнювати, вони були індивідуальними; третє, ці жінки потребують не героїзації, а розуміння; четверте, пошук і прочитання джерел є невинним процесом; п'яте, не можна порівнювати фронтовий досвід чоловіків і жінок. Для жінок фронт був місцем втечі від тієї реальності, яку не хотіли приймати і яку надіялися змінити. Виразного розуміння, яким має бути майбутнє, не було. Фронт давав досвід життя в чоловічому світі, але не розв'язували питання, де в ньому має бути жінка. Після війни жінкам з фронту довелося повернутися до старих і нових (породжених суто війною) проблем.

---

⁴⁵⁸ Залізник О. Із моїх спогадів про Олену Степанів. *Наше життя*. 1963. Грудень. Ч. 12. С. 7.

⁴⁵⁹ Вільде І. Олена Степанів колись і тепер. *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси...* С. 97.

РОЗДІЛ IV

ЖІНОЧІ ОБРАЗИ ВІЙНИ

4.1. Патріотизм і обов'язок

Велика війна змінила життя українських жінок, які опинилися між двома ворогуючими блоками. Жінки по обидва боки р. Збруч, що стала символом австрійсько-російського кордону, підтвердили лояльність до імперій, проте спільно діяли в пошуках стратегій виживання і в справі утвердження української самобутності. Війна змусила жінок ідентифікувати себе (без посередництва чоловіків) і провести поділ оточення на «своїх», «чужих» і «ворогів». У цей час опозиція «свій – чужий» загострилася, що відкрило простір для формування образу «ворога». Війна загострила ці поняття. До категорії «своїх» потрапляли особи, які мали такі самі цінності й погляди. Тотожність світоглядів відкривала можливість створити новий/бажаний світ, конструювати власні перспективи, зрозумілі й потрібні тільки «своїм». «Чужими» ставали ті, чиї уявлення про життєві ідеали були іншими («чужість» була характерною, до прикладу, у відносинах між селянками й міськими мешканками, жінками різних національностей, віросповідань тощо). Трактуювання ж «ворога» мало змінний характер. Ворогом міг бути будь-хто – і свій, і чужий, – залежно від повсякденного досвіду конкретної жінки.

У контексті пошуку власної ідентичності творилися такі поняття, як «патріотизм» і «обов'язок». Часто вони перепліталися і взаємодіяли. Жінки відчували моральну зобов'язаність перед народом, державою, близькими, якщо відчували себе частиною того чи іншого простору. Утім, поняття «патріотизм» і «обов'язок» існували також у різних площинах. Найбільш поширеними були національний і соціальний дискурси, які творили люди «вищого середовища». Вони мали відображення і в особистісному просторі, адже кожна жінка мала своє розуміння батьківщини, народу, не залежно від того, вписувалося воно в «офіційні» уявлення чи ні. Патріотизм мав радше локальний, а не загальнодержавний характер. В умовах нестабільності «мала батьківщина» (не лише географічна приналежність, а й певні цінності) для багатьох жінок виступала як щось рідне, близьке, незмінне. Через таку «локальну

батьківщину» відбувався пошук власної ідентичності, з іншого боку – це був спосіб пізнання світу і шлях причетності до нього.

Війна стала вирішальною для національного вибору як головного ідентифікатора жінок. Поділені в етнічному плані між двох імперій – Австро-Угорською та Російською – українські жінки, з одного боку, були змушені прийняти позицію держави, в якій мешкали (підтримувати солдатів, дотримуватися розпоряджень влади), а з іншого – конфліктна ситуація давала можливість зрозуміти і відчувати себе україркою (не росіяркою чи полькою), а відтак сприяла поширенню ідеї Великої України. Українки обох імперій відчували себе «своїми» через спільну мету, вони обмінювалися планами, мали подібні переконання і дотримувалися більш-менш однакової лінії поведінки. В обох імперіях українки створювали громадські організації, проводили ювілейні вечори, приурочені пам'яті відомих українців тощо. Створений у переддень і під час війни в Галичині образ єдиної України підтримали студентки з Наддніпрянщини. За спогадами громадської діячки Надії Суровцової, Українські січові стрільці (де були й жінки) «мали відвойовувати нас, «Велику Україну», та разом з Галичиною утворити Українську державу»⁴⁶⁰. Наддніпрянські студенти «жили» новинами, які приходили з-за російсько-австрійського кордону: «ми тільки й жили, що «українським П'ємонт», як тоді називали Галичину»⁴⁶¹. Інтелігентки Києва не залишались осторонь матеріальної допомоги біженцям-галичанам – допомагали житлом, одягом, їжею⁴⁶². Попри спільну вихідну позицію (здобуття незалежної батьківщини), зміст, форми і методи діяльності різнилися. Тому поставало й питання відмінностей в ідентичності галичан і наддніпрянців. У здобутті незалежності перші опирались на збереження регіональної ідентичності, яка б проклала шлях до Великої Батьківщини, другі – спрямовували зусилля на зовнішню боротьбу з ворогом, що визначило долю українців на багато років⁴⁶³.

Українська інтелігенція з початку війни задекларувала підтримку Австро-Угорщини. Разом з чоловіками проавстрійську позицію прийняли громадсько

---

⁴⁶⁰ Суровцова Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. *Україна. Наука і культура*. Вип. 24. Київ, 1990. С. 445.

⁴⁶¹ Там само.

⁴⁶² Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд., вступ. стаття та імен. покаж. В. Шевчука. Київ, 2011. С. 413.

⁴⁶³ Назарук О. Рік На Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Нью-Йорк, 1978. 344 с.

активні жінки, сподіваючись на здобуття незалежності в майбутньому: «Ми даємо Австрії охотників, молодих, прегарних хлопців. Ми власними силами засновуємо шпиталі. Ми самі йдемо до праці без примусу й бранки. За це по війні дістанемо волю»⁴⁶⁴. Обов'язок захищати державу українки виконували через громадську діяльність: «Я сьогодні дістала документи сестри-жалібниці. Мене не хотіли прийняти в склад сестер, бо я ще не маю сімнадцяти років. Але мусіли. Вони ж бачили моє захоплення та велику охоту до праці [...] Я братиму участь у війні, в творенню нової сторінки нашої історії. [...] Ми заснували шпиталь. Усі працюватимемо безплато. Щоби знали чужі, як дуже ми любимо свою батьківщину. Що не задля грошей працюватимем»⁴⁶⁵.

Відданість державі тлумачили по-різному. Жінок, які відправляли на фронт чоловіків і синів, вважали за свідомих громадян, які не шкодують для країни навіть найрідніших. Таких ставили в приклад. Селянка з Стрийського повіту Марія Перевізник отримала цісарську нагороду в розмірі 500 корон і срібну статуетку Матері Божої за те, що її «8 синів служить тепер чинно в австрійській армії і відзначились хоробрістю і ревною службою». Преса повідомляла, що це «викликало по всіх селах велике вражінє»⁴⁶⁶. Однак іноді лояльність до Австрії була зумовлена матеріальними потребами. Багато родин, які до війни жили «при державнім жолубці», залишилися без засобів для існування, знаходилися в злиднях, у яких їм могла зарадити лише австрійська влада. Тому-то жінки й приймали австрійських вояків у своїх оселях.

Образ Франца-Йосифа як гаранта культурно-національного і політичного розвитку, такого собі вселюблячого батька («татко цісарь»), що турбується про добро підданих, у часі війни залишився незмінним. Орієнтацію на Відень і любов до цісарської родини влада була змушена підтримувати. Прикладом цього був приїзд до с. Залукви австрійського престолонаступника Карла I. Газета «Діло» писала, що візит пройшов радісно і святково: «зібралась майже ціла громада, святочно убрана з церковною процесією під проводом пароха о. декана Гната Мулика. Багато жінок

---

⁴⁶⁴ Матвійчукова Г. Спомини сестри-жалібниці. *Літопис Червоної Калини*. III річник. 1931. С. 3.

⁴⁶⁵ Там само. С. 3.

⁴⁶⁶ Цісарське відзначенє української селянки. *Діло*. 1916. Ч. 110. 2 мая.

виступало в народніх строях»⁴⁶⁷. Однак мешканка Залукви І. Блажкевич писала, що відмова вітати наступника престолу супроводжувалася звинуваченням у москвофільстві і «лише одним кроком до шибениці», тому, боячись за життя, селяни разом з дітьми пішли зустрічати Карла І. Відвідувати цю подію не дозволяли в щоденному одязі, а якщо хтось так і появлявся, то отримував догану від в'їта⁴⁶⁸. Під час війни австрофільство було й показним, способом уникнути додаткових клопотів. Пошук себе в національному контексті різнився в містах і селах. Повідомлення про поразку австро-угорської армії та ймовірний вступ до Львова російського війська викликало в мешканців міста приголомшливі реакції. Ширилися чутки про жорстоке поводження росіян на окупованих територіях – грабунки, убивства, знущання, виселення. Негативні стереотипи, нагнітання істерії з боку австро-угорської влади, а також втеча зі Львова польсько-австрійських урядовців (зокрема намісника Галичини і президента міста) посилювали паніку. Відголоси львів'янок на вступ до міста російських військ були неоднозначні, але не драматичні. Частина населення зустріла росіян привітно⁴⁶⁹, інші висловлювали побоювання за майбутнє міста⁴⁷⁰. В офіційних звітах про евакуацію подавали відомості, що Львів після появи росіян «завмер»: «цивільне населення покинуло місто, а по вулицях волочаться тільки божевільні, пси і коти»⁴⁷¹. Натомість росіянка К. Сайн-Вітгенштейн вістку про взяття Львова 21 серпня 1914 року вважала щасливою для всіх, бо «здобули столицю Галичини, а разом з нею завоювали серця всіх мешканців»⁴⁷².

Політичні уподобання й орієнтації мешканців Львова після того, як місто перейшло в руки російського воєнного командування, змінювалися. Українська громадська діячка К. Малицька вказувала на хиткість поляків і прояви «любові» до росіян: «Ще вчора писала польська газета про козаків, що вони настромлюють на штики малих дітей – а сьогодні, коли вони вже у Львові, називає їх „roszczywymi wiarusami». Ще вчора лунали по Львові пісні «*Hejże na Moskala*», а нині добродій Грабський пише в

⁴⁶⁷ Макарушка О. Між українським народом. *Українське слово*. 1915. Ч. 16. 28 липня.

⁴⁶⁸ ДАТО. Ф. Р-3205. Оп. 1. Од. зб. 3. (Щоденник І. Блажкевич... Т. 2 (1915–1917). Арк. 9.

⁴⁶⁹ Щодра О., Петрій І. Повсякденне життя Львова під час російської окупації... С. 362.

⁴⁷⁰ Romanowiczówna Z. Dziennik lwowski... Т. 2. S. 253.

⁴⁷¹ ЦДІАУЛ. Ф. 146. Оп. 4. Од. зб. 5275 (Справа про евакуацію державних установ на території Галичини в період Першої світової війни, т. 2, 1914 р.). Арк. 14.

⁴⁷² Sayn-Wittgenstein K. Koniec mojej Rosji. Dziennik z lat 1914–1918 / opracowała i do druku podała Maria Razumowska, przełożył Witold Malesa. Warszawa, 1998. S. 29.

«*Słowie Polskim*»: «*Nie mamy pretensyj do wschodniej Galicji, ale nie damy Prusakom ziemi, skąd nasz ród*». А коли з балькону каварні *Avenue* російський командант оповістив мешканцям Львова царський маніфест про заняття Галичини під владу московську, вулична юрба заревіла «Ура!» – та сама юрба, що недавно під суд тягла кожного нашого чоловіка, підозрюваного в симпатіях до москалів»⁴⁷³. Українські активісти, крім москвофілів⁴⁷⁴, побоювалися росіян, адже розуміли, що національно-політичне життя буде зупинено і репресій не уникнути. Поляки ж початок війни і вступ до Львова російського війська розглядали як можливість здобути власну державу⁴⁷⁵, тому виявляли лояльність до нової влади.

Здобуття міста для росіян мало важливе політичне значення, про що великий князь Микола Миколайович заявив у маніфесті⁴⁷⁶. Українцям, зокрема інтелігенції, від початку російської окупації влада дала зрозуміти, що вони не можуть розраховувати на толерантність. Це означало повне згортання в Галичині українського політичного і культурного життя: «Стали думати і ми, чи не відкрити б нам шкіл, хочаб і з російською мовою, як предметом. Відповідь надійшла така, що про чисто українську школу й мови нема, що народні школи можуть бути чисто польські або російські»⁴⁷⁷. Ставлення росіян до поляків було неоднозначним. Губернатор полковник С. Шереметьєв дотримувався пропольського курсу (дав дозвіл на польські школи, оголошення польською мовою), але після його відставки головну роль почали відігравати москвофіли. На першій аудієнції генерал-губернатор Г. Бобринський заявив полякам про російськість Галичини, але згодом їм залишено деякі національні свободи. Дозволено приватне шкільництво (за умови навчання російською мовою), роботу книгарень і бібліотек, в суді визнано право польської мови, не зазнало змін і становище Римо-католицької церкви⁴⁷⁸.

Означення «ворога» під час війни залежало від кількох чинників. Насамперед опозиція «свій–чужий» виникла через протиставлення з представниками інших

---

⁴⁷³ Малицька К. На хвилях світової війни: 1. Львів за російської окупації. *Діло*. 1937. Ч. 67. 27 березня.

⁴⁷⁴ Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918). Чернівці, 2017. 304 с.

⁴⁷⁵ Romanowiczówna Z. *Dziennik lwowski*... Т. 2. S. 251.

⁴⁷⁶ Дорошенко Д. Історія України. Ужгород, 1932. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 6.

⁴⁷⁷ Малицька К. На хвилях світової війни...

⁴⁷⁸ Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. С. 114.

культур, традицій народів, які населяли місто. Жінки передусім акцентували на «своєму» (вибір найчастіше залежав від орієнтації чоловіка), а вже потім, рідше, говорили про «чужого» чи «ворога». «Чужого» розуміли на різних рівнях. Для галичан однозначним ворогом була Російська імперія, але в повсякденному житті для жінки російський солдат не завжди був «не-своїм». Траплялися випадки, коли загальноприйнятій «чужий» ставав найближчим «своїм». Щодо українсько-польських відносин, то виразне їх загострення (коли говорили про «чужого») відбулося щойно під час боїв за Львів у 1918 р. Так, З. Романовичувна писала, що не можна віддавати місто в руки «диких грабіжників» (тобто українців), а під час напружених боїв вважала, що «краще би були москалі»⁴⁷⁹. Після перемоги поляків ситуація у Львові змінилася, а «відносини стали для українців так прикрі, що щасливі ті котрі не потребують тут бути і бачити»⁴⁸⁰. Не бракувало під час війни прикладів добросусідсько-патріархальних стосунків між українцями й поляками.

Чинником, який нівелював поняття «чужого», були змішані шлюби. Ось приклад розмови двох стрільців, які свого часу одружилися на польках: „«Як відчуваєш себе в подружжі?» – питає один. «Добре», – відповідає другий. – «Маю вже синка, що каже до мене: *Tatku, jak dasz centa, to ci powiem jeszcze jedno słowo po rusińsku*». – «Я також маю таку донечку, але вона й за п'ять центів не хоче сказати слова *po rusińsku*»⁴⁸¹. Подружжя не завжди приймали національну ідентичність одного з партнерів, але в часі війни, коли відчуття ворога загострювалося, мали відповідати перед суспільством за свій вибір. Польський поет Ян Каспровіч забороняв дружині-росіянки запрошувати додому друзів-росіян. Жінка приймала це з розумінням, бо «маючи жінку росіянку, [чоловік] мусить продемонструвати ставлення до гнобителя рідного народу»⁴⁸². Німкеня І. Еренбург зазначала, що в Перемишлі з початком війни, що давав шанс на здобуття власної держави, поляки і русини почали взаємно сторонитися⁴⁸³. Мішані шлюби призводили і до того, що чоловіки-українці вступали

---

⁴⁷⁹ Romanowiczówna Z. Dziennik lwowski... T. 2. S. 302.

⁴⁸⁰ ЦДДАУЛ. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472 (Лист К. Огоновської-Назарук, 9 червня 1920 р.). Арк. 1.

⁴⁸¹ *Самохотник*. Річник III. 1917. Ч. 27–28. С. 13.

⁴⁸² Kasprovczowa M. Dziennik... S. 180.

⁴⁸³ Künigl Ehrenburg I W oblężonym Przemyślu. Kartki dziennika z czasów Wielkiej wojny (1914–1915) / wstęp, przyp. i oprac. S. Stępień. Przemyśl, 2010. S. 109.

до польських Легіонів⁴⁸⁴. Міжетнічні шлюби залишалися складовою повсякденного життя галицького соціуму, про що свідчив вислів: «польсько-українська границя пролягає через шлюбне ліжко»⁴⁸⁵.

У галицьких селах, де переважало українське населення, не було сильної національної конкуренції й ворожості. Причину своїх бід населення вбачало в діях передусім влади. Селянки мали образу на австрійську владу за спричинені війною злидні, їх обурювало те, що «літом 1916 р. насильно виганяли людей з рідних сіл, без ніякої помочі без підводу, гнали чередою в світ за очі як худобу, так тепер приганяють їх під зиму до знищених доценту сіл»⁴⁸⁶. Відтак Австрія отримала окреслення «мачухи»: «От і що раз яснійше зарисовується різниця між рідною мамою і мачухою. А цей австрійський [...] Це дійсно люта нелюдяна мачуха»⁴⁸⁷. Залишалось покладатися тільки на власні сили, адже Австрія «вміє тільки брати, а дати не спішиться»⁴⁸⁸. Інколи винуватцем воєнних подій вважали не лише уряди власних країн, а й усю Європу: «дур голови ішовся, досада брала на весь цей «цивілізований» світ на всю оту «демократичну» і «високо гуманну» Європу, що так «ущасливила» народи»⁴⁸⁹.

Елементами національної ідентифікації, а відтак патріотизму, були віросповідання й мова. Російська окупаційна влада чинила примус щодо переходу українського населення Галичини на православ'я⁴⁹⁰. Але не всі жінки з цим погоджувалися. Прикладом цього може бути рішення жінки з села Криве (біля Скалата на Тернопільщині) не дозволити православному священику ховати її чоловіка. Боротьба за греко-католицького священика тривала тиждень, після чого влада дозволила здійснити поховальну церемонію греко-католицькому пароху з Скалата⁴⁹¹. Українки воліли йти до костелу: «Якось у нас в церкві годі коли застати

---

⁴⁸⁴ Українці в польських легіонах. *Українське слово*. 1916. Ч. 76. 22 марта.

⁴⁸⁵ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 424.

⁴⁸⁶ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2. (І. Блажкевич «Жінка на бойовій лінії». Щоденник. 10.8.1917. – 1.11.1918). Арк. 15.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 16.

⁴⁸⁸ Там само. Арк. 21.

⁴⁸⁹ Л. Л. В чотирикутнику смерті. *Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Річник II. Частина 2. 1930. Лютець.

⁴⁹⁰ Вплив пробудження України на галицьких москвофілів. *Діло*. 1917. Ч. 182. 5 серпня.

⁴⁹¹ Постійність української жінки. *Діло*. 1915. Ч. 71. 22 жовтня.

Службу Богу, а в костелі, коли прийдеш, то все є Служба Божа. Через те ми так пропадаємо. Ну що ж робити, то я піду до костела»⁴⁹². Відмову від греко-католицького віросповідання розцінювали як зраду і вважали, що Бог за це обов'язково покарає. У селі Вовків (поблизу Львова) загорання фати на голові неофітки розцінили як «Божий знак, що Господь Бог прогнівався на жінку за відступлене від свого обряду»⁴⁹³.

Мовні суперечки відбувалися постійно між українками та чиновниками, які зазвичай були поляками. У пресі часто писали про те, що українки не могли отримати виплати за чоловіків⁴⁹⁴, які були на фронті, або купони на дешеві обіди⁴⁹⁵. Розгнівала українську громаду у Львові сутичка між продавчиною газет «Діло» й «Українське слово» з поляком. Чоловік погрожував арештом за розповсюдження україномовної преси на вулиці, а коли жінка запропонувала продати йому «Słowo Polskie з Росії, то невідомий панок утік»⁴⁹⁶. Прикладом важливості рідної мови як чинника творення ідентичності був випадок, який трапився в домі І. Блажкевич, коли там замешкали російський військовий інженер з дружиною: «Ми тоже хахли, я с Херсонской губернії – хахлушка. Но ми цивілізуємося. Так точно, как і ви цивілізуєтесь – внось в хату венскую мебель. Так і ми цивілізуємося, чтобы хахламі не бить, – говорила Марія Іванівна. – По-нашому це не цивілізація. В нас таких, хто цурається рідної мови і рідного народу, називаємо ренегатами, зрадниками, – кажу відверто»⁴⁹⁷.

З початку війни, на хвилі нестабільності східного фронту й розбурханих емоцій, австрійська влада оскаржувала галицьких українців у зраді. Через доноси й інтриги значна частина українців стала в очах влади москвофілами. На підставі сумнівних підозр, а часто й цілком невинних, їх вивозили з Галичини в глиб монархії. Списки «невірних» складали ще до війни⁴⁹⁸. Так, на дружину повітового судді працівник вокзалу «поклав (...) акцизний стражник, закидаючи їй, що вона москвофілка і тому хоче уникнути оплати акцизи» через те, що українською запитала про розклад руху

⁴⁹² Caveant consules. *Діло*. 1917. Ч. 105. 8 мая.

⁴⁹³ Пригода в костелі. *Діло*. 1917. Ч. 124. 30 мая.

⁴⁹⁴ Як то на провінції урядуеть ся. *Українське слово*. 1916. Ч. 159. 18 грудня.

⁴⁹⁵ W polskim kraju. *Діло*. 1917. Ч. 182. 5 серпня.

⁴⁹⁶ Новинки. З «польського Львова». *Українське слово*. 1916. Ч. 80. 1 жовтня.

⁴⁹⁷ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 126.

⁴⁹⁸ Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / перекл. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Мудрий. Львів, 2011. С. 587.

потягів⁴⁹⁹. Думаючи насамперед про захист власних сімей, українці боялися виступати на захист звинувачених у москвофільстві. Син Р. Заклинського просив батька не давати «ані гарантії ані поруки» для вчительки О. Микицей перед Загальною українською радою, а написати відверто, «що вона москвофілка, але ніколи не брала участі в публічному життю і ніколи не зробила нічого, що вказувало би на її нельояльність»⁵⁰⁰. Фраза «ruthenische/ukrainische Verräter» звучала тоді як універсальна причина воєнних невдач австро-угорських військ і як одинокі виправдання нездарності австро-угорських полковників⁵⁰¹.

Проросійські настрої серед українського населення переважно були результатом локальних негараздів або ж географічної близькості до Росії. Москвофільські центри з'являлися поблизу кордону, в сільських місцевостях з особливо слабкою інфраструктурою, де контроль державних служб був незначним⁵⁰². Зрештою, галицьке населення звинувачувало москвофілів у всіх бідах: «Котрі були в нас кацапи й москвофіли, то наш цісар повивішував і повистрілював їх; а може там в Америці є які москвофіли й кацапи, нехай ся там повивішують, бо щоби не тоті кацапи, то би війни не було»⁵⁰³. Свідоме поширення чуток про галицьке москвофільство знаходило сприятливий ґрунт у Відні, де українським діячам доводилось чути: «Ми віримо, що ви хотіли би при нашій допомозі збудувати самостійну Україну, але ваш загал спочуває й помагає Росії»⁵⁰⁴. Розвіяти легенду про «українську зраду» було складно, оскільки «парламенту тоді не було, всі конституційні свободи з вибухом війни були припинені, і Австрія стала абсолютною державою»⁵⁰⁵. Тоді «в Галичині почали арештовувати спершу українців-москвофілів, а опісля всіх українців без розбору. Найменший донос, хоч би зовсім безпідставний, давав привід для слідства, а то й приносив з собою кару

---

⁴⁹⁹ Факти, яких не повинно бути. *Діло*. 1915. Ч. 57. 8 жовтня.

⁵⁰⁰ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 11 з / п. 3 (Лист Р. Заклинського до Романа Заклинського, 20.III.1914). Арк. 5.

⁵⁰¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Галицька руїна 1914–1917. Ч. 1. Львів, 1923. С. 27–28.

⁵⁰² Goll N. Vom Operationsgebiet fernzuhalten / Nicole–Melanie Goll. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*. Graz, 2009. Vol. 3, № 3. P. 20.

⁵⁰³ Лист зі села Завадки коло Дуклі, писаний 1. листопада 1914 р. до брата в Америці. *Свобода*. 1915. Ч. 15. 6 лютого.

⁵⁰⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. *Український Соціологічний Інститут. Українська Революція. Розвідки і матеріали. Книга п'ята*, 1922. С. 18.

⁵⁰⁵ Кузьма О. Сотник бувшої австрійської армії і УГА. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931. С. 9–10.

смерті»⁵⁰⁶.

Чому став можливим табір Талергоф? Під час війни австрійська влада не надто турбувалася про справедливі рішення. Звинувачення в зраді отримували ніби-то за мовною ознакою. В умовах табору зв'язку з рідними майже не було. Наприклад, ув'язнений Іван Констанкевич дізнався, що його родина жива, лише через півроку перебування в Талергофі⁵⁰⁷. Інший ув'язнений у Талергофі називав себе «руским», вважаючи, що «за так званий «український» язик Австрія українців не мучила і до Талергофу не відправляла, бо сама галицьких українців зродила, викормила і для них український язик зродила»⁵⁰⁸. Автор звинувачував австрійську владу в невдячності за лояльність: «Швидше всі до Талергофу, / Ця дорога на Голгофу. / Винен чи не винен ти – / Все одно сидітимеш / І за свою відданість / Все одно ти гнитимеш. / Дякуємо, Австріє, / За таку повагу. / І за все, що ми зробили / Й за нашу відвагу».

Щодо обов'язку і патріотизму, то для їх формування важливу роль завжди відіграють три компоненти: переконаність у справедливому характері війни, віра в здатність держави зупинити ворога при всіх труднощах і тимчасових невдачах, наявність духовних і моральних цінностей, заради яких люди готові жертвувати життям. Брак усього цього в й Галичині переніс розуміння обов'язку й патріотизму з площини суспільної значущості в сферу приватного життя, де жінки вирізнялися силою витримки. Солдати згадували, що «доводилось видіти жінок, що копали бараболі в найгірше пекло. А коли гранати перевертали все горі корінем, то одна жінка кинута вибухом до землі і присипана курявою тільки хрестилась! Вставала і дальше копала»⁵⁰⁹. Така витримка жінок додавала сил і воякам: «Коли проходило військо до бою і бачило таку поведінку мирного населення, то мимохить збуджувалось у йому почуття обов'язку, бадьорости та відваги»⁵¹⁰.

Щоденний обов'язок на війні існував у двох вимірах. З одного боку, його розуміли

---

⁵⁰⁶ Терлецький О. Історія України від 1782 до 1917 р. Львів, 1936. С. 90.

⁵⁰⁷ Щоденник Івана Констанкевича – в'язня концтабору Талергоф (1914–1915 рр.) / упоряд.: І. В. Констанкевич, Н. Паславська, Н. Халак. Львів, 2016. С. 22.

⁵⁰⁸ ЛННБУ. Ф. 9. Од. зб. 122 (Кум Наум. Кого і за що мучили каїни в Талергофі). Арк. 20.

⁵⁰⁹ *Історичний календар-альманах Червоної Калини*. Львів–Київ. Накладом видавничої кооперативи «Червона Калина». 1926. С. 1.

⁵¹⁰ Там само. С. 1.

як обов'язок перед народом, про що свідчать, до прикладу, спогади медичної сестри Г. Матвійчукової: «невже міг би хтось на хвилю подумати, що в тяжку, кроваву годину я добровільно покину моє становище, покину всіх тих, що може завтра виглядатимуть моєї помочи? Що постидно втечу з місця, на якому поставило мене мій обов'язок дівчини-громадянки?»⁵¹¹ З іншого боку, обов'язком була повсякденна робота, яка відволікала жінок від думок про війну і труднощі життя⁵¹². Розуміння жінками обов'язку зводилося здебільшого до турботи про дітей. У ситуації, коли головним ставало виживання, люди забували про втіхи і радощі життя. Про це І. Блажкевич згадувала: «Крім шлункових ідей, всі пішли «в дубину». Я вдоволена що маю бодай навчання а то теж булаб хйба забула що в мені якась душа телепається»⁵¹³.

Під час війни жінки прийняли на себе подвійну роль, що стало проявом патріотизму й обов'язку радше перед локальною спільною, до якої вони себе відносили, аніж перед державою, до складу якої входила їх місцевість. Жінки одночасно стали охоронцями власного дому і продовжували забезпечувати життя. Вони підтримували чоловіків, брали на себе родинні справи, вели громадське життя й виконували повсякденні обов'язки, працювали на полі, в канцелярії чи лікарні, тобто робили все, що потрібно для життя, тоді як чоловіки виконували особливі завдання воєнного часу, котрі вважали ледь не умовою порятунку світу. Ці нові обов'язки щоразу більше захоплювали жінок, оскільки давали їм змогу на деякий час позбутися туги і «чорних» думок, страхів і переживань. А в жінок з активною національною позицією з'являлося ще й розуміння, що лише кропітка щоденна праця в «малій батьківщині» може наблизити реальність Великої Батьківщини.

4.2. Життя і смерть

В умовах нестабільності й невпевненості в завтрашньому дні людина ставила перед собою низку питань, бо в яких би реаліях вона не опинилася, все одно «живий живе

---

⁵¹¹ Матвійчукова Г. Спогади сестри-жалібниці. *Літопис Червоної Калини*. III річник. Вересень 1931. С. 2.

⁵¹² ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (І. Блажкевич «Жінка на бойовій лінії»)... Арк. 43.

⁵¹³ Там само. Арк. 5.

думає»⁵¹⁴. Реальність війни змушували кожну людину замислитися над питанням, чим для неї є життя, визначити його цінність. Безперечно, війна стала однією з провідних тем. Особи, які писали про життя на війні, окреслювали нове відчуття дійсності, вносили індивідуальне бачення оточуючого світу. Час війни був простором, де життя межувало зі смертю. Особливо це відчувалося в місцях воєнних дій. Жінки, які жили далше від лінії фронту, також стикалися з думками про смерть, оскільки переживали за рідних, які були «в огні». Під час війни багатьом довелося жити з відчуттям на межі смерті, тому поняття життя набувало іншого значення, ніж у мирний час.

У приватних текстах жінки не обдумували, що означає «життя під час війни». Але описані ними події, думки, емоції якнайкраще відображали розмаїття досвідів життя окремої людини в роки війни. Кожен/-на розуміли життя по-своєму і вкладали в нього різні смисли. Спільним було те, що жінкам треба було в якийсь спосіб розуміти оточуючу буденність, приймати дійсність і давати раду в звичному житті. Повсякденна реальність включала в себе життєвий простір в тилу чи на фронті, вірування, людську свідомість, щоденні взаємодії зі світом і міжособові відносини. Усе це формувало в жінок життєві поведінкові стратегії й символічну саморепрезентацію. Уявлення про життя залежало від місця проживання, соціального походження, національності, рівня освіченості, ментальності й ціннісних орієнтирів. По-іншому виглядало життя жінки в тилу та чоловіка на фронті через умовну «свободу дій» перших і повну «залежність» других від воєнних обставин. Попри інакшість уявних стандартів, все-таки основні його смислові частини зводилися до спільних ознак.

Українки практично не роздумували про життя на війні у філософських категоріях, для них воно складалося з буденних справ/проблем, які треба було вирішувати. Розумування про буття було притаманне більше полькам, які мали добрий рівень освіти і матеріальне забезпечення. Дружина письменника Я. Каспровіча – Марія – вважала, що війна буде мати позитивний вплив на майбутнє покоління, яке буде цінувати життя: «в цій незвичній війні, яка буде жити в пам'яті багатьох поколінь,

---

⁵¹⁴ Там само. Арк. 43.

не буде переможців і переможених. На морі крові виросте нова цивілізація, яка зрозуміє, що найвищим панівним правом є право на життя»⁵¹⁵. Жінка розуміла війну як складову життя, що «зрослася з ним так сильно, що багато людей не уявляють, яке буде життя без неї»⁵¹⁶. Музикантка, громадська діячка М. Більчинська, яка багато контактувала з військовими, урядовцями, зазначала, що війна – це не жарти, і під виглядом тиші вона може принести багато небезпеки⁵¹⁷. Вона акцентувала на нероздільності війни і буття. Коли вирішила, що хоче тільки молитися і працювати, зрозуміла, що не зможе, бо «війна забути про себе не дозволить»⁵¹⁸.

Жінки, які після початку війни залишилися без матеріальної й психологічної підтримки чоловіка/батька, не мали іншого виходу, як погодитися з дійсністю, пристосуватися до надзвичайної ситуації. Ґрунтуючись на уривчастих, не завжди точних відомостях, вони намагалися «зрозуміти» ситуацію на фронті, вибудувати смисли власного щоденного життя, які передавали через спілкування/мову. Життя людей оберталося довкола новин і прогнозів на наступний день: «Люди живуть лише з дня на день, з години на годину, з хвилину на хвилину. Короткий сон, скромна їжа, а поза тим постійна гонитва за враженнями, за новинами, збиранням вістей і пліток»⁵¹⁹. Долати небезпеки й ризики допомагали чутки. Завдяки їм людина психологічно справлялася з відчуттям загрози. Чутки творили як преса, так і вуличне спілкування. У спогадах С. Россовський писав, що люди на вулиці збирали значну кількість «достовірних» новин: «Тому що чиясь молочарка чула на власні вуха, як хтось клявся здоров'ям своїх дітей, що якась дама, що має вуйка, якого колега одружений з чиеюсь сестриницею, була на провінції і там розказували, відповідно до правдивої інформації, що...»⁵²⁰ Утім, життєвий досвід підказував, що в критичній ситуації найкращою може бути мовчанка⁵²¹. Розуміння буденності не означало спокою: «журюся твоєю журбою, бо ти все береш собі тяжко до серця, хоч

---

⁵¹⁵ Kaspowiczowa M. Dziennik... S. 166.

⁵¹⁶ Там само. С. 174.

⁵¹⁷ Bylczyńska M. Pamiętnik Galicjanki (1914–1917) / do druku przygotował M. Dęboróg-Bylczyński. Branice, 2012. S. 87.

⁵¹⁸ Там само. С. 88.

⁵¹⁹ Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915): Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1930. S. 34.

⁵²⁰ Rossowski S. Lwów pod czas inwazyi. Lwów. 1915. S. 235.

⁵²¹ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 14 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 1915 р.). Арк. 1.

кажеш, що війна тебе вже багато навчила»⁵²².

У воєнні роки непевну буденність хотіли оминати. Жінки будь-що воліли дізнатися про майбутнє, хоча з таких бажань користали хіба шахраї: «Під час воєнної завірюхи страшним чином множаться випадки, коли наївні люди, щоб отримати змістовні відомості про майбутнє, збирають останнє і віддають шахраям останній гріш. Цією людською слабкістю, зокрема, у найбільшій колах населення, вміють скористатися різні шарлатани. А яке ж зачарування в тому, що за такі малі гроші, як корона австрійської валюти – можна здобути відомості про своє майбутнє, або ж довідатися, як ведеться на війні найдорожчій серцю людині. Кров, щастя, золото і щасливе повернення сипляться з вуст ворожки як із рогу достатку»⁵²³. Жінки сподівалися на вирішення усіх проблем в мирний час, тому найбільше прагнули дізнатися, коли буде війні кінець.

Жінки прагнули універсалізувати насправді індивідуальні бачення оточуючого світу, сформувавши тривкі уявлення і мисленнєві конструкції, якими пояснювали світ. Ключовим ставало питання цінності життя людини. Можливо тому, на тлі масштабних втрат на передовій, поменшали випадки самогубств у тилу. Відсутність суїцидів у Львові в перші місяці війни приємно здивувала журналістів, і цей факт відзначили на шпальтах газет: «Протягом більш як трьох місяців, а саме від часу вибуху війни, зафіксовано три випадки спроб самогубства, які мали радше демонстративний характер, напр[иклад], дружина, посварившись з чоловіком, випила денатурованого спирту, вірячи, що її врятують. Випадків, які мали би трагічне підґрунтя, не було, хоча раніше фіксували 3–4 випадки щотижня. Причину цього явища одні бачать у тому, що на тлі сумних випадків, які звалилися на наш загаль, особисті трагедії здаються мізерними, інші ж шукають причину у втечі нервових, боязливих людей, отих «кандидатів у самогубці», або ж у забороні на продаж алкоголю. У місті ж залишилися люди здорові, врівноважені, які знають, що самогубство не є героїчним вчинком»⁵²⁴. Кількість самогубств коливалася в часі війни, преса не завжди подавала точні дані, побоюючись спровокувати нові

---

⁵²² Там само. Од. зб. 7 (Лист О. Маковей до дружини Ольги, 22 червня 1916 р.). Арк. 8.

⁵²³ *Wiek Nowy: Popularny dziennik ilustrowany*. Lwów, 1914. Nr 4004. 7 listopada.

⁵²⁴ *Niema samobójstw we Lwowie. Słowo Polskie, wyd. poranne*. Lwów. Nr 309. 1914. 12 listopada.

самогубства.

Попри інтерес до подій на фронті, повсякдення в тилу мало свою логіку. Зацікавлення жінок оберталися довкола потреб конкретного дня чи години. Турбота про засоби для життя змушувала ухилятися від дотримання законів. Попри заборону російської владою продавати алкоголь, кількість підпільних фабрикантів і продавців спиртного не зменшувалася: «В селі Мала Сигнівка 26 квітня [за старим стилем] виявлено таємний продаж нижнім чинам горілки, отриманої з денатурату. Австр[ійська] підд[ана] Олена Сорока, 35 р[оків], яка здійснювала фабрикування і продаж горілки, затримана»⁵²⁵. Нікого не дивували поліцейські затримання: «Протягом учорашнього дня органи поліції затримали 14 осіб за крадіжки, за пияцтво – 4 чоловіків і 1 жінку, за продаж горілки – 1, за недозволений приїзд до Галичини – 2 жінок, за ходіння в нічну пору без перепустки – 1 особу, для встановлення особи – 26 чоловіків і 2 жінок, жінок легкої поведінки затримано 37»⁵²⁶. Війна увиразнила побутовий індивідуалізм. Частиною дійсності воєнного часу були суперечки жінок за бажаного чоловіка: «Вчора надвечір незвичайним видовищем обдарували перехожих Казимирівській якісь дві жінки. Обидві вони, конкуруючи за якогось «пана», розпочали між собою суперечку, результатом якої стало серйозне побиття однієї з них, а саме Катерини Волянської, віком 40 років. Природним чином епілог відбувся на рятунковій станції, де потерпілій зробили перев'язку»⁵²⁷.

Якщо на початку війни будь-які святкування (світського чи релігійного характеру) вважали «не на часі», то згодом у життя мешканців галицьких сіл і містечок повернулися звичаєві й релігійні практики святкувань як спосіб відмежуватися на деякий час від власних «чорних» думок і фізичної втоми, досягти певної психологічної рівноваги, протиставляючи воєнній непевності непорушність традиції: «Відповідно до щорічного звичаю, Львів одягнувся у святую зелень. Ці свята тихіші, ніж у попередні роки. Ніколи раніше ці дари не були нам такі дорогі, як

---

⁵²⁵ Львовский вестник: Ежедневная газета. Львов / ред. Сухотин, гвардии корнет. 1915. 11 мая.

⁵²⁶ Aresztowania. Gazeta Wieczorna. Lwów, 1915. Nr 2291. 1 maja.

⁵²⁷ Kurjer Lwowski. Lwów, 1915. Nr 136. 16 maja.

тепер»⁵²⁸. Жінки розуміли, що звичне життя зводилося передусім до того, аби нагодувати дітей. У роки війни жінки звикали до прірви між потребами і можливостями.

Для повсякдення селянок головним орієнтиром була зміна пір року, які визначали характер сільськогосподарських робіт. Зібраний врожай був єдиним способом прогодувати себе і дітей: «Заобложено від двох літ ниву, але обсіяти нема чим. Кажуть в Чортківщині збіжжа доволі. Якби не перевозові труднощі, наші селянки на плечах доставили його звідтам. Колиж бо не годен дістати дозволу на перевіз, а якщо везуть збіжжа без него, залізничники безцеремонно конфіскують усю як «злочинну контрабанду». Хиба що в кого є здорові ноги і сталена витривалість то йде пішком в Чортківщину і приносить на плечах яку чвертку зерна, щоб кинути посів в землю і починати жити надією»⁵²⁹. Традиційний спосіб життя і страх вийти за його межі (шукати заробітку деінде) не порушували навіть бойові дії. Життя під обстрілами, непевність у завтрашньому дні (виконання посівних робіт не гарантували збору врожаю) сповільнювали час і викликали апатію: «так всьо остогидло що я вже про нічого не дбаю, а як кулі свищут, то і я з ними свищу»⁵³⁰. Дещо з іншого ракурсу на життя дивилися чоловіки. М. Каспровічова запевняла, що війна змінить чоловіків: «не уявляю собі, щоб ці люди могли після війни почуватися як раніше, дивитися на все колишніми очима. Не захочуть погодитися з попередньою реальністю, вони забажають перебудувати світ»⁵³¹.

Невід'ємним атрибутом життя стала релігійність, до того ж не було важливо, яку релігію сповідувати, лиш би відчувати допомогу Бога. Так, перед відходом на фронт російські солдати могли сповідатись у греко-католицького священника: «Может і так – какое мне дело до етих разніц, оставлю їх патріархам, а ти, батюшка, ісповедуй!»⁵³². На полі бою церковні атрибути виступали оберегом, люди вірили, що хрестик, чи образок може врятувати: «залишився хрестик, що чийсь люб'ячі руки послали дорогому солдатові на фронт з гарячими побажаннями, щоб він його,

---

⁵²⁸ Zielone Świąta. *Gazeta Wieczorna*. 1915. Nr 2313. 10 (24) maja.

⁵²⁹ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник Іванни...). Арк. 45.

⁵³⁰ Там само. Ф. 41. Оп. 1. Од. зб. 44 (Лист І. Блажкевич, 30 листопада 1916 р.). Арк. 44.

⁵³¹ Kasrowiczowa M. *Dziennik...* S. 168.

⁵³² Блажкевич І. Спогади... № 6. С. 122.

немов талісман, хоронив від куль»⁵³³. Важливість віри відображена у приватній кореспонденції, особливо це стосується листів, адресованих у сільську місцевість. Кожен лист починався з вітання «Слава Ісусу Христу» (чи вітання відповідно до християнського свята) або ж «вклоняюся ниско до пана Бога». Богу дякували за здоров'я і життя, а кожную смерть, голод, нелюдські умови життя тлумачили як Божу волю.

У сім'ї Михайла Мороза, жителя с. Зіболок за півроку війни пішли «на службу до Господа Бога» дочка, два сини і батько. У листі до дружини він писав: «скропляю той папір і нашу нещасливу доленьку, бо минулися добрі часи, а прийшли нещасливі для роду і то немаймо зазлоє бо все Божа воля»⁵³⁴. Як для чоловіка, так і для жінки, Бог був опорою, підтримкою, сподіванням: «може Бог дасть що то менесі боту власне кажний сї надіє»⁵³⁵. Тому кожен лист закінчувався: «Просіт Бога за мене щоби м щасливо вернув до вас» чи «дай Господи мира»⁵³⁶. Знання українця про Божу всеприсутність відображалось в стандартних формулах: «Як тревога то до Бога», «молимо си Богу, тай чекаєм що Бог дасть», «Боже, ратує мене!». Ці вирази відігравали роль оберегу в кризових ситуаціях, вони посилювали розуміння християнських моральних імперативів, головним з яких була заповідь «не убий».

Війна оголювала контрастність життя і смерті й водночас упритул підводила жінок і чоловіків до твердження, що кордони між буттям і небуттям виявилися умовними, і могли зникнути будь-якої миті. Різними шляхами війна забирала життя багатьох людей незалежно від віку чи статі, жертвами ставали малі і дорослі, чоловіки і жінки. Смерть бувала раптовою і забирала цілі сім'ї. Священик І. Попель у листі до Р. Заклинського розповідав про знайомого Теофіла, якого застрелили «мадяри яко шпіони», а незадовго від повідомлення про смерть померли його дружина та донька⁵³⁷. Через це ставлення до війни, яка спочатку викликала захоплення і давала надію «позбутися» негідних людей, набрало іншого сенсу: «Дай Боже щоби сьте не знали і не виділи війни, бо то не один перше казав: Щоби то була війна, то би троха

---

⁵³³ Там само. С. 126.

⁵³⁴ ЛННБУ. Ф. 1. Од. зб. 785 / 32 (Лист М. Мороза до дружини Анастасії). Арк. 4.

⁵³⁵ Там само. Од. зб. 785 / 3 (Лист Д. Бенька до дружини Марії). Арк. 1.

⁵³⁶ Там само. Од. зб. 785 / 37 (Лист П. Вахоля до дружини Юлії). Арк. 1.

⁵³⁷ ЛННБУ. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 13-ж / п. 3 (Лист І. Попеля до Р. Заклинського, 25.XI.1916). Арк. 1.

вибили, було би ліпше. Тепер, Дорогий Брате, вже всі покушали, чим війна пахне, як військові, так цивільні, як старі, так малі. Всі пізнали, що є Бог на світі і навчили ся просити Бога о поміч. Пізнали, що то є війна, що значить голод і холод, знають, що значить холера. Вже призвичаїли ся до всього помалу»⁵³⁸.

Війна сприяла «освоєнню» феномену смерті, яка ставала частиною буденності: «І чоловік тепер до трупів призвичаїв ся, бо як день так ніч переступаєм через них»⁵³⁹. Думки і зусилля людей у тилу оберталися довкола виживання. Відомість про смерть доносили без зайвих емоцій: «У нас тепер ніц доброго. Як все писавем жінкі сестра померла 12 грудня 1917 р.»⁵⁴⁰ Потіху бачили в тому, що «скорше чи пізнійше всі перенесемося там до вічності. Смуток і біль хиба час вилічить»⁵⁴¹. Але не всім вдавалося легко повідомляти про загибель близької людини. Графиня І. Еренбург довго не могла написати подрузі про смерть її чоловіка на фронті: «цілий день ходила хвора на тіло і душу – постійно мала перед очима обличчя моєї колежанки, його та її малечі. Не мала відваги написати до неї»⁵⁴². Сам «вигляд» смерті жінку не лякав. Коли побачила, що з вагону потяга випав труп російського офіцера, то «навіть повіка не здригнулася», хоча раніше боялася бачити загибель комахи чи птаха⁵⁴³.

На фронті сприйняття смерті дещо відрізнялося, воно позбавлялося ворожості й чужості: «Кажу Тобі, що тепер такі часи, що чоловік шукає за смертю а не смерть за чоловіком; але в кождім разі смерть – може бути»⁵⁴⁴. Чоловіки по-різному сприймали смерть власну, рідних і товаришів. Для когось вона була страшною⁵⁴⁵, для іншого – байдужою⁵⁴⁶, а дехто змирювався і чекав «свої черги»: «на війні привикається до всяких страхів, тим більше і до смерти. Тільки що ця смерть така невольницька і безпощадна, нависла гнітючою зморою над всіма та ще з тим заєдним вичікуванням на неї, з тою психічною перевтомою і безнадійністю

---

⁵³⁸ Лист з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 10. 26 січня.

⁵³⁹ Там само.

⁵⁴⁰ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 13ж (Лист Л. Франковського до швагра Р. Заклинського, 1.І.1918). Арк. 1.

⁵⁴¹ Там само. Ф. 48. Од. зб. 13 й (Лист Е. Шараневич до Р. Заклинського, 1914). Арк. 1.

⁵⁴² Künigl Ehrenburg I. W obłężonym Przemysłu.... S. 102.

⁵⁴³ Там само. С. 206.

⁵⁴⁴ Лист зі шпиталю в Горішній Австрії. *Свобода*. 1915 Ч. 8. 21 січня.

⁵⁴⁵ Турянський О. Поза межами болю. Київ, 1989. С. 46.

⁵⁴⁶ Там само. С. 48.

положення. Таке вичікування остаточної черги, це так як засудженому по відчитанні присуду дождати останню шибинецю або на розстріл»⁵⁴⁷. Часто люди в смерті на рідній землі бачили душевну «тишу»: «аж легше тут вмирати. Так би ляг на сніг мягонький та приголубившись до матінки природи. І найшов би тут спокій. Спокій для розбурханої душі»⁵⁴⁸, а при «зустрічі» зі смертю «один на один» перед очима поставали рідні люди: «затьмарені очі бачили певно батька, матір; зелену пушту й біленькі вівці, що їх колись пас. А може бачив дівчину молоду й гарну»⁵⁴⁹.

Загибель на фронті жінки розуміли під іншим кутом зору. Тим, хто щодня зустрічався з пораненими солдатами в шпиталях, доводилося вселяти надію на життя навіть важкохворим: «Боже, що я говорю! Одному бракує руки, другому ноги. Третій лежить з п'ятьма кулями, близький до кінця. Четвертий має прострілену шию і не може їсти. А я говорю неправдоподібні речі і потім хочеться кричати від безсилля»⁵⁵⁰. Жінки, які ставали медсестрами без елементарної підготовки, важко переживали операції, вигляд смерті їх лякав. Такі реакції були подібними в жінок різних національностей. Росіянка К. Сайн-Віттгенштейн, яка працювала в лікарні, зомліла при першому розтині хворого⁵⁵¹. М. Більчинська вважала, що ті, хто зіткнувся з реальними картинами смерті на полі бою, змінювалися: «ті молоді, що часто «нічого собі з нічого не робили» змінилися до невпізнання»⁵⁵²; мовляв, вони ставали сильнішими, більш релігійними, починали цінували близьких.

Якщо на фронті чоловіки помирали від куль, то причини смерті жінок були різноманітніші. Їм доводилося жити під обстрілами: «одній селянці бомба обірвала дві ноги. Вона померла. Так день в день підстерігає нас небезпека і смерть»⁵⁵³. Помирали від голоду чи різних хвороб, в основному – холери⁵⁵⁴. Жінки ставали жертвами солдатської агресії. М. Більчинська описувала вбивство 70-річної мами

---

⁵⁴⁷ Л. Л. В чотирикутнику смерті. *Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Річник II. Ч. 2. Лютець, 1930.

⁵⁴⁸ Петрій І. Щоденник В. Стефанишина як джерело до історії легіону УСС у 1914–1915 рр. URL: http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Vudanna_WEB_pdf/1Visnuk_NB/2011_Vupysk_VI/259-272.pdf. (дата звернення: 25.08.2015).

⁵⁴⁹ Матвійчукова Г. Спомини сестри-жалібниці... С. 2.

⁵⁵⁰ Künigl Ehrenburg I. W obłożonym Przemyślu... S. 77.

⁵⁵¹ Sayn-Wittgenstein K. Koniec mojej Rosji... S. 32.

⁵⁵² Bylczyńska M. Pamiętnik Galicjanki... S. 102.

⁵⁵³ Künigl Ehrenburg I. W obłożonym Przemyślu... S. 164.

⁵⁵⁴ Bylczyńska M. Pamiętnik Galicjanki... S. 38.

російського священика і 4-річної дівчинки. Вважала, що такі розправи мали не політичний чи патріотичний підтекст, а еротичний⁵⁵⁵. Через неспроможність забезпечувати родину, жінки позбавляли дітей і себе життя. Не отримавши хліба, мешканка Львова «кинула дитину з цілої сили до бруківки. Сховали труп якнайшвидше, щоб не поширювати бунту»⁵⁵⁶. Ще одна львів'янка застрелила сина, дочку і себе, а інша викинулася з третього поверху. На сторінках газет періодично повідомляли про вбивства дітей⁵⁵⁷. Серед вбивць і самогубців часто були освічені й інтелігентні жінки, які не давали собі раду. Марія Каспровічова писала про безкінечність смерті під час війни: «Сотні тисяч загинули вчора, сотні тисяч умирають зараз, стільки ж буде завтра»⁵⁵⁸.

Під час війни батьки часто переживали своїх дітей, смерть яких інколи розглядали як полегшення для матері: «відлетів від мене мій ангелик – моя Любочка. Така звичайна річ смерть, а однак, така страшна. Лиш мама знає, скільки то труду треба, щоб підховати дитину, поки вона на ніжки стане. А тут на! Смерть забрала її мені. З ким не стрінусь, кожний обов'язково виказує мені своє вдовілля, що, мовляв, скінчилася моя мука. А ні, то потішають мене тим, що тепер стільки горя в світі, тож не я перша, не я остання»⁵⁵⁹. Але, не зважаючи на громадську думку, смерть дітей для жінки була страшним горем: «Не знаю, чому мені має полегшати від цієї свідомості, що не лише мені серце рветься по втраті коханої істоти. Ніколи я не думала, що се така страшна втрата для мене буде, ся дитина то дійсно була любов моя. А то прямо фізичний біль в грудях чую – немов скорчило що і болить – болить. Здається полекшалоб якби виплакати перед ким що зрозумівби мене, не назвав болю мого комедією»⁵⁶⁰.

Масова смертність під час війни змінила ставлення людей і до традиційних поховальних обрядів. У мирний час люди дбали про організацію поховання родичів, готували домовину для померлого, місце на кладовищі, а в поховальному процесі обов'язковою була участь священика. Натомість війна внесла корективи в цей

---

⁵⁵⁵ Там само. С. 31.

⁵⁵⁶ Там само. С. 111.

⁵⁵⁷ *Zwłoki noworodka. Kurjer Lwowski*. 1915. Nr. 9. 9 stycznia.

⁵⁵⁸ *Kaspowiczowa M. Dziennik...* S. 205.

⁵⁵⁹ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... С. 26.

⁵⁶⁰ Там само. Ф. 41. Од. зб. 42 (Лист І. Блажкевич до М. Грушкевич). Арк. 4.

ритуал. Перш за все виникала проблема дерева для домовини і майстра, який би взявся її виготовити; померлих часто «запорпували» в землю, траплялися випадки, коли собаки розтягали обгризені руки і ноги людей поза межі цвинтаря. Бракувало й священиків: «закостенілі тіла вивозили фірами на кладовище без священика. Так цвинтарі поповнювались новими гостями»⁵⁶¹. Воєнні цвинтарі часто були недоглянутими, іноді можна було й не розпізнати могил. Забуття про такі місця означало, що «життя зробило своє. Затерло сліди знищення»⁵⁶².

Питання життя і смерті ставало під час війни предметом роздумів кожного (можливо, жінок насамперед), а усвідомлення близькості смерті суттєво впливало на психіку людини, зокрема її повсякдення. Страх перед смертю зазвичай був більшим там, де був вищий рівень освіти й добробуту, а ставлення до смерті залежало від того, яке місце вона займала в системі цінностей як цілого суспільства, так і окремої людини зокрема, її суб'єктивного сприйняття феномену смерті. Зрештою, на війні смерть мала не тільки масові фронтіві «сюжети». Вона підбивала підсумок конкретних життів. Так, і під час війни людина вмирала смертю «своєю» (по старості), «вимушеною» – через різні хвороби, інколи насильницькою – за фатальним збігом обставин. Звичайно, екстремальні умови провокували й самогубства – серед тих, хто не витримував напруги і не міг змиритися із завданими війною втратами.

4.3. Час і простір

Під час війни відчуття часу та місця були важливим орієнтиром у власній самоідентифікації. Мілітаризація суспільства, відчуття небезпеки, безпосереднє зіткнення жінок з солдатами різних армій, розпад раніше згуртованих громад на дрібні замкненні простори – все це зумовило зміни в сприйнятті часу і простору, надало їм виразно індивідуального характеру. Для жінок війна не мала чітких хронологічних меж. Ситуацію війни вони переважно сприймали як теперішнє-минуле, яке повинно врешті-решт закінчитися. Невідомість і непевність у

---

⁵⁶¹ Брилинський М. Оповідання-спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 2. Листопад. С. 10.

⁵⁶² Kaszowiczowa M. *Dziennik...* S. 210.

завтрашньому дні змушували змиритися й очікувати на вдалий розв'язок: «нічого не допоможуть наші здогади і клопоти, треба приймати події зі спокоєм і війна нам вже не новина і тій кризі прийде кінець»⁵⁶³. Ситуація війни поставила питання смислу і цінності майбутнього життя. Завершення бойових дій не давало жодних гарантій. Загалом жінки хотіли залишити в минулому травматичний досвід воєнного життя. Підводячи ризику під пережитим, вони прагнули перенести в майбутнє нові права, ролі та суспільне становище.

Реалії воєнного часу змінили розуміння простору, пов'язаного зі спробами освоїти навколишній світ і знайти власне місце в ньому. Жінки намагалися усвідомити побудову світу, навколишні явища й події, межі власної діяльності й особистого простору. У роки війни їм йшлося передусім про розуміння простору як уявного і реального (фізичного) середовища. Зміни в повсякденному житті, пов'язані з подіями війни, розрізнили поняття етнічного, соціального, культурного, економічного, географічного, інформаційного просторів. Воєнний час іноді змушував самотійно творити ці простори, включатися або відмовлятися від них. Важливим для жінок було означити свої географічні межі, вміти відмовлятися від «рідного дому» й адаптуватися до правил і культур різних національностей.

Новий лад «очікування» сповільнив відчуття часу. В тилу і на фронті час тривав по-різному. Через брак роботи чоловіки не знали, як ним розпорядитися: «лиш спати і спати, бо не знати, що з часом робити»⁵⁶⁴. Домашня рутина відволікала жінок від думок про війну і робила час швидшим: «Благословлю навал праці, який не дає хвильки часу на чорні думки.»⁵⁶⁵. Час відчували через емоції, зв'язки з рідними людьми. Момент отримання звістки був пам'ятним: «здається, ніколи не забуду цієї хвилини, коли так несподівано дістала я цю першу від 5 місяців вістку від батька моїх діточок»⁵⁶⁶. Протягом війни загострювалося відчуття позачасовості й марності життя: «свій молодий вік так даремно трачу і гнию бо між тим всім без світа і роботи»⁵⁶⁷.

---

⁵⁶³ ЛННБУ. Ф. 66. Оп. 1. Од. зб. 7 (Лист О. Маковоя до дружини Ольги, 19 червня 1919 р.). Арк. 12.

⁵⁶⁴ Там само. Од. зб. 5 п. 1 (Лист О. Маковоя до дружини Ольги, 16 листопада 1915 р.). Арк. 18.

⁵⁶⁵ Там само. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 43.

⁵⁶⁶ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 125.

⁵⁶⁷ ЛННБУ. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 785/8 (Лист І. Вихопеня до дружини Катерини, 1916 р.). Арк. 1.

Війна породжувала відчуття розрухи, а уявлення про минуле-теперішнє-майбутнє, які впорядковували життєві орієнтири, не завжди знаходилися на одній лінії. В умовах небезпеки жінки мріяли повернутися в «спокійний світ» мирного часу. Теперішнє вважали небажаним, скороминучим, асоціювали з очікуванням кращого: «от ждемо і ждемо на красші часи – і се цілий зміст теперішности»⁵⁶⁸. У спогадах жінки відтворювали події, емоції й задоволення з минулого⁵⁶⁹. Попри реальність, їхня уява не затримувалася в теперішньому. Зазвичай, жінки поверталися назад або проектували надії на майбутнє: «але що нам весна принесе Бог вість, хоть ми доброї думки». Матеріальні втрати в часі війни не порушували оптимістичні прогнози на життя після неї: «ми ще уладимо собі жите порядно, все що було, змажемо, як з таблиці губкою, і почнемо господарювати заново»⁵⁷⁰.

Жінки зауважували, що повсякденні турботи змінюють їхню зовнішність: «я трохи посивіла і змізерніла, але здорова чуюся»⁵⁷¹. На війні швидше старіло тіло: «літа йдуть і з ними йде само собою дещо інше – війна скіньчиться і верне зовсім не хоробрих додому. А ту вдома жде оберкомандир в вигляді жінки і гадає собі: ану, що за лицар?»⁵⁷². Війна впливала на психологічний стан жінок, породжувала відчуття постійного страху. Розуміння реальності не означало спокою: «журюся твоєю журбою, бо ти зараз все береш собі тяжко до серця, хоч кажеш, що війна тебе вже багато навчила»⁵⁷³. Змішувалися відчуття надії й фаталізму: «як судилось нам іще зійтися, то зійдемося, а як ні, то ні. Ради іншої «раціональної» нема, є лише одна надія»⁵⁷⁴. Війна всіх навчила, «що до життя по правді дуже мало треба (а до смерті ще менше)»⁵⁷⁵.

Місце, де проходило життя жінки, в якому відбувалися певні дії та взаємодії, визначало розуміння жінкою «власного простору». До початку війни у Східній Галичині було 3,5 тисячі сіл, 56 міст і 138 містечок. Це був радше сільський, а не міський простір. В етнічному плані в селах переважало українське, а в містах –

⁵⁶⁸ Там само. Ф. 66. Од. зб. 8 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 17 липня 1916 р.). Арк. 31.

⁵⁶⁹ Там само. Ф. 243. Оп. 1. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 193.

⁵⁷⁰ Там само. Ф. 66. Од. зб. 10 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 14 листопада 1916 р.). Арк. 12.

⁵⁷¹ ЦДДАУЛ. Ф. 372. Оп. 1. Од. зб. 101 (Лист О. Охримович до чоловіка, 1915 р.). Арк. 8.

⁵⁷² ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 10 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 14 листопада 1915 р.). Арк. 12.

⁵⁷³ Там само. Од. зб. 7 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 22 червня 1916 р.). Арк. 8.

⁵⁷⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 866. Оп. 1. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до нареченої Ольги). Арк. 65.

⁵⁷⁵ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 5 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 6 грудня 1915 р.). Арк. 30.

польське і єврейське населення. Традиційне галицьке село мало принципово інакшу від міської мережу соціальних зв'язків, для якої характерним був пріоритет різних типів спорідненості (кровної, свояцтва, духовної, територіальної тощо). Мешканки одного села творили певну спільність, що допомагала в умовах війни знаходити компроміси, вирішувати проблеми матеріального та психологічного характеру. У містах і містечках, крім матеріальних труднощів (у містах ціни на продукти були вищими), українкам у роки війни доводилося конкурувати з активнішими польками. По-різному виглядало життя жінки в тилу, де було відносно безпечно, і чоловіка на фронті, де життя набувало зовсім іншої, граничної вартості. Уявлення про життя формувалися відповідно до конкретних ситуацій та залежали від побутових умов: «бувیم вже в поли але нас вибрали і на вернули назад. Тепер ми знов в тім місті десмо перше стояли. Є нас тільки два з нашої сторони, то ми з Василем спимо разом»⁵⁷⁶. Нового значення на війні для кожної людини набувала її сім'я, тому зрозумілими були прояви інтересу до життя, здоров'я близьких, які проживали на відстані: «напиши що тобі сі стало що тя так болят крижі може де перемерзла і то напиши як ті довго боліли і чи вже легше важий хось надвое здоровле так забывайсе затею роботою»⁵⁷⁷. Врешті, кожна особа була частиною якоїсь ширшої спільноти, місцевої громади і народу-нації загалом. Тому життя далеко поза межами рідного краю не уявлялося без знайомих і новин з населеного пункту: «що там нового в селі чи уже був жентерунок і кого жентерували чи хто тепер вмер. Бо я писав вже кілька карток інемаю відповіді жадної. Може вже нема кому писати»⁵⁷⁸. Розуміння часу в містах і селах різнилося. Ситуація війни фактично не змінила розуміння часу селянами. Як і раніше, головним часовим орієнтиром для них була зміна пір року, які визначали характер сільськогосподарських робіт. Життя людей у межовій ситуації оберталось навколо новин і прогнозів на наступний день. У роки війни простір і час набували цінності через уявлення про близьких людей (чоловіків, батьків), які не могли бути з жінкою «тут і тепер». Відчуття такого часу забезпечувала пам'ять жінки про щасливі моменти життя в минулому. Саме спогади

---

⁵⁷⁶ Там само. Ф. 1. Од. зб. 785 /10 (Лист І. Галанюка до дружини Катерини, 5 лютого 1917 р.). Арк. 4 зв.

⁵⁷⁷ Там само. Од. зб. 785 /32 (Листи М. Мороза до дружини Анастасії, 14 лютого 1917 р.). Арк. 1.

⁵⁷⁸ Там само. Од. зб. 785 /18 (Лист Ковальського до батька Петра, 18 липня 1915 р.). Арк. 1.

і надії давали змогу уявно перебувати в минулому і будувати плани на майбутнє. Характерна для війни роз'єднаність членів сімей поділила суспільство на «острів мужчин» і «острів жінок, дітей і старих», де перші воювали на фронті (за свої чи чужі ідеали), а другі намагалися вижити, нагодувати і виховати дітей, зберегти життя. Між цими просторовими світами існувала й часова відмінність.

У роки війни інформація часто приходила із запізненням: «Я пишу часто. А як Ви від мене нічого не дістаєте, то не знаєте що маю від Іваська три картки. З них знаю, що наші в Стан[иславові] живі здорові і не голодні. Поспішила була Вас сою вісткою потішити, та картка до Вас не дійшла»⁵⁷⁹. Листи давали змогу створити цілісну часово-просторову картину життя в тилу і на фронті: «прийшов від тебе лист. Се так, якби війна хотіла нас знову розлучити на довший час і не вдалося їй»⁵⁸⁰. У листах жінки й чоловіки часто «розминалися». Нерегулярна пошта, брак паперу в окопах чи цензурні обмеження – усе це не давало змоги перебувати навіть уявно з близькою людиною, чи співставляти в одному часі дії, бажання, думки. Відомості приватного і громадсько-державного характеру підлягали перевірці.

Війна зумовила масовий виїзд людей з Галичини. Втечею від воєнної реальності вони намагалися створити для себе «інший», комфортніший час і простір. До зміни місця проживання вдавалася переважно інтелігенція, яка мала фінансову можливість забезпечити себе всім необхідним для життя на новому місці. Так, із вступом до Львова російських військ місто покинули члени видавничої спілки газети «Діло»: «Вечером утік і [Євген] Озаркевич, полишивши свою хору жінку у Львові на ласку Божу»⁵⁸¹. Життя у Відні, куди перебиралася інтелігенція, було безпечним, але важким: «по тяжкій переправі прибули у Відень. Без грошей, з одежі лиш те, що на собі. Зі мною приїхала ще й жінка і її сестра. Тяжко було спершу жити»⁵⁸². Від ситуації війни «відгороджували» себе й емігранти до Америки: «слово «війна» є дуже страшне... для тих, хто в Америці, се слово не представляє нічого страшного, але дуже милить ся, хто так думав»⁵⁸³. Повертали їх до реальності листи від родичів,

---

⁵⁷⁹ ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 44 (Лист І. Блажкевич, 25 квітня 1917 р.). Арк. 38.

⁵⁸⁰ Там само. Ф. 66. Од. зб. 7 (Лист О. Маковоя до дружини Ольги, 27 червня 1916 р.). Арк. 23.

⁵⁸¹ ЦДДАУЛ. Ф. 735. Оп. 1. Од. зб. 2 (Щоденник з записами подій 1914 р.). Арк. 2.

⁵⁸² ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 121–б (Б. Заклинський Щоденник від грудня 1914 до січня 1917 р.). Арк. 1.

⁵⁸³ Лист жовніра-кононіра з Чех писаний 11 листопада 1914. *Свобода*. 1915. Ч. 1. 2 січня.

які залишилися в Галичині й просили про допомогу: «пришліть мені кілька грейцарів, бо Вам добре поводиться в Америці і безпечніше з життям, а мені все смерть в очі заглядає, а я їй»⁵⁸⁴.

Жінки були прив'язані до місця проживання, кожен переїзд був випробуванням. Мешканка Станіславова не хотіла покидати міста і їхати до Відня, бо: «не легко буде розстатись з «Heimatlandom»⁵⁸⁵, бо рясні сльози льють ся з очей, як згадую, що може, крий Боже, сї гори наші любі, й бистрі води малиб статись добичю ворога. Плакала з жалю за кожною смерекою, за кождим потічком»⁵⁸⁶. Про ідентифікацію жінок через територіальні межі свідчила і розповідь Катерини Гриневич про повернення додому після війни: «розбрилися люди шукати меж, – плач такий ученився. Шукали цілий день, ніхто й росинки в рот не брат. Одна жінка між ямами родила дитину. Шукали сліду по нашій правці, доки блуд не чіпався нас всіх. Що найду межу, то утрачу, що найду, то утрачу. Ступимо крок, вже й яма роззявила»⁵⁸⁷. Взаємозв'язок з рідним населеним пунктом рідко втрачали навіть через декілька років життя поза ним.

Минуле під час війни розглядали переважно крізь призму родинних зв'язків, традицій: «святий вечір. Спогади самі притьмом у душу пруть. Від наймолодших літ нагадується щорічне Різдво»⁵⁸⁸. Кожен у такі дні заглиблювався у власні переживання, спогади чи сподівання: «рішуче повинні бути всі свята знесені, прямо заборонені, бо без потреби рвуть душу, стискають серце»⁵⁸⁹. На фронті наближення церковних свят викликало ностальгію і песимістичні настрої: «незадовго надійдуть сьвята Різдва і кождий з нас думав, де будемо колядувати сього року, чи в декунку чи може будемо в землі гнити, чи у шпитали»⁵⁹⁰. Утім, люди обмінювалися святковими вітаннями, а побажання проектувалися на найближче майбутнє: «Христос Воскрес! Сьвяткуйте здорові веселі. Дай Боже за рік вже дома разом

---

⁵⁸⁴ Там само.

⁵⁸⁵ З нім. Heimatland – Батьківщина.

⁵⁸⁶ ЛННБУ. Ф. 9. Од. зб. 4385 (Матеріали з українського громадсько-культурного життя в Австрії під час Першої світової війни. Лист невідомої). Арк. 3.

⁵⁸⁷ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 67 (Матеріали про Гриневичу Катрю). Арк. 13.

⁵⁸⁸ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 125.

⁵⁸⁹ Там само.

⁵⁹⁰ Лист П. Іванця до сестри, 22 листопада 2014 р. *Свобода*. 1915. Ч. 3. 7 січня.

святкувати»⁵⁹¹. По-іншому в роки війни проявлялася релігійність. Віряни прагнули прожити релігійне свято якнайшвидше, без гучності, у родинному колі.

Попри усталені в історіографії хронологічні межі війни, для галицьких жінок ця війна продовжувалася і після 1918 р. Її тривалість визначалася індивідуально і залежала від політичної ситуації в краї (розпаду Австро-Угорщини, українсько-польської та радянсько-польської воєн). Щодо початку війни, то він теж сприймався по-різному, що залежало від місця проживання людини, рівня її освіченості, інтересу до світових подій. Для мешканців галицьких міст, куди інформація надходила відносно регулярно, особливо для громадсько активних українських середовищ, оголошення війни не стало несподіванкою, а навіть радістю: «Серпень 1914 року приніс нам то, чого ми собі бажали і до чого готовилися від 1912 року – світову війну»⁵⁹². Натомість у сільській місцевості, «де не було діла до політичних суперечок», а жили потребами нинішнього дня, загальної мобілізації «ніхто не сподівався. Тому теж ніхто з нас не вмів собі пояснити причини тривожного голосу церковного дзвона, що збудив нас о 12 годині вночі з 31.7 на 1.8.1914 р.»⁵⁹³ Утім, це не дає підстав стверджувати про загальне піднесення чи ейфорію. З кожним наступним місяцем війни очікування на швидкий результат розвіювалося. Винятком для українців стали події листопада 1918 року – проголошення Західно-Української Народної Республіки. Однак поразка у війні з поляками була дошкульним ударом і призвела до глибокої апатії.

Завершення війни сприймали і проживали крізь призму індивідуальної життєвої ситуації: збереженості чи втрати людського життя. Для когось кінцем війни було повернення додому батька, чоловіка, сина. Останні українські вояки, які брали участь в українсько-польській і польсько-радянській війнах або ж перебували в таборах для військовополонених та інтернованих, повернулися додому аж у 1921 р. Цей час жінки проживали з відчуттям продовження збройного конфлікту. Для багатьох війна закінчилася зі смертю близької людини. Нагадуванням про війну, яка триває, були в 1918 р. матеріальні збитки: «Було це на Великдень 1921 р. Бачу ще

---

⁵⁹¹ ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 44 (Лист І. Блажкевич, 21 квітня 1914 р.). Арк. 21.

⁵⁹² Степанів О. На передодні великих подій: Власні переживання і думки. 1912–1914. Львів, 1930. С. 39.

⁵⁹³ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 117.

незатерті сліди воєнного знищення. Село ще цілком не відбудувалося, але запопадливі руки наших пильних селян і селянок уже неодну хатину направили»⁵⁹⁴.

Для кожної жінки війна мала свій географічний простір. Якщо бойові дії проходили в рідному селі чи місці, що створювало проблеми і породжувало страх, то дуже рідко жінки думали про те, що подібна ситуація може бути деінде. Простір катастрофи тоді визначався вузькими межами місця проживання. Інколи жінки цікавилися про перебіг збройних сутичок у чоловіків: не з цікавості до війни, а щоб упевнитися в безпеці рідної людини. У мирній місцевості відомості про бої викликали більше зацікавлення. Дружина польського письменника Яна Каспровіча, росіянка за походженням, Марія писала: «Радію через повернення до Львова... Я втомлена бездіяльністю, ситим і вигідним життям. Тисячі людей помирають з голоду, ми не відмовляємо собі ні в чому: їмо хліб з маслом, м'ясом, спимо на свіжій постелі в кімнатах, прибраних квітами»⁵⁹⁵. Для неї війна мала значно ширший від галицького простір, вона розуміла її масштабний характер.

У повсякденній практиці війни час і простір спеціально не осмислювали. Жінки не мислили категоріями «чистого» часу і простору, їх завжди пов'язували з конкретними подіями і територіями, людьми тощо. Життя в роки війни характеризувалося невідомістю. Жінки намагалися заповнити часовий простір справами, заняттями, аби пришвидшити його перебіг. Турбота про рідних була чи не головною в період війни. Піклування про когось задавало часові ритми, створювало вихор повсякденного життя. Війна змінювала поведінку й цінності людей: «показується, що добрі люди убивають язиками неменше людей, як на війні пушками»⁵⁹⁶. Як жінки трактували війну з відстані часу та простору? Події світового конфлікту згодом перетворилися в спогади: «Через сім літ зійшлися ми, хоч різні перебутим пережиттям, яке дало нам багате джерело споминів на більше, ніж других сім літ»⁵⁹⁷. Майбутнє будували з бажанням забути минуле, хоча це вдавалося не завжди. Після війни багато жінок не змогли адаптуватися до умов мирного життя, покінчили життя самогубством, збожеволіли. Війна давала новий досвід і формувала

---

⁵⁹⁴ Рибак М. Соснів, Раковець, Семиківці. *Вісті комбатанта*. Нью Йорк, 1964. С. 31–32.

⁵⁹⁵ Kasprowiczowa M. *Dziennik*... S. 169–170.

⁵⁹⁶ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 4 (Лист О. Маковей до дружини Ольги, 16 квітня 1915 р.). Арк. 2.

⁵⁹⁷ Блажкевич І. Спогади... № 6. С. 147.

горизонти очікувань. Пережите швидко ставало минулим, осідало в пам'яті (спогадах), натомість реальним повсякденням ставали спрямовані в майбутнє очікування. Війна породжувала сумніви, а ті, своєю чергою, штовхали жінок в майбутнє.

4.4. Поняття *Дому*

Віддавна родинний *Дім* був найважливішим компонентом просторового устрою людини. Згідно з традиційними уявленнями, *Дім* – прерогатива жінки, тоді як чоловікові належав зовнішній простір. *Дім* мав свій ритм життя, традиції, правила поведінки – тобто все те, що формувало жіноче «Я». Жінки ідентифікували себе з цінностями насамперед власного *Дому*. В зумовленій війною межовій ситуації *Дім* набував значення як місце для «своїх», яке треба оберігати від «чужих». Однак в умовах війни, за відсутності чоловіка, жінки були змушені творити й новий для себе життєвий простір. Вони виходили поза межі власного *Дому* як біженці або розгортаючи громадську діяльність. У роки війни *Дім* розуміли як своє і важливе, тоді як будинок – як чуже і тимчасове.

Тема родинного *Дому* під час війни – наскрізна в особових джерелах: листах, щоденниках, спогадах. Їхні автори подавали детальні описи місцевості, вказували назви сіл/міст, інколи, не вдаючись до деталей, означували простір словами «тут/там». Майже в кожному листі згадували *Дім* і події в ньому. Доволі рідко вдавалися до вичерпного опису інтер'єру помешкання, що залежало від характеру й настрою оповідача. Радше звертали увагу на стан житла (його придатність для життя), наявність необхідних речей. Війна навчила, що «до життя поправді дуже мало треба [...] Поки жиє ся, то не мусять бути 4 комнати, але треба бути здоровим»⁵⁹⁸. Жінки й чоловіки акцентували на самопочутті та настрої мешканців *Дому*.

Війна утворила два простори – «жіночий» вдома і «чоловічий» на фронті. Вимушене розмежування зумовило інтерес до побуту жінок: «хотів би я бачити, як Ви жінки

---

⁵⁹⁸ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 5 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 6.XII.1915). Арк. 31 зв.

тепер живе. Війна певно і Вас поробить твердшими в характері»⁵⁹⁹. Суддя Адольф Слиж згадував, що на початку війни жінки з острахом очікували на прихід чужих солдатів, особливо росіян⁶⁰⁰. Жінок лякали вояками окремого бельгійського підрозділу броньованих машин (*Autos-Canons-Mitrailleuses*), ніби-то вони «циклопи, які нікого не помилують»⁶⁰¹. У спільному житті під час війни кількох жінок в одній хаті чоловіки бачили подібність із солдатським окопом. Постійні зміни місця перебування зумовлювали в чоловіків відчуття «бездомності». Необжитий простір у полі сприймали як тимчасовий притулок. Натомість родинний *Дім* набував виразно позитивних ознак – затишку, тепла, радості, спокою. Тому чоловіки хотіли якомога швидше втекти від «тісного і задушливого» поля: «і якби мені бох поміг вернути на рідну землю то ясі пригорну такий зволочений ізмарований бідняка»⁶⁰².

Уявлення про те, що заняття жінки має бути прив'язане до «сімейного вогнища» (чоловіка, дітей, господарства), у часі війни назагал не змінилося. Щоденну жіночу роботу вдома вважали природним заняттям. Попри пришвидшену війною емансипацію, яка вивела жінок поза межі *Дому*, більшість з них далі дотримувалися традиційних ролей. Самі жінки хотіли відповідати тому ідеальному образу дружини, господині й матері, який був культивований у суспільстві. Костянтина Назарук писала до чоловіка, що коли той повернеться з війни додому, вона зробить з нього господаря *Дому*. В її уявленні ідеальне господарство не закінчувалося хатою, тому обіцяла: «Куплю собі колись козеньку білу, крілики срібні та чорні з червоними очками і малу свинку, щоб мати мясо і сало, а також кіцю Ангору з великим пухнастим хвостиком. Так тебе загазую, що Юзь буде еще великим паном»⁶⁰³. Через надмір праці, «від чищення печей до латання гардероби», жінки мріяли «бодай місяць не думати про кухню»⁶⁰⁴.

Після мобілізації чоловіків жінки не завжди залишалися єдиними господинями в *Домі*. Його доводилося ділити з солдатами російської чи австрійської армій.

---

⁵⁹⁹ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 28.X.1916). Арк. 41.

⁶⁰⁰ Слиж А. «Мої літа». Спогади. / вступна стаття О. Павлишин. Львів, 2014. С. 38.

⁶⁰¹ Тірі А. Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915 –1918 роках. Київ, 2010. С. 44.

⁶⁰² ЛННБУ. Ф. 1. Од.зб. 785 /32 (Лист М. Мороза до дружини Анастасії, 31.I.1916). Арк. 1.

⁶⁰³ ЦДАУЛ. Ф. 359. Од.зб. 472 (Лист К. Назарук до чоловіка Осипа, 30.XI.1921). Арк. 9.

⁶⁰⁴ Там само. Ф. 360. Од. зб. 605 (Лист Д. Старосольської до чоловіка, 10.VII.1920). Арк. 75.

Перебування в *Домі* чужих чоловіків супроводжувалося побутовими незручностями. Нічні розваги солдатів з випивкою, сигаретами, картами і музикою впливали на самопочуття і здоров'я: «Курять і курять. Дим в хату валить. Я прямо задурена зовсім збудилась: дим аж дусить, а я не в силі встати вікно отворити»⁶⁰⁵. Утім, жінки не нарікали, «бо не треба біди викликати, з хати викинуть на сніг»⁶⁰⁶. Нерідко жінки ще опікувалися літніми батьками. Костянтина Назарук не могла провідати чоловіка у Відні, бо не могла залишити самотню матір⁶⁰⁷. Іноді будинки ставали стратегічними позиціями солдатів. На початку війни дім 14-річної Елеонори Богущ у Винниках зайняли австрійські вояки, через що сім'я була змушена переїжджати⁶⁰⁸. З іншого боку, таке співжиття відкривало перед жінками можливість познайомитися з іншою культурою і традиціями. Громадська діячка Іванна Блажкевич звертала увагу на різницю поведінки при гостині між українцями та росіяни. Про гостювання в домі російських офіцерів, які жили в її селі Залукві та яким вона допомагала з приготуванням їжі та пранням одягу, вона писала, що не знала як поводитися за столом, бо ніхто її не запрошував вгощатися, тому довелося пити холодний чай, коли сама наважилася його взяти: «Тепер зрозуміла я, що вони не зважають в гостях на принуку. Бо ж ясна річ, що їда подана на стіл, призначена для гостей. Мені часто чоловік закидав, що я не вмію гостей припрошувати. А це так тяжко грати комедію, припрошувати до їжі голодних людей. [...] Тому з приємністю дивилась я, як мої гості з чужини смакували варення, запиваючи гарячим чаєм»⁶⁰⁹. Блажкевич робила висновок про погану поінформованість галичан про Росію та її мешканців. Перед досвідом вона очікувала побачити дружин російських офіцерів «мало що культурнішими від ескімосок»⁶¹⁰.

Справжнім відкриттям для графині Ільки Еренбург було знайомство під час війни з єврейським кварталом у Перемишлі. Для жінки, яка походила з Марбурга (австрійська провінція Стирія), деякий час жила у Відні, старі, темні дерев'яні

---

⁶⁰⁵ ЛННБУ. Ф. 41. Од.зб. 44 (Лист І. Блажкевич до Я. Грушкевича, 21 лютого 1917). С. 22.

⁶⁰⁶ Там само.

⁶⁰⁷ ЦДДАУЛ. Ф. 359. Оп. 1. Од. зб. 472 (Лист К. Назарук до чоловіка, 8 вересня 1920). С. 8.

⁶⁰⁸ Zakład Narodowy im. Ossolinskich. Rkps. AKC 133/73 (Eleonora Bogusz Moje Lwowskie wspomnienia, 3.VII.1973). К. 7.

⁶⁰⁹ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 127.

⁶¹⁰ Там само.

єврейські будівлі були неприйнятними для життя. Особливу увагу вона звертала на брак санітарних умов: «тут знаходиться також приміщення для щоденних потреб, але таке примітивне, що аж страшно розповідати. Нема ніякого каналізаційного обладнання, все просто збирається і виливається з першого чи другого поверху на подвір'я»⁶¹¹.

У часі війни особисте житло для жінки було відповідником свободи. Власниці *Дому* почувалися господинями і «з приємністю заводили усякі чи зміни чи порядки»⁶¹². Кожна жінка формувала свій «ідеальний» уявний *Дім* з кімнатами для дітей і просторою кухнею. Однак воєнна дійсність вимагала пристосовуватися до нових умов: «помешканням прошу не безпокоїтися, бо той хто хоче бути задоволений мусить застосовуватися до обставин і до часу бо вони до нього не застосуються»⁶¹³. *Дім* вважали простором, де можна уникнути небезпек, заховатися від загроз навколишнього світу: «Ми по більшій часті сидимо вдома бо так нам найліпше»⁶¹⁴. Водночас жінки виступали оборонцями домашнього простору: «жінки не можуть лишати хат так без опіки»⁶¹⁵. Однак не завжди вдавалося вберегти оселю. Донька священика з Кривотули Ярослава Микицей разом з родиною мусила тікати з дому через сильні обстріли. У листі до Романа Заклинського, жінка навіть раділа тому, бо «в пару годин по нашій відході хата рознесена в порох»⁶¹⁶

Для жінок *Дім* під час війни був значиміший, ніж для чоловіків. Його втрата викликала відчуття безпорадності й небезпеки: «Дуже боляче було почути, що раптово лягло в руїнах усе, до чого прилягло серце, з чим вжилися думки. Але по часі зрозуміла велич і непощади́сть війни»⁶¹⁷. Для чоловіка ж втрата *Дому* асоціювалася з новими можливостями: «Маєток пропав, се правда, але нічого, ще доробимося. Може дещо влади і допоможуть»⁶¹⁸. Попри спрямований у майбутнє оптимізм чоловіків, жінки залишалися віч-на-віч з реальністю. Їм доводилося відбудовувати як власне житло, так і громадські споруди: «пішли ми в село хата в

⁶¹¹ Künigl Ehrenburg I. W obłożonym Przemysłu.... S. 59.

⁶¹² ЦДДАУЛ. Ф. 360. Од. 605 (Лист Д. Старосольської до чоловіка, 8 серпня 1920). Арк. 107.

⁶¹³ Там само. Ф. 359. Од. зб. 472 (Лист К. Назарук до чоловіка, 12 лютого 1921). Арк. 19.

⁶¹⁴ Там само. Ф. 372. Од. зб. 101 (Лист О. Охримович до чоловіка, без дати). Арк. 2.

⁶¹⁵ Там само. Од. зб. 101 (Лист О. Охримович до чоловіка, без дати). С. 17.

⁶¹⁶ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 12-и (Лист Я. Микицей до Р. Заклинського, 15 вересня 1915 р.). Арк. 1.

⁶¹⁷ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 123

⁶¹⁸ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 3 (Лист О. Маковея до дружини, 11 листопада 1914 р.). С. 1.

хату з зазивою, щоб населення віддало мі дошки на лавки до школи, а крім него, щоб хто скільки може, жертвував на поновлення шкільного будинку»⁶¹⁹.

Уже в перші роки війни в українських регіонах 87 тис. осіб залишилися без домівок, вони були змушені жити в самотужки сконструйованих бараках чи землянках⁶²⁰. Втрата *Дому* не завжди була наслідком насильницького руйнування з боку ворога. У місцях, де проходила лінія фронту, люди, які будували помешкання, були змушені підписувати згоду, що на випадок військової потреби, споруди могли бути зруйновані⁶²¹. Помешканням для жінок і дітей під час обстрілів ставали землянки: «у нас всьо гаразд, лиш часом горячо так, що в яму лізти треба. Ми впорались в землю три метри глибоко»⁶²². Тимчасове житло в землі (переважно на городі) зазвичай облаштували всією громадою. Літнім людям і дітям забороняли виходити звідти під час боїв. На плечі жінок лягало забезпечувати мешканців таких землянок продуктами й одягом. Тривале життя під землею позначалося на настрої жінок: «я така змучена, знесилена і тою непевнистею днини, що ледве по світі лажу»⁶²³.

Війна створила нове означення – «переміщений дім», який став реальністю для бездомних чи примусово переміщених людей. У випадку українців йдеться про табір Гмюнд (для вивезених з території воєнних дій) та концентраційний табір Талергоф (для депортованих за русофільство). Магдалена Більчинська згадувала, що при виселенні жінки намагалися врятувати дітей і взяти з собою харчі на перший час. Масове переселення людей (переважно жінок і дітей), за її спогадами, супроводжувалося плачем і криками, однак жінки таки мали надію повернутися додому⁶²⁴. Натомість Ілька Еренбург писала, що «не чути від тих бідних виселенців жодних скарг і не видно жодної жінки, яка би плакала». Жінка вважала, що бездомність для них не дивина, бо успадкували «стару звичку бездомності»⁶²⁵. Діти, які залишилися без батьків, потрапляли до шпиталів. Анна Незабітовська писала, що

---

⁶¹⁹ Там само. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка...» Арк. 2.

⁶²⁰ О. Реєнт, І. Патер Світова війна 1914—1918 рр. і українське селянство. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах*. Т. 1. / кер. авт. кол. С. Кульчицький. Київ, 2006. С. 499.

⁶²¹ Künigl Ehrenburg I. W oblężonym Przemyślu... S. 83

⁶²² ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 44 (Лист І. Блажкевич до Я. Грушкевича, 3 липня 1917). С. 19.

⁶²³ Там само.

⁶²⁴ Bylczyńska M. Pamiętnik galicjanki... S. 124.

⁶²⁵ Künigl Ehrenburg I. W oblężonym Przemyślu... S. 68.

саме бездомні діти викликали жаль⁶²⁶.

Що означав *Дім* для жінки на виселенні чи в депортації? Більшість сподівалася, що це тимчасово. У таборових реаліях *Дім* пов'язували не з певною будівлею, а з найближчими людьми, у випадку жінок – дітьми. Приміщення, де доводилося проживати роки таборового життя, рідко називали *Домом*. Його означали як барак, пристановище чи будівля. Першим своєрідним *Домом* для тих, кого виселяли, була дорога до табору, тобто – відкрите небо, у кращому випадку – віз, або тимчасово зроблений барак. Наступним місцем помешкання для жінок у таборі Гмюнд були бараки на 250 осіб, де мешкали без огляду на вік і стать. Такі умови порушували будь-які уявлення про особистий простір і сімейне життя. Ще гірша ситуація склалася для тих, хто потрапив до Талергофу. На перший час там жили під відкритим небом, потім переселили до так званих гангарів (приміщень для аеропланів), де разом поміщалося близько двох тисяч чоловіків і жінок. Спали на землі, були змушені лягати так, щоб другий ряд ставив голови на коліна першого ряду, третій – на коліна третього і т.д. Природні потреби справляли чоловіки і жінки разом у присутності солдатів над ровами⁶²⁷. Жінкам доводилося вмиватися в таких умовах: «Войско окружало их кордономъ и при жовнирахъ они мусили роздеватъся до гола, митися, и мазати все волосья васелиною. А все то при грубих, безстыднихъ жартахъ»⁶²⁸. Ув'язнений священик Михайло Зубрицький вважав, що такі умови були зневагою людською гідності⁶²⁹.

Простір *Дому* ідентифікували не тільки як будівлю чи житло, а також як територію коханої людини. Для громадської діячки Іванни Блажкевич хата була наче «дім надій», де з чоловіком вона мріяла про щасливе майбутнє для себе і дітей: «вибиратися булоб шось страшного [...] мені видалобся що я вже прощаюся зі всім надією на все»⁶³⁰. Оселя чоловіка надавала впевненості, відганяла погані думки, адже «тут, в його хаті тішу себе чим можу [...], то коровою погризуся що молока

---

⁶²⁶ Niezabitowska A. Pamiętnik 1914–1918 r... S. 86.

⁶²⁷ ЛННБУ. Ф. 9. Од. зб. о/н 122 (Табір Талергоф. Уривки зі спогадів Косми Ніколаєвича). Арк. 139 зв.

⁶²⁸ Там само. Арк. 140.

⁶²⁹ Kudela-Świątek W., Świątek A. Mychajlo Zubrycki Dziennik. *Monarchia, wojna, człowiek: codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie pierwszej wojny światowej* / pod redakcją Andrzeja A. Zięby i Adama Świątka. Kraków, 2014. S. 2.

⁶³⁰ ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 42 (Лист І. Блажкевич до М. Грушкевич, б.д.). Арк. 12.

замало дає, або що свиня їсти не хоче, курка замало несеся – от і так на мисли час сходить, при малій журі велика забувається»⁶³¹. У такому стані першою емоційною реакцією на те, що за відсутності чоловіка вся відповідальність за сім'ю перейшла до неї, була надія на його швидке повернення.

Для жінок *Дім* мав велику притягальну силу: «як уже сядеш на яким місці, то і гранатами тебе тяжко вигнати»⁶³². Утім, аби врятуватися від обстрілів поблизу лінії фронту, жінки таки були змушені залишати рідні домівки: «мусили все покинути, забрати ся з дому – прямо лише з ручними клунками»⁶³³. Сподівання на повернення до рідної хати вони пов'язували з підтримкою влади або ж покладалися на «боже милосердя»: «ми разом на економівці очікуєм Божого милосердя. З дороги з місьці побуту не маєм нич»⁶³⁴. Траплялися випадки, коли в чужому домі, який ставав тимчасовим місцем проживання, жінки шукали можливостей заробити: «лишили якусь Паню котра радила для себе, вона дерево з хати продавала»⁶³⁵.

Під час війни перебування в родинному *Домі*, навіть попри небезпеки, асоціювалося з спокоєм, комфортом, звичкою. Місце перечікування боїв поза *Домом* вважали незручним, чужим, нетривалим. Втеча з *Дому*, вимушене відчуження від родинного простору впливали на настрій жінок. Нездатність вберегти власний простір, у якому жінка була господинею, зумовлювала зневіру. Під час війни *Дім* став своєрідним замкненим жіночим простором, де жінка була захисницею не тільки будівлі, а й всієї родини. Водночас *Дім* ставав орієнтиром, який визначав зміни в традиційному повсякденному житті жінки. Війна зумовлювала зміни в організації домашнього простору, розширювала поле діяльності жінки. Жінка нерідко була змушена «виходити» поза межі власного *Дому*, узгоджувати свої інтереси з потребами ширшої громади.

У роки Першої світової війни галицькі жінки мали декілька уявлень про *Дім*. У межах постійного проживання вони реалізовували себе як матері (стосовно дітей), дружини (у випадку, що чоловіка не мобілізували до війська) чи господині. Будівля

---

⁶³¹ Там само.

⁶³² Там само. Ф. 66. Од. зб. 10 (Лист О. Маковея до дружини, 13 листопада 1916). Арк. 9.

⁶³³ Там само. Ф. 48. Од. зб. 129-о (Лист Є. Стебновського до Р. Заклинського, 14 жовтня 1916). Арк. 1.

⁶³⁴ Там само. Од. зб. 13-к (Лист Є. Стебновського до Е. Шараневич, 22 вересня 1916). Арк. 1.

⁶³⁵ Там само. Од. зб. 12-н (Лист Е. Пишук до Р. Заклинського, 21 серпня 1915). Арк. 1.

не була простором користування лише жінок, оскільки її доводилося ділити з солдатами різних (австрійської, російської) армій. Досвід співжиття з військовими був неоднаковий – одні жінки зазнавали кривди, а інші отримували підтримку. Попри побутові незручності, яких завдавали сторонні люди, *Дім* вважали простором, де можна уникнути небезпек, заховатися від загроз навколишнього світу. Дім набував значення як місця для «своїх», яке треба оберегти від «чужих». Галицькі жінки були прив'язані до власних будівель, інколи під час обстрілів ніяк не хотіли їх залишати. Однак із зтяжністю бойових дій і необхідністю ховатися й землянки стали осмислювати як другий *Дім*, який давав можливість вберегти себе і рідних від смерті.

Багатьом українкам довелося прожити війну в таборах для депортованих осіб і полонених (Гмюнд, Талергоф). Сподіваючись на швидке повернення додому, їм довелося змиритися з новими умовами і пристосовуватися до бараків, які дисонували з традиційними уявленнями про *Дім*. Втрата родинного *Дому* через руйнування чи переміщення жінок в іншу місцевість означала втрату незалежності, оскільки особисте житло в часі війни було відповідником свободи. Уявлення про *Дім* під час війни не обмежувалися будівлею. Дім пов'язували з місцем перебування близьких людей, містом чи селом, а навіть цілим краєм чи територією етнокультурної спільноти, яку вважали своєю. Війна ніби розривала мережу жіночих відносин у межах одної національності, ближче «познайомивши» в Галичині між собою українок, польок і єврейок.

РОЗДІЛ V

ГЕНДЕРНІ ВЗАЄМИНИ В ОСОБОВИХ ДЖЕРЕЛАХ

5.1 Листи як «місце» (від)творення сімейних стосунків

Листи пишуть з огляду на чіюсь *відсутність*, а призначені творити відчуття бажаної *присутності*. Мобілізація чоловіків до війська, примусове виселення чи добровільна втеча розділяла близьких між собою людей на невизначений час, таким чином змушуючи до пошуку альтернативних шляхів творення приватних і соціальних зв'язків. У роки війни листування набувало дещо іншого значення, ніж у мирний час. Якщо в час миру листування було переважно справою інтелігенції з метою врегулювання професійних і приватних справ, то примусова розлука під час війни змусила й неграмотних осіб вишукувати способи «розповісти» про себе рідним. З цієї причини вміння читати і писати багатьом жінкам і чоловікам приносило додатковий (якщо не основний) заробіток. Фактично війна призвела до справжнього «буму листів» між домом і фронтом. Кожен з них мав свою історію писання, відправлення/доставки, читання. Попри різні емоційні, стилістичні, сюжетні, мовні тони, листи мали спільне завдання – об'єднати рідних людей.

В умовах відсутності чоловіка, нових обов'язків і тягаря відповідальності за себе і родину, жінки, які на початку ХХ ст. поступово долали «безмовність», у листах наче усвідомлювали свою нову реальність. Листи були своєрідним майданчиком саморефлексії. Їх автори мали можливість висловлюватися щиро, безпосередньо і по-приятельськи. У листах трапляються спонтанні, невимушені висловлювання, які фіксували найінтимніші пласти інформації про приватне життя. Як своєрідна автобіографія, лист з часу війни є джерелом для вивчення суспільної психології людини в межовій ситуації. Воєнні листи дають змогу відчутти образ конкретної людини з усім спектром почуттів, переживань, сподівань, допомагають розвіяти стереотипи, що склалися, або внести в них корективи. У відвертих листах автори набували образів людей, які жили реаліями воєнного повсякдення і шукали способи з ним змиритися чи змінити.

З фронту і на фронт надходили мільйони листів. Віднайти і опрацювати їх як масове

джерело майже неможливо. Однак вибрані кореспонденційні матеріали найближчих між собою людей дають змогу показати, яке обличчя для них мала війна. До приватних листів можна ставити чимало дослідницьких питань у залежності від того, який спектр життя вивчає дослідник. Однак найкраще вони відповідають на запитання, які стосуються повсякденного життя, почуттів і емоцій людей під час війни. Листи демонструють реакції сімейних пар на війну, їхні думки, переживання; відтворюють зміну поведінкових моделей, релігійність, важливість людських відносин, вартість життя й смерті. Листи дають змогу «прочитати» не узагальнену історію Великої війни, а історію, бачену звичайними людьми.

У Галичині під час війни листи й посилки можна було передавати й отримувати по-різному. Насамперед через окружні відділи пошти і телеграфу, які діяли нерегулярно. Дирекція цього закладу постійно інформувала в пресі про зміни в правилах і цінах на листування⁶³⁶. Зв'язок з рідними забезпечувала польова пошта. На початку війни в австрійській армії було 119 поштових відділень, якими керували вісім польових дирекцій. З часом кількість агенцій австрійської польової пошти зростає – під кінець війни діяло 492 польових і етапових поштових урядів⁶³⁷. Військові частини мали польові поштові номери, але їх повну назву, рід військ, місце розташування та інші подробиці не розголошували. Листи від цивільного населення, з тилу або з інших військових частин надсилали винятково на польовий поштовий номер частини. В організації поштового зв'язку відчувався брак кваліфікованих кадрів українців (до війни в Галичині на пошті працювали переважно поляки). Особисті листи польова пошта передавала мало, бо приватна кореспонденція часто була обмежена листуванням між стрільцями і старшинами (це залежало від керівника поштового відділу), додому листи солдати надсилали кур'єрською поштою або передавали через знайомих⁶³⁸.

Вимоги до кореспонденції іноді викликали незадоволення серед українців. У 1917 р. газета «Діло» опублікувала лист українського жовніра до швагра з вибаченням, що

---

⁶³⁶ В справі листів. *Діло*. 1916. Ч. 257. 21 жовтня.

⁶³⁷ Пошта на Західній Україні. Дещо про австрійську полеву пошту. *Дрогобицький колекціонер*. 2002. № 1. С. 10.

⁶³⁸ Польова пошта у Східній Галичині. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Річн. II. 1930. Число 9. С. 5.

не публікує українською, бо їм заборонили писати українською, а лише польською⁶³⁹. Оскільки продовження цієї історії не було, то не можна сказати напевне, чи справді існувало таке розпорядження, чи таке повідомлення було видумкою редакції з метою загострити українсько-польські відносини. Більші проблеми були тоді, коли листи доходили до адресата невчасно. Іноді це трагічно відбивалося на житті людей. Показовим є приклад Омеляни Цінс. Отримавши повідомлення про смерть чоловіка на фронті, вона невдовзі вийшла заміж вдруге. Однак, «яке було здивованнє новоженців, коли одного гарного дня явився «небіщик» муж, що приїхав на відпустку. Він тільки був ранений»⁶⁴⁰. Відтак другий шлюб був анульований, а жінці довелося повертатися до законного чоловіка. Траплялася плутанина доставки листів до однофамільців. Так, педагог І. Боберський отримував любовні листи тезки з Миколаєва над Дністром, а той читав його листування з професорами⁶⁴¹.

Неосвіченим допомагали писати листи представники Червоного Хреста. Для українців таку послугу надавав і Жіночий комітет допомоги раненим жовнірам у Відні. Перш за все допомагали в листуванні між полоненими та їх родинами, а також пересилці грошей для полонених через Червоний Хрест⁶⁴². Для цього охочі мали «порученою карткою подати точну адресу полоненого у ворожій державі та послідну його точну адресу в ц. і к. Армії, себто полк, компанію, «цуг» і пошту полеву»⁶⁴³. Така послуга коштувала 1,5–3 корон⁶⁴⁴. Трохи пізніше (у 1917 р.) за написання листів взялася релігійно-гуманітарна секція «Союзу українок». Завдяки їй було відкрито «безплатне кореспонденційне бюро для тих, що мають свояків в полоні, або при війську, а не уміють самі до них написати. Урядувати будуть пані щоденно від год 10 до 1 в полудне з виїмком неділь і свят»⁶⁴⁵. Для вояків, які не вмiли писати чи перебували в зоні бойових дій (де було заборонено писати листи додому), але хотіли надіслати вістку додому, розробили спеціальну листівку, де

⁶³⁹ Характерестичне. *Діло*. 1917. Ч. 293. 13 грудня.

⁶⁴⁰ Щасте не в щастю або й противно. *Українське слово*. 1916. Ч. 103. 23 жовтня.

⁶⁴¹ ЛННБУ. Ф. 29. Оп. 1. Од. зб. 224 (Лист І. Боберського до М. Возняка, 8.XI.1914). Арк. 2.

⁶⁴² Там само. Ф. 48. Од. зб. 13-ї (Лист центрального довідкового бюро у Відні «Червоного Хреста» до Р. Заклинського про одержання коштів М. Заклинським, 1.XII.1917). Арк. 1.

⁶⁴³ Поміч полоненим. *Діло*. 1916. Ч. 179. 22 липня.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ Безплатне писане листів. *Діло*. 1917. Ч. 121. 26 мая.

різними мовами було написано: «Я є здоров і мені веде ся добре».

Листування підлягало цензурі. Було категорично заборонено вказувати місце розташування (адрес шифрувався). Для того, аби лист потрапив до адресата, слід було дотримуватися певних вимог: обов'язково додавати марку, адресант мусив користуватися кореспонденційними картками, писати не більше трьох сторінок, почерк мав бути виразний. Листи відправляли відкритими без будь-яких «передач» у конверті (додавали хіба папір, аби адресат мав на чому написати відповідь)⁶⁴⁶. Осипа Заклинська підозрювала, що листи до чоловіка не доходили швидко, бо всі «дуже довгі і дрібно писані», то може «лежать в цензурі»⁶⁴⁷. У приватних листах забороняли писати на політичні й військові теми. За спогадами О. Назарука, багато листів знищувала цензура⁶⁴⁸, траплялося теж, що лист не знаходив адресата, бо його вже не було серед живих⁶⁴⁹. Перевірка приватної кореспонденції не була постійною. У 1915 р. видали розпорядження: «листи надавані жовнірами в полі на полевих етапових почтах, можуть бути замикані та висилані без цензури»⁶⁵⁰. У територіальному й часовому плані цензура діяла вибірково (у Львові в 1917 р. було скасовано перегляд усіх вхідних і вихідних листів)⁶⁵¹. Втручання в сімейне листування сторонніх людей обурювало літератора Б. Заклинського, лист якого до дружини прийшов відкритим: «Лист мужа до жінки взагалі не повинен іти до цензури, бо се не є ніякі «політичні справи», про які пишеть ся до жінки»⁶⁵².

Тексти листів різнилися за рівнем освіченості адресантів, залежали від їх соціального походження, національності, географії, світогляду тощо. Фронтіві й тиліві листи були масові, користувалися великою популярністю серед населення. Чоловіки й жінки вкладали в тексти подібні смисли, бо повсякденні турботи були однакові. Першочергово в листах подавали стислий опис ситуації на фронті (чи вдома), а також особисті справи: «Доношу Вам відомість, що є злапаний в Італії, і що з ласки Бога ж здоровий, становище звикле, хотів би довідатися про ваше

---

⁶⁴⁶ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 10 (Листи О. Маковея до дружини Ольги, 1916). Арк. 30.

⁶⁴⁷ Там само. Ф. 48. Од. зб. 11-а (Лист О. Заклинської до Р. Заклинського, липень 1916 р.). Арк. 1.

⁶⁴⁸ Там само. Ф. 66. Од. зб. 6 (Листи О. Маковея до дружини Ольги, 1916). Арк. 11.

⁶⁴⁹ Блажкевич І. Спогади (30.07.1914 – 4.10.1921). *Дзвін*. 1991. № 5. С. 126.

⁶⁵⁰ Полеві листи вільні від цензури. *Українське слово*. 1915. Ч. 168. 28 грудня.

⁶⁵¹ Львівська листова цензура знесена. *Діло*. 1917. Ч. 270. 16 падолиста.

⁶⁵² ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 138 є (Лист Б. Заклинського до дружини Осипи, 15.VII.1917). Арк. 15.

здоров'я»⁶⁵³. Поширеним був інтерес до здоров'я родини: «напиши що тобі сі стало що тя так болят крижі може де перемерзла і то напиши як ті довго боліли важий хоть насвоє здоровлє так незабивайсе затею роботою»⁶⁵⁴. Перебуваючи далеко від дому, мобілізовані до війська чоловіки цікавилися подіями в рідному місті чи селі, розпитували про друзів, знайомих, сусідів. Іноді через знайомих і громаду села розшукували власну сім'ю⁶⁵⁵ Обов'язковими в листах були слова для заспокоєння та підтримки рідних⁶⁵⁶.

«Треба признати, що так як ми пишемо листи на війну і нетерпеливо ждемо відповіді, так як нас непевність мучить а навпаки вщасливлює найменший знак про жите дорогої особи на війні: те саме відбуваєть ся і там на стороні наших ворогів», – так писав про листи читач (і воєнний цензор) «Українського слова»⁶⁵⁷. Він зазначав, що листи додому росіян відвертіші й цікавіші від українських. Для нього російський світ, зображений у листах, був чужим і малозрозумілим, але з українським мав спільне, «коли в листах висловлені чувства матерей та жінок»⁶⁵⁸. Цензор стверджував про однотипний характер україномовного листування між близькими людьми. Але це було притаманне більше неписемним людям. Тексти таких чоловіків і жінок мали однакову структуру: привітання, повідомлення про здоров'я, запитання про ситуацію вдома та вітання родині. Вочевидь, були зразки листів, які переписували, іноді з проханням написати картку зверталися до товариша. Розлогіші тексти можна знайти в кореспонденції представників інтелігенції.

Родинне листування у воєнних обставинах мало важливе значення для авторів: «Дістав я нині Твій лист й він мене обрадував. Яке щастя, що маю звідки діставати вістку, що маю таку кохану, найдорожшу жіночку»⁶⁵⁹. Не залежно від статі того, хто писав, кожен хотів чесно подати своє становище, аби не змушувати близьку людини хвилюватися. Якщо з певних обставин не могли писати відкрито, то вживали езопову мову. Дружина Б. Заклинського Осипа просила чоловіка повернути кошти і

---

⁶⁵³ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 785 / 6 (Лист М. Валила до матері, 1916). Арк. 1.

⁶⁵⁴ Там само. Од. зб. 785 /32 (Лист М. Мороза до дружини Анастасії, 1915). Арк. 1.

⁶⁵⁵ Там само. Од. зб. 785 /5 (Лист І. Блатника, 19.IX.1915). Арк. 3.

⁶⁵⁶ Там само. Од. зб. 785 /3 (Лист Д. Бенька до дружини Марії, 1916). Арк. 1.

⁶⁵⁷ Листи російських жовнірів. *Українське слово*. 1915. Ч. 161. 20 грудня.

⁶⁵⁸ Там само.

⁶⁵⁹ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 138 є (Лист Б. Заклинського до дружини Осипи, 24.VII.1917). Арк. 17.

«чайник» товаришу, який допомагав їй виїхати з Гмюнду до Галичини, але про «чайник він сам скаже що се таке»⁶⁶⁰. Багато пар одразу домовлялися про теми, які будуть оминати, аби не мати проблем з цензурою. Листи жінок і чоловіків були емоційними. Почуття впливали на зміст і характер написаного: «нема настрою до листа такого, як би я хотіла Тобі написати»⁶⁶¹. Цензор О. Маковей відзначав, що жінки пишуть однакові розпачливі листи, тому просив дружину бути радіснішою. Сам же чоловік брався до писання карток залежно від настрою й часу. На відміну від жінок, чоловіки не хотіли писати часто, бо «нема матеріялу до писання»⁶⁶².

Приватне листування сімейних пар майже не відрізнялося тематично. Саме в листах до дружини навіть публічний чоловік зосереджував увагу не на суспільному, а на індивідуальному досвіді. Відчуття дружини, дітей і власні для чоловіків були більш значущими, ніж події на фронті чи в суспільстві. Якщо чоловіки й торкалися тем поза родиною, то це були розповіді про власну професійну діяльність. Це відбувалося не задля підкреслення переваг чи з метою підвищити в очах дружини свій статус: часто вони потребували поради, критики і підтримки. Чоловічі листи не мали публічного характеру, вони орієнтувалися на конкретного читача – дружину. Жіночі тексти були передовсім місцем боротьби зі страхом, безпорадністю і втратами, які завдала війна. Пишучи до чоловіків, вони хотіли отримати надію й опору. Часто в чоловіках вбачали достовірне джерело інформації. Кореспонденція могла будувати чи підтримувати довіру між сімейними парами. Листи створювали й ілюзію впливу один на одного та уявний майданчик піклування і допомоги.

Змістово кореспонденція між близькими людьми, особливо всередині подружжя, не була ізольована від військових, політичних, економічних подій. У межах допустимого вони відкрито ділилися власними спостереженнями. Тому О. Лазаревський влучно відзначав, що «листування близьких людей між собою має більший інтерес, а листування подружжя й ще більший»⁶⁶³. Приватне листування з часу війни відображало мережу суспільних відносин, які підтримували подружжя

---

⁶⁶⁰ Там само. Од. зб. 29 в (Лист О. Заклинської до чоловіка Богдана, 18.VIII.1917). Арк. 81 зв.

⁶⁶¹ Там само. Од. зб. 29 в (Лист О. Заклинської до чоловіка Богдана, 23.V.1917). Арк. 23.

⁶⁶² Там само. Ф. 66. Од. зб. 6 (Лист О. Маковей до дружини Ольги, 2.IV.1916). Арк. 5.

⁶⁶³ Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. *Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии*. Киев, 1891. Т. 1. С. 22.

разом чи поодиноці. До прикладу, Осипа і Богдан Заклинські підтримували близькі стосунки з письменницею й учителькою Марійкою Підгірянкою (Ленерт-Домбровською) і художницею Оленою Кульчицькою. Чоловік мав значний вплив на творчу діяльність Марії, переконував писати про війну. Натомість О. Кульчицька пропонувала матеріальну допомогу Осипі⁶⁶⁴, Богдан навіть закликав дружину довіряти лише їм. Ширшу комунікаційну мережу відображає листування Марії й Мар'яна Домбровських, які обговорювали професійні та політичні справи⁶⁶⁵.

Кожні сімейні стосунки були особливими, з різними принципами, переконаннями і звичками в основі. Різні подружжя творили власний світ цінностей залежно від рівня освіти, професійної підготовки, соціального становища, віросповідання, громадської позиції, сукупності ментальних, спадкових рис, якостей характеру тощо. В їх листах творилися унікальні досвіди приватного (часто інтимного) життя. Сім'ї мусили підпорядкувати життя до потреб воєнного часу, мовчати про наболіле, говорити про буденне (іноді несуттєве). Були й такі, що не хотіли коритися загальноприйнятими правилами поведінки, їх не задовільняла розлука, тому різними способами намагалися жити разом навіть на передовій: «було нас 14, між тим одна пані, жінка офіцера, котра перед 3 місяцями вийшла заміж і живе разом з чоловіком на війні, очевидно за згодою старшини. Але се не штука. В кождім разі цікаво починає подружнє жите»⁶⁶⁶. Через бойові дії, примусове чи добровільне виселення, багато сімей не мали змоги комунікувати: «не знаю, що в дома робиться бо листа ще не мав ані одного від жінки і від дітей»⁶⁶⁷.

Колекції листів трьох різних подружніх пар, проаналізованих нижче, показують одночасно призупинення і тривалість сімейних стосунків протягом війни, а також відображають уявлення про родину з точки зору двох сторін. Ці листи дають змогу побачити ширшу картину війни і зрозуміти її з різних перспектив – молодого солдата (Д. Басараб) австрійської армії в окопах, новоспеченої дружини

---

⁶⁶⁴ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 141е (Лист О. Кульчицької до О. Заклинської, 30.XI.1916). Арк. 1.

⁶⁶⁵ Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925 / wstęp i opracowanie Ewa Głębińska. Warszawa, 2005. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. – Т. 1. / opracowała A. Ziółkowska-Boehm. Warszawa, 2014. 489 s.

⁶⁶⁶ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 6 (Лист О. Маковей до дружини Ольги, 1.I.1916). Арк. 36.

⁶⁶⁷ Лист до брата невідомого селянина з села Тарганович (Самбірський повіт), 22.X.1914, Будапешт. *Свобода*. 1915. Ч. 3. 7 січня.

(О. Левицька), яка розривається між бажанням догодити чоловіку й громадськими справами; 33-річного вчителя (І. Блажкевич), що залишив вдома сина та ще ненароджену доньку, яку ніколи не бачив; жінки (І. Блажкевич), яка не побоялася пожертвувати благополуччям родини заради суспільної роботи; відомого в Галичині письменника та публіциста (О. Маковей), який був змушений свої вміння застосовувати для військової служби, та його дружини (О. Маковей), яка чекала на повернення чоловіка. Листи цих людей найперше є свідченнями приватного життя, однак вони також розповідають історію багатьох інших подібних родин. Найкраще кореспонденція передає відчуття невизначеності й очікування на завершення війни.

5.2. Листування Ольги Басараб (Левицької) і Дмитра Басараба

Для пар, які щойно одружилися, війна була складним випробуванням у тому плані, що їм доводилося пізнаватися на відстані; війна завадила й організації спільного побуту. Тривала розлука і відсутність живого спілкування стали підставою, як не дивно, для утвердження в деяких сім'ях рівноправних стосунків. Війна трансформувала стосунки в галицькій сім'ї, де жінка підкорялася чоловіку, бо дала жінці можливість перебрати на себе обов'язки чоловіка. Відсутність чоловіка змушувала приймати самостійні рішення. Таке спілкування характеризувалося повагою, намаганням поставити себе на місце партнера, зрозуміти його ситуацію, партнери намагалися не нав'язувати думку, а давати поради. Подібних сімейних відносин дотримувалися О. Левицька і Д. Басараб⁶⁶⁸, сімейне життя котрих розпочалося на початку війни та було короткочасним.

Ольга Левицька (1889–1924) була дочкою греко-католицького священика М. Левицького і вчительки С. Левицької (Стрільбицької), початкову освіту отримала в німецькій школі монахинь у м. Вайсвассер, згодом навчалася у виділовій школі та ліцеї при «Інституті для українських дівчат» у Перемишлі. Після смерті батька (1902), матері (1903) і діда (1904) дівчина заробляла викладанням, за допомогою родичів закінчила гімназію, а в 1909 р. поїхала на однорічний торгівельний курс до

---

⁶⁶⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 866. Оп. 1. Од. зб. 5 (Листівки О. Левицької до нареченого Дмитра); Од. зб. 6 (Листівки Д. Басараба до нареченої Ольги).

Відня. Після того повернулася до Львова, рік вчителювала в торгівельній школі в Бориславі, а згодом (до початку війни) працювала в Українському гіпотетичному банку⁶⁶⁹. Ольга була учасницею спортивно-військового товариства «Січ», займалася громадською діяльністю при «Жіночій громаді». Ймовірно тоді й познайомилася з майбутнім чоловіком Д. Басарабом (1887–1915). Хлопець походив з селянської родини з с. Іванків (тепер Тернопільської обл.), навчався в гімназії у Тернополі та Перемишлі, а в 1913 р. отримав диплом інженера у Львівській політехніці⁶⁷⁰. Дмитро був редактором часопису «Відгуки», на сторінках якого відстоювали ідею творення українського війська для боротьби за самостійну українську державу. Однак журнал не мав популярності і був закритий⁶⁷¹.

Громадська позиція Дмитра перед війною, ймовірно, була однією з причин у виборі чоловіка. Важко сказати, чи сам хлопець до кінця вірив у пропаговані ідеї. Він не вступив до лав Українських січових стрільців, а пішов на Італійський фронт як резервний поручник у складі артилерійського батальйону. Як показують майбутні листи до Ольги, Дмитро не мав наміру будувати військову кар'єру, а лише чекав закінчення війни. За спогадами С. Левицької, рішення створити сім'ю Ольга прийняла через заборону жінкам долучатися до УСС: «Оля зразу була на роздоріжжі, чи йти в УСС, чи заміж. Зразу була рішилася на І-ше. Та коли стало ясно, що українським дівчатам вступ до УСС заборонений через обмеження українського легіону до незначної горстки мужчин, Оля пішла за голосом серця й почала ділити з Дмитром долю й недолю»⁶⁷². У липні 1914 р. пара виїхала до Відня, де повінчалася в церкві св. Варвари. За спогадами друзів, після мобілізації до війська Ольга разом з Дмитром на півроку виїхала до форту Мальборгет⁶⁷³. Але згідно датування листів (від серпня 1914 до червня 1915 р., за винятком відпустки взимку 1915 р.), Ольга перебувала у Львові, Перемишлі й Відні.

Листування Ольги і Дмитра не надто інформативне щодо політичних, економічних, воєнних подій. Їхні тексти відображають життя у власному світі на тлі воєнних

---

⁶⁶⁹ Левицька С. Начерк життєпису Ольги з Левицьких Басараб. *Незабуття Ольга Басараб. Вибране /* під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976. С. 24–28.

⁶⁷⁰ Лягли головами. Дмитро Басараб. *Українське слово*. 1915. Ч. 7. 19 липня.

⁶⁷¹ Пеленська І. Дмитро Басараб (Спомин). *Незабуття Ольга Басараб...* С. 168.

⁶⁷² Левицька С. Начерк життєпису Ольги з Левицьких Басараб. *Незабуття Ольга Басараб...* С. 28.

⁶⁷³ Там само. С. 28; Савицька С. Оля. *Незабуття Ольга Басараб...* С. 54.

подій, які перешкоджали творити уявлене ідеальне подружнє життя. Ці листи про конфлікти і компроміси, докази і заперечення, образи і примирення, реальність і мрії подружжя. Листи переважно романтичні й піднесені, сповнені виразами взаємного захоплення: «Так би хотіла бути тепер коло Тебе, щоб тебе погладити та дивитись на Тебе.»⁶⁷⁴. За згадкою І. Пеленської, подружжя мало глибокі основи для щастя: «ці два характери такі різні на зовні, мали шляхетні ціхи, які себе ідеально доповняли»⁶⁷⁵. Листування якраз відображає спосіб, в який взаємоіснували два відмінні світогляди закоханих людей.

Усі листи подружжя розпочиналися розповідями про написання, кількість відправлених і отриманих листів. Дмитро й Ольга писали один до одного щоденно (іноді декілька листів на день), однак не всі отримували⁶⁷⁶. Відсутність повідомлення дуже непокоїло чоловіка: «Я вже третій день не маю письма від Тебе, не знаю що думати, чи Ти умисно не пишеш, чи може що злого сталось.»⁶⁷⁷. Дмитро хотів, аби їх розмова через текст була щирою та відвертою, часто описував думки, які могли не подобатися дружині, тому намагався вгадати її реакцію: «моя мала десь добре надулась як дістала мої остатні два листи, а може і плакала або може всердилась тай махнула рукою на все»⁶⁷⁸. Ольга, навпаки, стримувала емоції й думки, відтак чоловік часто просив про прямолінійність, бо «хочу конче знати твою гадку»⁶⁷⁹. Жінка часто надсилала «поспішні» листи, а потім сподівалася, щоб вони не дійшли⁶⁸⁰. Написання листів до чоловіка додавало їй «духа»⁶⁸¹, отримані тексти часто приносили прикрість, але додавали впевненості у його почуттях⁶⁸². Щоденне листування дивувало найближче оточення Ольги⁶⁸³. Жінки, з якими Ольга працювала в Жіночому комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні, вбачали в цьому «відчитування» і залежність від чоловіка.

Суспільна позиція Ольги була чи не найважливішою темою, яка викликала гострі

---

⁶⁷⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 866. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до нареченого Дмитра). Арк. 73.

⁶⁷⁵ Пеленська І. Дмитро Басараб. Спогади. *Незабуття Ольга Басараб...* С. 170.

⁶⁷⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 866. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до дружини Ольги, 12.VIII.1914). Арк. 9

⁶⁷⁷ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 20.X.1914). Арк. 106.

⁶⁷⁸ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, б.д.). Арк. 43.

⁶⁷⁹ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, б.д.). Арк. 17.

⁶⁸⁰ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 27.VII.1914). Арк. 15.

⁶⁸¹ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 7.VIII.1914). Арк. 5.

⁶⁸² Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 27.X.1914). Арк. 54.

⁶⁸³ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 26.VI.1915). Арк. 85–86.

дискусії в подружжя. Ця суперечка відображена лише в листах Дмитра. Очевидно, що листи, в яких Ольга відстоювала свою думку, не збереглися. Жінка з обережністю розповідала про свою агітацію чоловіків долучатися до Українських січових стрільців на львівському вокзалі в серпні 1914 р. Випереджуючи незадоволення Дмитра, пояснювала свій вчинок тим, що він не розуміє, «яка ту тепер гарячка»⁶⁸⁴. Ольга розуміла, що не всі вступали до легіону з патріотичних почувань, були й такі, які долучилися з «нічого робити» і заради хліба⁶⁸⁵. На хвилі загального піднесення, жінка вважала, що всі особисті справи мають поступитися загальнонаціональним. Вона апелювала до національних почуттів чоловіка: «Тиж сам мені писав що то ходить о істнованє нашої нації і хто зна чи не Твої слова дають мені силу і охоту до роботи»⁶⁸⁶. З листів Дмитра зрозуміло, що Ольга хотіла навчатися на самаритянських курсах, піти на фронт разом з Січовими стрільцями або долучитися до діяльності Червоного Хреста⁶⁸⁷. Чоловік кілька разів пояснював причини, чому не може погодитися на її ідею: «зрозумій, що як я маю якмійсь там погляд на дану річ, то не можу его так за подувом вітру змінити»⁶⁸⁸. Зрештою, Дмитро не забороняв Ользі обирати свій шлях. Він уважав, що кожен має право на свободу, а в подружжі він не може заборонити, а лише просити⁶⁸⁹.

Ідея вступити до Українських січових стрільців могла покинути жінку з двох причин – обмеження чисельності легіону до 2 000 (а відповідно й заборона брати жінок), або вступ російських військ до Львова і необхідність тікати з міста. Переїхавши до Перемишля, жінка на якийсь час залишила громадську діяльність, більше переживала за безпеку, а щоб відволіктися від сумних подій – принагідно працювала на консервному заводі⁶⁹⁰. Навесні 1915 р. Ольга замешкала у Відні, де долучилася до Жіночого комітету допомоги раненим жовнірам. Жінка просила Дмитра прислати тютюну для хворих, а водночас просила вибачення за таке прохання, розуміючи, що тютюн потрібен йому самому (правда, просила курити

---

⁶⁸⁴ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 19.VIII.1914). Арк. 9.

⁶⁸⁵ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 19.VIII.1914). Арк. 8.

⁶⁸⁶ Там само. Арк. 9.

⁶⁸⁷ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги). Арк. 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 25, 26, 29, 31, 40, 44, 47, 51, 55, 56, 59, 63.

⁶⁸⁸ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 19.VIII.1914). Арк. 26.

⁶⁸⁹ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 19.VIII.1914). Арк. 25

⁶⁹⁰ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 7.IX.1914). Арк. 24.

якнайменше). Він сердився, що дружина за власні кошти купує солдатам сигарети і цукерки: «Чому якраз Ти мусиш се робити тай собі і мені тим самим від уст відіймати?»⁶⁹¹ Утім, чоловік турбувався про забаганки коханої, навіть якщо не поділяв її поглядів: «Папіросів то хиба куплю, то пішлю Тобі [...], щоб Ти могла бавитись в благородну»⁶⁹². Дмитро вважав, що кожен мав долучитися до воєнної справи в межах можливостей, а не «шарпатись на щось, що є понад силу»⁶⁹³. Зрештою, він не забороняв Ользі займатися добродійністю, «бо знов скажеш, що всего тобі бороню»⁶⁹⁴. Не хотів, щоб дружина витрачала кошти на благодійність тому, що переживав про майбутнє фінансове становище сім'ї.

Фінансові питання подружжя розв'язувало демократично. Кожен мав у розпорядженні власні кошти, але водночас допомагав один одному. Коли матеріальне становище Дмитра було задовільне, то він надсилав дружині «зайві» для нього гроші⁶⁹⁵. Ольга ніколи не вимагала від чоловіка матеріальної підтримки, вважала її свідченням турботи, однак хотіла, аби вона була лише при потребі: «Нащо ти малий мені їх посилаєш коли я Тобі писала що мені тепер не потреба бо я ще маю гроші а на Твої справи то забагато. Ліпши Ти тримай їх у себе а я як буду потребувати то Тобі напишу цілком отверто»⁶⁹⁶. Фінансові справи сім'ї не завжди були добрими. Під час переїздів Ольга не могла отримати свою платню за роботу у Львові⁶⁹⁷, тому просила прислати 50 корон на випадок, якщо зарплата вчасно не надійде. Дмитро переживав через те, що нестача грошей не дає змоги приїхати Ользі до нього⁶⁹⁸. На вирішення його справ чоловік також надсилав готівку. Дмитро хвилювався за майбутнє матеріальне становище дружини на випадок його смерті, сподіваючись, що та буде отримувати пенсію і зможе нормально жити⁶⁹⁹.

Ольга намагалася приховати тривогу за життя дорогої людини позірним спокоєм, просила вибачення в чоловіка за завдані раніше прикросці та обіцяла: «як ми знову

---

⁶⁹¹ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 4.VI.1915). Арк. 159.

⁶⁹² Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги). Арк. 157.

⁶⁹³ Там само. Арк. 157.

⁶⁹⁴ Там само. Арк. 157.

⁶⁹⁵ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 10.VI.1915). Арк. 179.

⁶⁹⁶ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 22.IX.1914). Арк. 32.

⁶⁹⁷ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 27.X.1914). Арк. 57.

⁶⁹⁸ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 25.VI.1914). Арк. 58.

⁶⁹⁹ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 18.VIII.1914). Арк. 80.

стрінемось, то обіцяю Тобі і собі, що вже ніколи до сего не допущу. Пестила би і цілувала Тебе по руках і ногах, щоб Ти тільки вернувся»⁷⁰⁰. У листах Дмитро розпитував дружину про її життя, заняття та почування. У відповідь вона описувала свої почуття, а не буденність. Аналізуючи листи Дмитра, помітно, що про воєнні події чоловік розповідав неохоче: «ну, най там, лишим війну, бо нового з неї нічого не витягнемо, говорімо про живе (хоч яке оно далеке дуже)»⁷⁰¹. Натомість його епістолярій спрямований у майбутнє, сповнений спогадів і думок про дружину⁷⁰². Перебуваючи далеко від дому, багато справ Дмитро переклав на плечі дружини, покладався на її допомогу: «Я потребував не одне може, навіть конче, але не хочу писати та завдавати тобі клопотів»⁷⁰³. Дмитро розпитував про події в Галичині⁷⁰⁴, просив спілкуватися з його родичами і повідомити про їхнє вінчання та вернути борги⁷⁰⁵. У стосунках, обмежених листуванням, були відчутні нотки фаталізму: «як судилось нам іще зійтись, то зійдемося, а як ні, то ні. Ради іншої «раціональної» нема, є лише одна надія»⁷⁰⁶.

Неодноразово в листах закохані запевняли один одного у вірності: «не сумніваєшся про мене, віриш, що я одну Тебе маю на світі»⁷⁰⁷. На аркушах паперу, адресованих Дмитрові, жінка виливала страхи, переживання, настрої, у них уявляла заспокоєння, яке забезпечував чоловік, коли був поруч: «хотіла би, щоб Ти взяв на коліна, притулив до себе, щоби могла виплакаться Тобі на грудях, то би легше стало. Зрештою, може би я тепер не плакала, якби мій малий був коло мене»⁷⁰⁸. Із листів складається враження, що між подружжям склався внутрішній чуттєвий зв'язок, адже часто могли відчувати настрої й бажання партнера. Траплялися й описи інтимних відчуттів: Дмитро писав часто Ользі «цьомаю всьо, що хочу»⁷⁰⁹, у відповідь отримував ще відвертіші листи: «а я би вже так хотіла побачитись зі своїм малим котрий мені підсунув ту гадку що я не можу від неї увільнитись доки не сповнить

---

⁷⁰⁰ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, б.д.). Арк. 72.

⁷⁰¹ Там само Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 13.VI.1915). Арк. 185.

⁷⁰² Там само. Арк. 184.

⁷⁰³ Там само. Арк. 157 (б.д.).

⁷⁰⁴ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 3.IX.1914). Арк. 64.

⁷⁰⁵ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, 13.VI.1915). Арк. 186.

⁷⁰⁶ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба Дмитра до Ольги, б.д.). Арк. 65.

⁷⁰⁷ Там само. Арк. 184.

⁷⁰⁸ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, б.д.). Арк. 88.

⁷⁰⁹ Там само. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги, б.д.). Арк. 7

ся, доки не попестить не приголубить мене як не раз у Львові. Вже мені тепер не вистарчає пригадувань та переходити в думці пережиті хвили з моїм малим. Хоч ще все мені справляє велику приємність на котру собі позволяю щодня вечір як кладу ся спати. І так мені всьо живо стає перед очима так переживаю кожний спомин як би се недавно було»⁷¹⁰. Відчуваючи небезпеку, чоловік наче хотів підготувати дружину до фатального наслідку: «Вислав я Тобі, Олю, гроші, бо мені їх вже не треба. Хто зна, чи доживу я, щоб дістати від тебе найблизшу звістку про одержані гроші. Олю, не журись дуже, жий доки можеш, а я не знаю, що буде зі мною. Жаль мені Тебе, Олю, дуже жаль. Пращай, люблю, пращай»⁷¹¹.

Надії жінки створити «свій дім», якою вона була позбавлена в молодості, обірвала звістка про смерть чоловіка 22 червня 1915 р. і скриня з його закривавленими речами, яку прислали товариші. Подруга Ольги Олена Охримович-Залізник згадувала: «Не бачила я в житті більшого контрасту: крізь відчинене вікно вливались цілі снопи сонячного світла, пахощів квітів і пташиного щебету – і вона, похилена над кривавими, не засохлими ще рушниками, що ними рятували його товариші – над недописаним листом до неї, що знайшли по його смерті. І два листи до неї і мами з написом: «Якби не довелось вернутись». Прощення в неї – за розбите життя, а в мами – за недоспані ночі і втрачену надію на поміч сина»⁷¹². На час смерті чоловіка Ользі було 26 років. Пережити втрату допомогла громадська діяльність у шпиталях і міжнародній організації при Червоному Хресті «Християн Гералд»: «в темному вбранні ходила по шпиталях і відвідувала ранених жовнірів, несучи їм усміх і потіху, хоч у неї самої було серце повне смутку»⁷¹³.

Листи подружжя Басарабів містять небагато буденної інформації, про яку лише інколи на прохання чоловіка писала Ольга. Натомість епістолярій насичений сподіваннями на зустріч і щасливе подружнє життя після війни. У листах є повтори інформації, часті зізнання в коханні. Ні Ольга, ні Дмитро не скаржилися на побут і матеріальну скруту. Вони бачили одне в одному опертя і погоджувалися з думкою, що під час війни жінка й чоловік мають бути терпеливими і сподіватися лише на

---

⁷¹⁰ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Левицької до Дмитра, 22.IX.1914). Арк. 34.

⁷¹¹ Там само. Арк. 87.

⁷¹² Охримович-Залізник О. Моменти з життя Ольги Басараб . *Незабуття Ольга Басараб...* – С. 48.

⁷¹³ Мишуга Л. Ольга Басараб. *Незабуття Ольга Басараб...* – С. 90.

«сліпе щастє»⁷¹⁴. Подружжя не завжди догоджало один одному, кожен мав свої погляди на ту чи іншу ситуацію і їх відстоював. Ольга і Дмитро не боялися конфліктів, а намагалися їх вирішувати. Образи, які завдавали словами на листках паперу, обіцяли згладити при зустрічі відвертою розмовою чи поцілунками. Пара старалася не обтяжувати відносини зобов'язаннями, заборонами. Кожен мав реальну чи уявну свободу виборів. Дмитро не хотів бути авторитарним чоловіком, одночасно бажав турботи з боку дружини. Ольга прагнула поєднати приватне з публічним, але, втративши Дмитра, реалізувала себе як емансипована жінка.

5.3. Кореспонденція Іванни Блажкевич

Стан напруженого «очікування», численні буденні клопоти, непевність у завтрашньому дні, загроза смерті – все це породжувало безнадію, загострювало розуміння важливості чоловічої присутності в сім'ї. Доволі часто, аби «позбутися чорних думок», жінки бралися до громадської діяльності. Суспільна активність позначилася на самосприйнятті жінки і приватному житті. Розуміння того, що жінка самотійно може впоратися з домашньою і громадською роботою, посприяло формуванню партнерської моделі сім'ї. Листи Іванни Блажкевич відображають ситуацію жінки, яка намагалася поєднати діяльність у публічній і приватній сферах, що сприяло формуванню в сім'ї партнерських взаємин. Відсутність чоловіка під час війни витіснила приватну сферу на другий план. Для жінки громадська робота стала важливішою, ніж комфорт сім'ї, що стало певним викликом традиційним нормам. Саму Іванну за її громадську активність називали «чорт, а не баба».

Іванна Блажкевич (8 X 1886 – 2 III 1977) народилася в селі Денисів у сім'ї Омеляна і Марії (з дому Щепановська) Бородієвичів. Після смерті матері (1891 р.) виховувалася в бабусі Кароліні Щепановської. У 1911 р. одружилася з народним учителем с. Залукви (тепер село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) Іваном Блажкевичем (1881–1945). Війна застала Іванну Блажкевич у Залукві, де опікувалася сином Богданом і донькою Любою (згодом дівчинка померла)⁷¹⁵, налагодила роботу

---

⁷¹⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 866. Од. зб. 6 (Лист Д. Басараба до Ольги). Арк. 187.

⁷¹⁵ Жінка, не угодна жодній владі... *Дзвін*. 1991. № 5. С. 117.

філії «Сільського господаря», кооперативного товариства «Власна поміч», читальні, рятувального комітету для допомоги постраждалим⁷¹⁶. Її чоловіка, Івана Блажкевича, який працював директором школи в селі, мобілізували до австрійської армії на початку війни. Він потрапив до російського полону в Туркестані. Додому повернувся щойно в 1921 р.

Листування подружжя не збереглося. Утім, жінка іноді переписувала чи передавала зміст Іванових листів у приватному щоденнику, який назвала «Жінка на бойовій лінії», частково кореспонденція збереглася в її спогадах про події Першої світової війни⁷¹⁷. Також жінка отримувала новини про Івана в листах від двоюрідної сестри Меланії та її чоловіка Ярослава Грушкевича. Вони були найближчими людьми, з якими Іванна ділилася переживаннями за «сердечного друга». Ці джерела відображають трансформацію поглядів залежної від чоловіка жінки до незалежної жінки-активістки. Іванна Блажкевич з часом зрозуміла, що може не дочекатися повернення чоловіка, тому взялася до виконання суспільних викликів. Під час робочих поїздок до Галича, Львова чи сусідніх сіл залишала сина на сусідів або родичів, що викликало незадоволення рідних: «серце точить новий червак неспокою про залишеного у Львові Богдана. Вже на двірці в Галичі, перед самим приїздом, перекинувся хлопчина так незручно, що вдарив задом головки о кант камінної долівки. Кров пустилася дитині з голови і я так всіла з ним до потягу»⁷¹⁸.

Іван й Іванна не надсилали листів кожного дня з різних причин. Насамперед, через погану роботу пошти: «Правильного поштового сполучення немає [...] Ми з чоловіком, що й одної днини не могли жити одне без одного, тепер місяцями про себе не знаємо, чи живі-здорові»⁷¹⁹. Оскільки жінка місяцями не отримувала вісток від чоловіка, то почала сумніватися чи взагалі існує зв'язок з місцем перебування Івана: «Від него пошта нічого мені не приносить. Хто знає чи взагалі існує тепер який зв'язок поштовий з азійськими краями»⁷²⁰. Сама теж писала рідко, бо сподівалася на його швидке повернення: «Від часу перемиря на російським фронті

---

⁷¹⁶ Федик Я. Династія патріотів. *Життя, віддане Україні. Спогади про Іванну Блажкевич* / упоряд. Я. Федик. Тернопіль, 2006. С. 97–98.

⁷¹⁷ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 6 («Несподіванка» – спогади з часів Першої світової війни, фрагмент). 1 арк.

⁷¹⁸ Там само. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 215.

⁷¹⁹ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 124.

⁷²⁰ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 189.

перестала писати до мужа. З його карток бє надію, що ось ось повернеться домів, а бодай видістанеся на Україну щоб тут стати до праці між своїм народом»⁷²¹. Іван надсилав листи різними способами. Одного разу дві його картки передав дружині його рідний брат: «...дає мені лист, адресований братом чоловіка. Роздираю конверт, а в ньому – чи надіялась я цього? – дві карточки від чоловіка. Здається, ніколи не забуду цієї хвилини, коли так несподівано дістала я цю першу від 5 місяців вістку від батька моїх діточок»⁷²². Злилася на батька, який забував передавати листи від чоловіка. У виправдання той казав, що «там нічого такого не було»⁷²³. Для Іванни листи чоловіка завжди були несподіванкою і розрадою.

У листах Іван розповідав про роботу. Першою його справою було шовківництво. Чоловік працював по 12 годин на добу на дослідницькому полі, проводив досліди «над культурою вати, пшениці та шовківника». Найбільше Іванну потішало те, що її «сердешний друг» перебував в «товаристві інтелігентних людей – агрономів і був вдоволений що найшов заняття яке дає забуття»⁷²⁴. Такої роботи, яка б відволікала від сумних думок, хотіла для себе й Іванна. Однак дослідження чоловіка тривали недовго, бо незабаром його забрали до канцелярії, де «замість улюблених дослідів над пшеницею і ватою товче машини канцелярські»⁷²⁵. Від Івана вдавалося отримати інформацію про рідних. Саме він повідомив, що її молодший брат служить при Українських січових стрільцях, а старший – при штабі 7 корпусу австрійської армії. Раділа, що Іван між стрільцями зустрів добровольців з її рідного села Денисова⁷²⁶. Торкався чоловік і патріотичних тем. Мріяв про подорож з дружиною й дітьми до Києва без «пашпорта», про українську державу, бо «солодко вмирати за Рідний край, та солодше жити для нього»⁷²⁷.

Буденні проблеми й непевність у наступному дні загострювали розуміння важливості чоловічої присутності в сім'ї: «найтяжче на душі, бо бачу свою неміч. І розумію, що не даром до подружнього воза впрягається двоє людей. На одну людину

---

⁷²¹ Там само. Арк. 137.

⁷²² Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 125.

⁷²³ Блажкевич І. Спогади... № 6. С. 137.

⁷²⁴ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 42–43.

⁷²⁵ Там само. Арк. 137.

⁷²⁶ Блажкевич І. Спогади... № 6. С. 139.

⁷²⁷ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 118.

він затяжкий»⁷²⁸. Розрадою ставав лист чоловіка, у якому він наказував: «Будь спокійної гадки. Будь бадьорою. Всю силу й енергію зверни на те, щоб запанувала в тебе цілковита рівновага духа»⁷²⁹. Пропозицію переїхати до Меланії жінка відкинула, хоча «матеріально оно і ліпше було». У листі до сестри вона пояснила, що її хата – спільний з чоловіком «дім надій», де багатіли думкою про щасливе майбутнє для себе та дітей і «вибиратися булб шось страшного [...] мені видалобся що я вже прощаюся зі всім надією на все»⁷³⁰. Оселя чоловіка надавала впевненості, відганяла сумні думки, адже «тут, в його хаті тїшу себе чим можу..., то коровою погризуся що молока замало дає, або що свиня їсти не хоче, курка замало несеся – от і так на мисли час сходить, при малій журі велика забуваєтьсся»⁷³¹. Спільне помешкання для жінки було спогадом про сімейні відносини і почуття подружжя: «Він був мені Матерію, приятелем був. Він так піклувався, що я аж розніжилася, стратила силу самостійності, бо так мені з ним добре було»⁷³². У такому стані першою реакцією на те, що за відсутності чоловіка вся відповідальність за сім'ю перейшла до неї, була надія на його швидке повернення: «отепер все за підпорою – опікою оглядаюся [...]. Живу надією на щасливий поворот єго»⁷³³.

Матеріальне становище жінки було складним: «Перед очима стає марево нужди. 1 корона й 70 сотиків – це вся моя готівка. Як тут жити? З чого?»⁷³⁴ На допомогу від чоловіка сподіватися було даремно, тому «потїшаю себе бодай тим, що на городі маю бульбу й городину. Корова пашу має. Кури є. На два-три місяці стане. А там буде і по війні. Цеї думки всі вперто тримаютьсся»⁷³⁵. Інколи грошима допомагав батько з рідного с. Денисова, сірка для тварин, «пару жовтих і дві парі чорних панчіх» надходили від чоловіка двоюрідної сестри Ярослава Грушкевича⁷³⁶. Саме він (як лікар-офтальмолог) опікувався здоров'ям жінки. Коли діставати продукти стало важко, а очікувати на гроші чоловіка вже не хотіла, Іванна подала заяву на

---

⁷²⁸ Там само. С. 118.

⁷²⁹ ДАТО. Ф. Р–3205. Од. зб. 4 (Блажкевич І. Жінка на бойовій лінії. Т. 2. 1915–1917). Арк. 53.

⁷³⁰ ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 42 (Лист І. Блажкевич до М. Грушкевич). Арк. 12.

⁷³¹ Там само. Арк. 12.

⁷³² Там само. Арк. 14.

⁷³³ Там само. Арк. 12.

⁷³⁴ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 120.

⁷³⁵ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 124.

⁷³⁶ ЛННБУ. Ф. 41. Од. зб. 44 (Лист І. Блажкевич до Я. Грушкевича). Арк. 31.

допущення до іспиту на атестат зрілості. Жінка мала намір працювати в школі, аби «збутися відчуття, що живу з чоловікової платні»⁷³⁷. Іванна Блажкевич була радше вийнятком серед дружин військових. Жінка вважала, що матеріальна незалежність від чоловіка дасть їй свободу дій та вибору життєвої позиції.

З листів Івана видно, що важливим для нього було здоров'я і виховання дітей: «Дома застала я пошту від чоловіка. Прийшли картки а з ними фотографічна знімка. Богдан радіє, що тусьо приїхав у гості з далекого Туркестану. А тато пише, щоб мама добре виховувала сина, добру вчила. Його мрія зробити з хлопця працюючого мужика з душею філософа. І я теж стремлю туди»⁷³⁸. Попри непевність у наступному дні, чоловік все ж укладав плани на майбутнє⁷³⁹. Листи закінчувалися словами: «Бонда! Бонда! Коби ти знав, як мені за тобою вкучилось»⁷⁴⁰, проханнями прислати фотокартки дітей. Іванна, читаючи їх, раділа думкою, що «мої діточки не сироти». Після смерті доньки Люби, «розрада» від чоловіка йшла шість місяців, проте «написав її по-німецьки, в надії, що скоріше перейде через цензуру, зацвенькавши по-чужому, не заговорила до душі»⁷⁴¹. У дітях чоловік бачив майбутнє нації, тому багато листів адресував саме їм, особливо сину. Богдан радів вісткам від тата, а особливо його фотографіям з незвичними краєвидами, переконував маму в тому, що тато скоро повернеться додому.

Жінка старалася дбати про побут чоловіка на фронті й у полоні, з надією на полегшення його становища, надсилала йому посилки з продуктами і грошима: «Користаючи з побуту у Львові надала я пакунок до мужа. Вислала я йому дещо білля, пачку медівників і пушку меду про який уже стільки разів просив мене. З дивним чувством складала я це все в торбину і виправляла в далеку чужину. Цілували ми з Богданком кожну річ і благословили зі слезами на щасливу дорогу в глибину Азії. Маю надію що на Різдво посилка дійде до него, тай розвеселить тужну думку полоненого»⁷⁴². Однак не завжди вдавалося відправити посилку. Іванна описувала випадок на пошті, коли працівник не хотів прийняти пакунок через

---

⁷³⁷ Блажкевич І. Спогади... № 6. Арк. 140.

⁷³⁸ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 89.

⁷³⁹ Там само. Од. зб. 6 (Блажкевич І. «Несподіванка»...

⁷⁴⁰ Там само.

⁷⁴¹ Блажкевич І. Спогади... № 6. С. 140.

⁷⁴² ДАТО. Ф. Р-3205. Оп. І. Од. зб. 4 (Блажкевич І. «Жінка... Арк. 59.

надпис українською мовою: «побачивши українське письмо, кидає сердито: «проше мі то пшечитачь, бо я по руску не умем!» Кров вдарила мені в лице від такої образи з боку урядовця тієї держави, що в її обороні покликали на війну батька моїх дітей»⁷⁴³. Надалі жінка передавала посилки лише через знайомих.

Іншою стороною життя жінки, до якого змушувала війна, були стосунки з чоловіками, які залишалися в тилу або випадком потрапили в помешкання. Це були місцеві чиновники, вояки різних армій, які завдавали клопоту в повсякденному житті: «У хаті повно солдатів, яких змінювано в окопах. Всі в сивих баранкових шапках, які буквально рухаються від «насікомців». Дітей теж воші обсіли через них. Одного кутика вже не маю для себе»⁷⁴⁴. У щоденнику І. Блажкевич згадала й про інтерес, який викликала в чоловіків: «після евакуації Галича один чоловік привіз звідтам багато різних річей. Прикликав мене і каже показуючи на бюст Шевченка і велике дзеркало: «Дивіться які гарні дарунки я вам привіз... поцілуйте мене за дарунки». І суне капосний до мене свою пияцку пику. Зовсім відрухово, але з великою насолодою вимірила я цій пиці щирого «поцілуя»: аж всі п'ять пальців відбилось на ній. Аж засичав старий чортяка і присяг мені пімсту. Пополудні прийшов до мене в мою кімнатку і довго викладав мені про це що людина складається з душі і тіла»⁷⁴⁵. В уявленні авторки існували й неприпустимі норми поведінки жінок. Так, І. Блажкевич засуджувала поведінку старої жінки, яка в поїзді фліртувала з поляком: «Коло мене сидить якийсь польський легійоніст, напротив него старша жінка, яка хоть моглаб молодакові матірью бути. Однак фліртує з ним як дівчина. Перед Золочевом погасло у вагоні світло, а я притулившись до Богдана здрімалась. Раптом чую хтось гласкає мене по лиці і шепче любовні слова. Свічу блимавку, а це товаришка легійоніста приблукалась до мене і взявши мене помилково за предмет своїх любовних побажань, перервала мені сон. Не даром кажуть: «в старій печі чорти палять!»⁷⁴⁶.

Під час і після польсько-української війни жінка практично не згадує про чоловіка. У травні 1919 р. Залуква опинилася під польською владою, Блажкевич вирішила

---

⁷⁴³ Блажкевич І. Спогади... № 5. С. 119

⁷⁴⁴ ЛННБУ. Ф. 243. Од. зб. 2 (Щоденник І. Блажкевич «Жінка... Арк. 89.

⁷⁴⁵ Там само. Арк. 138.

⁷⁴⁶ Там само. Арк. 121–122.

залишитися в селі⁷⁴⁷. У кінці травня її інтерновано у власному помешканні польськими солдатами. За дванадцять наступних днів жінка пережила 17 обшуків (ревізій) і вісім арештів: «Бувало й так, що одні вийшли з хати через кухню, а з боку класу входила друга ревізія»⁷⁴⁸. Жінка не могла змиритися з зневажливим ставленням поляків до українських національних символів, бо «протягом шести місяців української влади заодно стояла я на сторожі права, не допустила ніякої зневаги польських народних почувань»⁷⁴⁹. Під час одного з обшуків Блажкевич звинувачено в тому, що «*ta pani to Polaków na stacji do koszuli obdzierała*»⁷⁵⁰.

Кілька місяців І. Блажкевич переховувалася від жандармів за нібито повідомлення українській армії про розміщення польських гармат на Замковій горі в Галичі. Опіку над сином Богданом взяла на себе чужа дівчина Дарина Фредрій, а згодом, через прохання влаштувати хлопця в сирітському притулку, сестра Іванни (мабуть, Меланія Грушкевич) вирішила взяти його до себе в Станиславів. Після п'яти місяців поневірянь у лісі Блажкевич зробили документ на ім'я Анюти Личаківської, з яким вдалося перебратися до Рожнятова. Про перебування там жінка згадувала: «Змучилася я жити, виконуючи обов'язки швачки-полатайки. З переходу через Карпати мусіла зризигнувати, бо навальні сніги завалили усі переходи в горах. Дуже тяжко мені було звикати до тісної замкненої кімнати»⁷⁵¹. У лютому 1920 р. І. Блажкевич повернулася до Станиславова. Там її вітали як «гостю з того світу», бо за час, який минув, її не один раз «повісили і розстріляли»⁷⁵². Складна матеріальна ситуація змушувала жінку (як і багатьох інших) займатися господарством.

Іван повернувся додому в 1921 р. Очікування на чоловіка тривало сім років. За цей час жінка встигла налагодити роботу філії «Сільського господаря», кооперативу «Власна поміч», читальні, рятувального комітету допомоги тим, хто повертався з заслання, закінчити екстерном Львівську вчительську семінарію, прийняти у власному домі на постій сотні вояків, які влаштовували не лише побутові клопоти, а й емоційні переживання, загрожуючи життю господарів. Загартувавшись у

---

⁷⁴⁷ Блажкевич І. Спогади... № 6. С. 144.

⁷⁴⁸ Там само.

⁷⁴⁹ Там само.

⁷⁵⁰ Там само.

⁷⁵¹ Там само. С. 146.

⁷⁵² Там само.

воєнному лихолітті, жінка, яка на початку 1914 р. відчувала себе незахищеною і безпорадною, під кінець війни, перетворилася на «чоловіка в жіночій статі».

Після звістки про повернення чоловіка Іванну охопили переживання і страх за ті зміни, які відбулися з кожним: чи зможуть вони прийняти «нових себе». На пероні вона навіть не впізнала «сердечного друга». Радість зустрічі розвіяла сумніви: «Відчинила двері. І на порозі став мій найдорожчий, так довго вигладаний гість, такий самий як сім літ тому. Напівжива припала я до грудей свого сердечного, найріднішого друга. Через сім літ зійшлися ми, усе однаково близькі і рідні душею, хоч різні перебутим пережиттям»⁷⁵³. Після повернення чоловік працював окремо від сім'ї (у селах Волчкові, Ішкові). Прохання про перевід на роботу до Денисова, де жила Іванна, не задовольнили чере політичну діяльність дружини⁷⁵⁴. За відкриту громадську позицію жінка втратила двох дітей: їх (можливо намірено) пригостили шоколадом, зараженим невиліковним тоді дифтеритом.

Фрагментарне листування Івана й Іванни Блажкевичів під час Першої світової війни лише частково відображає стосунки, які склалися в сім'ї. Через довготривалу розлуку в сім років важко говорити про погляди подружжя. За цей час кожен сформував власний світогляд, виробив свою лінію поведінки. Це листування швидше показує як змінювалася жінка за відсутності чоловіка. Іванна Блажкевич вирішила долучитися до невеликого гурту діяльних жінок. Війна, забравши чоловіка на фронт, дала жінці почуття свободи, змогу відчути впевненість і вийти за межі дому. Втім, у чоловічому просторі їй було відведено вторинну роль. Прагнення реалізувати здібності, вдосконалити себе і навколишній світ зустрічалися з перешкодами з боку чоловіків. Право на інші ролі доводилося відстоювати в постійному запереченні традиційних норм. Блажкевич виражала настрої незначної частини українських жінок, яких не задовольняли старі, патріархальні відносини. Прагнення до емансипації жінок і здобуття власної держави зробили Блажкевич впевненою, різкою і категоричною. Як сприймав після повернення додому Іван нову позицію дружини – невідомо. Однак подальше життя свідчить про те, що

---

⁷⁵³ Там само.

⁷⁵⁴ Федик Я. Династія патріотів.... С. 98.

проукраїнські настрої обидвох дали змогу продовжувати спільне життя.

5.4. Листи Осипа Маковея до дружини Ольги Маковей (Кордуби)

Під час війни у багатьох сім'ях зберігся звичний формат взаємин, який спирався на уявлення про ідеальну родину. У межах таких відносин подружжя приймало звичні ролі домінуючого чоловіка і залежної дружини. Причиною такої підпорядкованості, з одного боку, була повна матеріальна залежність від чоловіка, а з іншого, страх змінити звичний спосіб життя на щось невідоме, яке не гарантувало безпеки. Жінкам, яким з дитинства прищеплювали, що «хліб дасть чоловік», а «добра жінка» має бути передусім «доброю господинею», не так легко було відійти від традиційних устоїв і почати незалежне життя. Відповідно до таких устоїв будувало сімейні стосунки подружжя Осипа й Ольги Маковей. Подружнє життя Маковеїв почалося задовго до початку війни, в 1903 р. Вибору саме такої моделі посприяла не лише традиційність поглядів на родину, а й вікова різниця (13 років), яка, на думку О. Маковея, давала йому право «виховувати» бажану супутницю. Цей формат взаємин під час війни не змінився. Ольга підпорядковувалась інтересам і цілям чоловіка, не перечила його прагненням і підтримувала уявлення про незмінну значущість. Війна перервала налагоджене життя Осипа й Ольги Маковеїв у Заліщиках (тепер Тернопільська обл.), де чоловік був директором учительської семінарії. У роки війни О. Маковей служив військовим кореспондентом в австрійській армії, а згодом, за станом здоров'я, був переведений у Чернівці, де отримав посаду начальника поштової цензури. Дружина Ольга (з дому Кордуба) кілька раз змінювала місце проживання через бойові дії.

Осип Маковей (1867–1925) був публічною особою в Галичині. Займався літературною, перекладацькою, вчительською, редакторською і громадсько-політичною діяльністю. Народився у м. Яворів (тепер Львівська обл.), початкову освіту здобув у рідному місті, згодом навчався в гімназії у Львові, студіював філософію у Львівському університеті. До і після війни працював директором учительської семінарії в Заліщиках. Про його дружину Ольгу є менше відомостей. Була донькою греко-католицького священника з Бережан Теодора Кордуби.

Головним джерелом інформації про жінку є її листування з Осипом. Невідомо чи і яку освіту здобула Ольга, під час війни жінка не працювала, опікувалася господарством і донькою Марією. Ймовірно, донька народилася в 1910 р., бо в 1916 р. Осип наполягав, щоб Ольга влаштувала дівчинку до школи⁷⁵⁵. Під час війни жінка з донькою мешкала в Бережанах, під час бойових дій у місті в 1916 р. переїхала до Стрия, згодом до Львова, якийсь час у 1917 р. разом з Осипом і донькою подружжя мешкало в Будапешті⁷⁵⁶, після закінчення війни повернулася до Заліщик, де працював чоловік.

З часу війни (з листопада 1914 до кінця 1918 р.) збереглися лише листи Осипа Маковея до дружини. Завдяки ним можна простежити як змінювалося життя подружжя впродовж війни, листи відображають «розмову» подружжя: чоловік відповідав на всі питання дружини, описував емоції її текстів і власні почуття. Осип писав до дружини досить часто, але вона постійно скаржилася на недостаток відомостей: «не повторяй в кожній картці, щоб я писав щодня – і що мене не можна допросити ся, бо я дійсно пишу майже щодня, принаймні 20 раз на місяць, отже о недбальство не можеш мене посудити»⁷⁵⁷. Осип Маковей провів на фронті «чотири роки без трьох тижнів» і в кожному листі до дружини детально «виписував своє життя особисте»⁷⁵⁸. Відповіді часто не отримував, через що скаржився дружині, пояснюючи, що найбільшою трагедією війни є брак звістки, «властиво гірка певність, що ти уже довго терпиш не лише журбу, але й голод і холод, що хата наша ограбована, а навіть часом у хвили зневіри, немилосердний здогад, що ти вже не жиєш, що тебе нема, що наша родина зопала»⁷⁵⁹. Багато листів не доходили через проблеми з поштою. У квітні 1915 р. Осип жалівся, що не має від Ольги відомостей вісім місяців⁷⁶⁰. Сердився на дружину за питання про воєнне становище, оскільки вважав їх причиною того, що пропадали їх листи⁷⁶¹.

«Нині люблю Тебе ще більше як тоді, краща Ти для мене як в молодости, бо

---

⁷⁵⁵ ЛННБУ. Ф. 66. Од. зб. 10 (Лист О. Маковея до дружини Ольги, 24.XI.1916). Арк. 16 зв.

⁷⁵⁶ Там само. Ф. 159. Од. зб. 205 (Лист О. Маковей до І. Глинського, 20.IV.1917). Арк. 6.

⁷⁵⁷ Там само. Ф. 66. Од. зб. 10 (Лист О. Маковея до Ольги, 1.XI.1916). Арк. 3.

⁷⁵⁸ Там само. Од. зб. 3 (Лист О. Маковея до Ольги, 11.XI.1914). Арк. 1.

⁷⁵⁹ Там само. Арк. 1.

⁷⁶⁰ Там само. Од. зб. 4 (Лист О. Маковея до Ольги, 16.VI.1915). Арк. 2.

⁷⁶¹ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковея до Ольги, 1.IV.1916). Арк. 6.

вдячний я Тобі і благословлю Тебе за кожний щасливий день довгих, а однак коротких літ, котрі разом пережили», – зізнався Осип дружині на 14-ту річницю шлюбу⁷⁶². Цей лист не зберігся в оригіналі, його переписала Ольга з коментарем, що не могла його зберегти через інтимний характер, але копія мала свідчити про любов чоловіка до неї та щасливе спільне життя⁷⁶³. Можливо, саме через внутрішню стриманість, небажання демонструвати відносини, їхні листи містили мало відвертих зізнань. З відповідей Осипа зрозуміло, що жінка часто просила (може й вимагала) писати про почуття до неї, а він просив «не міряти його прихильності картками»⁷⁶⁴. Він неодноразово наголошував, що не дає ніяких підстав для ревнощів⁷⁶⁵, уважав, що «Ти так само певна мене, як я певний Тебе»⁷⁶⁶. Осип Маковей звинувачував війну в руйнуванні сімейних стосунків: «се чисте пекло: і пізно женився, і пізно приїхала жінка і тепер вже третій рік живу як розведений [...] Маю на увазі те, що чоловік старіє і без війни – війна скінчиться і верне зовсім не хоробрих додому. А тут вдома вже оберкомандир у виді жінки і гадає собі: ану, що за лицар»⁷⁶⁷. Чоловіка турбувало старіння: «циферблат зробився широкий і борода сива»⁷⁶⁸. Забороняв дружині фарбувати волосся, вважаючи, що сивою буде йому більше пасувати. Осип не хотів виглядати старшим за молодшу на 13 років Ольгу. З листів Осип Маковей виглядає турботливим і чуйним чоловіком, який зважає на настрої дружини. Радів, коли та була весела: «добре, що не пишеш занадто сумно і я можу потішити себе»⁷⁶⁹, і тривожився, коли отримував сумні вістки: «зовсімди лякають мольові тони у Твоїх листах»⁷⁷⁰. Осип шкодував, що через листи не може «успокоїти, додати відваги, подбати про здоров'я»⁷⁷¹. Тому закликав дружину шукати сили, бути витривалою і дбати про себе. Ольга теж намагалася турбуватися про чоловіка, що йому подобалося. Утім, Маковей міркував, що опікуватися жінкою має чоловік, а не навпаки. Під час боїв у Бережанах в жовтні 1916 р. Осип писав:

---

⁷⁶² Там само. Од. зб. 3 (Лист О. Маковей до Ольги, 14.XI.1917). Арк. 3.

⁷⁶³ Там само.

⁷⁶⁴ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковей до Ольги, 24.X.1916). Арк. 39.

⁷⁶⁵ Там само. Од. зб. 7 (Лист О. Маковей до Ольги, 10. VI.1916). Арк. 2.

⁷⁶⁶ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковей до Ольги, 9.IX.1916). Арк. 17 зв.

⁷⁶⁷ Там само. Од. зб. 10 (Лист О. Маковей до Ольги, 14.XI.1916). Арк. 11.

⁷⁶⁸ Там само. Арк. 12.

⁷⁶⁹ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Маковей до Ольги, грудень, 1915). Арк. 32.

⁷⁷⁰ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковей до Ольги, вересень, 1916). Арк. 23.

⁷⁷¹ Там само. Арк. 23.

«Мені добре і я мушу усміхатися, коли жінка на фронті журить ся чоловіком, що є 100 км за фронтом. Але скажи, чи не правду я пишу: хто ким має причину турбуватися? Чи Ти мною, чи я Тобою? Роби так, щоб тої причини не було»⁷⁷². Коли не подобалося рішення або тон дружини, то бажав їй та собі «холодної розваги та спокою»⁷⁷³. Осип Маковей не був авторитарним чоловіком, при потребі давав поради дружині і наводив аргументи на користь своєї точки зору, однак вибір завжди залишав за нею. Так було під час її роздумів, чи покидати Бережани: «я лишаю тобі повну свободу поступування, хоч і боюся гранатів, що могли би навістити Бережани. Стережися»⁷⁷⁴. Після цього листа жінка таки вирішила виїхати з міста.

Чим займалася Ольга Маковей у роки війни? Через брак текстів самої жінки важко відтворити її повсякденний ритм життя. Уявлення про це чи про обов'язки жінки в сім'ї мав Осип. Його листи показують, що жінка не займалася професійною працею, а вела господарство й виховувала доньку. На відміну від інших чоловіків, Маковей доволі рідко запитував про доньку. Але саме вона була причиною того, що Осип забороняв дружині приїхати до нього, аргументуючи тим, що боїться наразити Марійку на небезпеку, стрес і хвороби⁷⁷⁵. Чоловік вимагав, щоб дружина сама займалася освітою доньки і не чекала на відкриття шкіл, бо «жати не жати, а сіяти треба. Щоб не нарікала на нас колись, що ми її занедбали, бо преці сама о то подбати не може»⁷⁷⁶. Маковей був переконаний, що освіта забезпечить доньці краще майбутнє. Тому після переїзду сім'ї до Львова розпорядився, щоб Ольга записала доньку до найкращої школи і наздогнала тримісячне запізнення в навчанні⁷⁷⁷. Ймовірно, чоловік хотів бачити дружину й громадською діячкою. Принаймні, сприйняв це схвально: «тішуся, що ти знайшла собі таке благородне занятя з сиротами. Отсе друга війна з нещастям – у котрій жінки беруть участь і борються»⁷⁷⁸.

---

⁷⁷² Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковей до Ольги, 24.X.1916). Арк. 39.

⁷⁷³ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковей до Ольги, 1.IV.1916). Арк. 6.

⁷⁷⁴ Там само. Од. зб. 10 (Лист О. Маковей до Ольги, 1.XI.1916). Арк. 3.

⁷⁷⁵ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковей до Ольги, 21.II.1916). Арк. 13; Од. зб. 10 (Лист О. Маковей до Ольги, 3.XI.1916). Арк. 6.

⁷⁷⁶ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковей до Ольги, 26.X.1916). Арк. 40.

⁷⁷⁷ Там само. Од. зб. 10 (Лист О. Маковей до Ольги, 24.XI.1916). Арк. 16 зв–17.

⁷⁷⁸ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковей до Ольги, 10.III.1916). Арк. 11.

Займалася Ольга також дівочою бурсою в Бережаних⁷⁷⁹.

Листи О. Маковея поєднують роздуми з насиченою діловою і буденною інформацією, поданою доволі педантично. Автор скрупульозно фіксував витрати, що свідчило про економність і вміння організувати фінансову сторону життя. Надсилаючи дружині щомісяця по 500 корон (інколи й більше), він усе ж закликав до ощадливості: «Пішлю завтра тисячу корон на жите. Заведи якнайскоріше таке господарство в городі і в поли, щоби все, що можна мати дома і не купувати. Обдумай все на цілий рік, чого буде треба, щоб не оглядатись ні на кого»⁷⁸⁰. Мотивував це тим, що після війни ще тривалий час буде нестача продуктів і висока ціна на них. Гроші не завжди вдавалося надіслати через проблеми з роботою пошти. З огляду на це, шукав різні варіанти пересилки коштів, долучаючи до цього Ольгу: «напиши мені, як то зробити, чи на пошті порадься, бо мені неприємно возити стільки грошей з собою»⁷⁸¹. Скрупульозне ставлення до побутових дрібниць було не випадковим: чоловік прагнув гідного життя після «страшної забави світу»⁷⁸². Відсилаючи посилку з продуктами, одягом або навіть тютюном, О. Маковей у листі докладно описував її вміст: «Три скринки, вартости 128 к, відійшли до Тебе (там було: 4 кг цукру, 20 дека чаю, 1 кг рижу, 8 кг муки, 4 кг мила, 1/2 кг тютюну)»⁷⁸³. Попри відносно добре забезпечення дружини, О. Маковей усе ж просив, аби вона вела економний спосіб життя, і якісний тютюн, який він надсилав з фронту, розбавляла з гіршим, аби «на довше вистачило»⁷⁸⁴.

Основою сімейних відносин Осип Маковей вважав здоров'я. У кожному листі він намагався донести цю думку до дружини, давав поради, а, зрештою, благав турбуватися про себе: «Мусиш себе шанувати. Се Тобі потрібне, се й мені потрібне, бо від того як Ти хоруєш мені певно не лекше і я трачу всяку охоту до життя»⁷⁸⁵. Причини недбалого ставлення Ольги до здоров'я вбачав у вихованні: «Ви – діти Кордуби з Бережан маєте такого здоров'я, але жодне себе не шанує. Горить, як

---

⁷⁷⁹ Там само. Од. зб. 57 (Лист Євгенії (без прізвища) до Ольги Маковей, 11 марта 1916). Арк. 2.

⁷⁸⁰ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковея до Ольги, 10.III.1916). Арк. 11.

⁷⁸¹ Там само. Од. зб. 4 (Лист О. Маковея до Ольги, 11.X.1915). Арк. 10.

⁷⁸² Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковея до Ольги, 7.VII.1916). Арк. 13 зв.

⁷⁸³ Там само. Од. зб. 11 (Лист О. Маковея до Ольги, 9.VI.1917). Арк. 1.

⁷⁸⁴ Там само. Од. зб. 8 (Лист О. Маковея до Ольги, 21.VI.1916) Арк. 37.

⁷⁸⁵ Там само. Од. зб. 12 (Лист О. Маковея до Ольги, 5.III.1918). Арк. 8.

свічка, ще й докладає жару, щоб скорше стопитися»⁷⁸⁶. Навіть на відстані чоловік намагався з'ясувати причини хвороби дружини: «серце не в порядку. Можливо, що се є нервоза серця, наслідок воєнних іритацій. Можливо також куриш забагато або міцної горівки випила»⁷⁸⁷. Недбалість дружини (яку «ледви спромігся собі роздобути») до здоров'я викликала злість. Чоловік погрожував не надсилати тютюн. Маковей відчував відповідальність за здоров'я дружини, просив «не брати мої листи за лікарства – я хочу, щоб тебе лікар лічив, бо се для чоловіка, котрий на війні, котрий не може сам подбати жінки, не є ніяка потіха діставати вісти про недугу»⁷⁸⁸. Писав і про свої хвороби, але запевняв, що піклується про себе.

Але насамперед у листах до дружини Осип Маковей писав про роботу цензором і враження від прочитаного. До рук О. Маковея потрапляло чимало листів, які допомагали йому змиритися з власною долею: «Треба тобі знати, що в тих тисячах жіночих листів, всюди та сама журба і туга, що в Твоїх, тільки пораз сто разів гірша, бо в людей буває більше нещастя, ніж у нас було і є [...] В порівнянню з иньшими я ще можу говорити про щастя. І Ти, в порівнянню з иньшими жінками, можеш бути вдоволена зі своєї долі в тих часах!»⁷⁸⁹. Попри те, чоловік зазначав, що в тисячах листах, які потрапляли до нього як цензора, нема змісту, а значне збільшення кількості листів у роки війни пояснював жалем і тугою за рідними. З іншого боку, О. Маковей підмітив відмінність у важливості отримання чи написання листів у чоловіків і жінок різних національностей: «німці казали мені, що вони цілими тижнями не дістають почти – і що се в них звична річ. У них на сю справу дивляться інакше, а наші жінки з таким порядком зовсім не згодились би»⁷⁹⁰. Інколи Осип Маковей був «сам собі цензор» і міг писати на будь-які теми, але про події війни не писав, бо «нічого не знав» та й не бачив у такій інформації жодної користі для дружини. Листи Ольги проходили цензуру у Львові, де їх читав колишній учень Осипа, який дописав своє привітання для них⁷⁹¹.

Воєнні події були об'єктом повідомлень Осипа рідко: «в огни був я два рази, раз в у

---

⁷⁸⁶ Там само. Од. зб. 12 (Лист О. Маковея до Ольги, 5.III.1918). Арк. 8

⁷⁸⁷ Там само. Арк. 8 зв.

⁷⁸⁸ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Маковея до Ольги, 17.XI.1915). Арк. 19.

⁷⁸⁹ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковея до Ольги, лютий, 1916). Арк. 15.

⁷⁹⁰ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковея до Ольги, серпень, 1916). Арк. 9.

⁷⁹¹ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковея до Ольги, лютий, 1916). Арк. 15.

Збаражи, а другий раз у Бурштини таки зблизька між гранатами, котрі тріскали від мене не дальше, як на кільканадцять метрів»⁷⁹². Охочіше він розповідав про відчуття і звички, які приносила чи змінювала війна. З часом воєнні обставини стали буденністю: «до війни привик як хлѳб до борщу»⁷⁹³. Писав, що в полі під наметом висипався краще, ніж вдома⁷⁹⁴. Про зумовлену мобілізацією розлуку Осип писав: «зле бути мужчиною! Ну, та ми витримаємо»⁷⁹⁵. Попри оптимізм, О. Маковей зображував і неприємні сторони воєнного життя. Насамперед стверджував, що, «на жаль, на війні не змудрів, тільки здурнів, а о мого літературного таланту вже мабуть і огарка нема, фантазія приспана»⁷⁹⁶. Непевним було матеріальне становище (як військових, так і цивільних), тому чоловік вважав, що «се правда руїна – мати добрий апетит в таких часах»⁷⁹⁷. Проблемою було пияцтво серед військових: «на війні можна з нудьги і журби розпитися в добрій компанії, що аж ну»⁷⁹⁸. У листах до дружини він писав і про те, що «війна поробила з одних людей вовків, а з других свині»⁷⁹⁹, але вважав, що час на особисті порахунки прийде пізніше. Воєнні роки підірвали здоров'я. Повоєнне життя він бачив так: «я жив бив на якимсь хуторі близько міста і на якимсь господарстві, щоб убігти від крику політичного і воєнного світа та жити природно і успокоїти нерви »⁸⁰⁰.

Події описував до дрібниць, іноді навіть погодинно (час роботи, режим харчування, зустрічі з друзями, прогулянки): «У Станіславові я чекав 7 годин до 3 год. по пів ночі. Втомився дорогою, бо до М. приїхав аж о 10 год. рана. Спав 3 год., потім на вечеру і знов спати»⁸⁰¹. Детально писав про погоду, харчування, інтер'єр будинків, у яких доводилося мешкати: «Дома урядили ми собі ціле господарство: накупили тарелів і ту їмо принесену з менада їду. Їда незла, але вина не дають»⁸⁰². Такий педантизм (очевидно, він впливав зі звички обговорювати з дружиною буденні

---

⁷⁹² Там само. Од. зб. 3 (Лист О. Маковей до Ольги, 11.XI.1914). Арк. 1.

⁷⁹³ Там само. Од. зб. 4 (Лист О. Маковей до Ольги, 1.X.1915). Арк. 14.

⁷⁹⁴ Там само. Од. зб. 4 (Лист О. Маковей до Ольги, вересень, 1915). Арк. 5 зв.

⁷⁹⁵ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Маковей до Ольги, 10.XII.1915). Арк. 1.

⁷⁹⁶ Там само. Од. зб. 9 (Лист О. Маковей до Ольги, 24.X.1916). Арк. 39.

⁷⁹⁷ Там само. Од. зб. 8 (Лист О. Маковей до Ольги, липень, 1916). Арк. 13.

⁷⁹⁸ Там само. Арк. 26.

⁷⁹⁹ Там само. Од. зб. 11 (Лист О. Маковей до Ольги, червень, 1916). Арк. 5.

⁸⁰⁰ Там само. Од. зб. 5 (Лист О. Маковей до Ольги, грудень, 1915). Арк. 30.

⁸⁰¹ Там само. Од. зб. 7 (Лист О. Маковей до Ольги, 8.VI.1916). Арк. 3.

⁸⁰² Там само. Од. зб. 7 (Лист О. Маковей до Ольги, 21.VI.1916). Арк. 10 зв.

справи) мав на меті компенсувати віддаленість родини, створити уявне сімейне оточення, не провокувати «зайві» питання, на які нерідко О. Маковей реагував войовниче. Війна для чоловіка мала два наслідки: з одного боку, вони стали «самостійнішими», могли організувати побут без жіночої допомоги, а з іншого, «як ще довше потриває війна, то чоловіки відчужають ся зовсім від жінок»⁸⁰³. Маковей рецепт поведінки був такий: «в сих часах треба мати багато філософічного спокою в душі, сего фаталізму, котрий ми у себе називаємо героїзмом»⁸⁰⁴.

Листи Осипа Маковея до дружини висвітлюють здебільшого його погляди на сімейне життя. Листування насичене проханнями писати до нього, бо «се потрібно до жите і спокою». Сам регулярно надсилав дружині картки. Зміст тих повідомлень свідчить про те, що вони були не лише засобом повідомити про себе, а що Маковей дорожив стосунками з дружиною і не хотів засмучувати через примусову відсутність. Навіть на відстані чоловік намагався залишити за собою статус голови родини. Матеріальне забезпечення сім'ї вважав своїм ключовим обов'язком. Маковей старався підтримувати Ольгу порадами, хотів бути для неї турботливим чоловіком, який дбає про здоров'я дружини. Важко сказати, як ставився Осип до виховання доньки Марії. Через службу чоловік не міг брати в цьому безпосередню участь. Найбільше його турбувала її освіта, відповідальність за яку переклав на Ольгу. Рідкі розповіді про професійну (літературну, викладацьку, перекладацьку) діяльність можуть свідчити про те, що чоловік не хотів змішувати приватне з публічним. Можливо, вважав, що через вікову різницю, дружина не зможе дати корисних порад. На думку Маковея, війна і тривала розлука погано впливає на подружні відносини, тому пропонував собі та дружині мати терпіння й розсудливість.

---

⁸⁰³ Там само. Од. зб. 6 (Лист О. Маковея до Ольги, 24.ІІІ.1916). Арк. 8.

⁸⁰⁴ Там само Од. зб. 5 (Лист О. Маковея до Ольги, грудень, 1915). Арк. 32.

РОЗДІЛ VI

ВОЄННІ БУДНІ ТА ХУДОЖНЯ УЯВА

6.1. Жіночі тексти

Літературну творчість жінок з часу війни складно вважати окремим літературним явищем; письменниці не були об'єднані в творчу групу (не було такого й попереднього досвіду), не видавали спеціального часопису та й не представляли виразно однієї течії в літературі. Але війна зробила жінок більш «видимими». Суспільство стежило за життям і творчістю письменниць, преса повідомляла про появу творів: «Письменниця К. Гриневичева викінчила збірку оповідань з побуту виселенців і цикль легенд для молоді»⁸⁰⁵, час до часу з'являлися статті чи оповідання авторок⁸⁰⁶. Жінки відмовлялися від псевдонімів і друкували твори під власними іменами. Нові теми й образи, які оберталися довкола питань жіночої ідентичності, маркували жінку як особистість, здатну до творення власного мистецтва, всупереч панівним уявленням про підпорядкованість і обмеженість, приреченість на роль хатньої господині.

Жіночих творів на воєнну тематику було небагато, як і самих авторок. Більшість з них були написані в роки війни (лише декілька оповідань О. Кобилянської появилися протягом п'яти повоєнних років), але публікувалися здебільшого пізніше. У Галичині з українок прозою займалися Н. Кобринська (1855–1920), К. Гриневич (1875–1947), М. Підгірянка (Ленерт-Домбровська, 1881–1963), О. Дучимінська (1883–1988), а на Буковині писала О. Кобилянська (1863–1942). Письменниці були відомими постатями свого часу, контактували між собою, іноді навіть співпрацювали – К. Гриневич і М. Підгірянка жили і вчителювали в таборі Гмюнд⁸⁰⁷. Жінки-письменниці не відмежовували себе від чоловічої літератури. К. Гриневич і М. Підгірянка листувалися з літературознавцем і видавцем Богданом Заклинським, Михайлом Возняком⁸⁰⁸, О. Кобилянська – з І. Франком і В. Стефаником. Чоловіки

⁸⁰⁵ З наших літературних кругів. *Діло*. 1917. Ч. 48. 28 лютого.

⁸⁰⁶ Катря Гриневичева «Святий вечір на Гмінті». *Діло*. 1917. Ч. 37. 15 лютого.

⁸⁰⁷ Горещька О. Виховні аспекти літературної творчості жінок-педагогів Західної України кінця XIX – початку XX століття. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. III (30). Issue 59. Budapest, 2015. P. 32.

⁸⁰⁸ ЛННБУ. Ф. 29. Оп. 1. Од. зб. 265 (Лист К. Гриневич до М. Возняка, 1916, Гмюнд). 19 арк.

були авторитетом для письменниць. Осипа Заклинська просила чоловіка підтримувати творчість М. Підгірянки, бо «вона Тебе за се цінила і любила, що Ти вмів їй дати тему до оброблення, заґрїти до праці, подати думку»⁸⁰⁹. Натомість Осипа з Марією вирішували побутові питання, давали рекомендації щодо продовольчих питань⁸¹⁰. Воєнні твори чоловіків і жінок характеризувалися спільним настроєм – від захоплення на початку війни до протесту проти смертей на другому році конфлікту⁸¹¹. Загалом письменство було мало поширене серед жінок – насамперед через слабку емансипацію і боязнь показувати себе суспільству. Війна стала поштовхом до літературної творчості вже в повоєнний час. Незначна кількість художніх творів з часу війни пояснюється і тим, що письменниці займалися тоді громадською діяльністю, відклавши письмо «на потім»⁸¹².

Авторки спостерігали за бойовими діями відсторонено. Джерелом для літературних творів були розповіді вояків, які повернулися з фронту, перекази та знайомих, повідомлення з преси. Героями ставали представники австро-угорської та російської армій. Авторки намагалися змалювати побут, емоції вояків під час бою чи після нього, порушували тему несправедливості («братовбивчості») війни для українців Австро-Угорської та Російської імперій, засуджували владу та дії чиновників. Знайшли місце в творчості письменниць сюжети з життя цивільного населення. Найчастіше зображували повсякдення селян, роздумували над темою моралі та релігійності, гріховності в часі війни. З'явилися літературні тексти про життя в таборах для полонених. Попри відмінність стилів, сюжетів, усі тексти мали антивоєнне спрямування.

Війна стала переломною не лише в житті конкретних людей, а й для нібито-то впорядкованого світового порядку. Про це писала Н. Кобринська у творі «Брати»: «Здалека вже чути гук гармат і свист самострілів. Гуманність збанкрутувала, зійшла з поверхні землі, лишилась лиш одна брутальна сила»⁸¹³. А за словами О. Дучимінської, «на світі творилось діло знищення і лукавства. Під чорною опоною

---

⁸⁰⁹ Там само. Ф. 48. Од. зб. 29-в (Лист О. Заклинської до чоловіка Богдана, 12.03.1917). Арк. 13.

⁸¹⁰ Там само. Од. зб. 142а (Лист О. Заклинської до М. Домбровської, 4.VII.1917). 1 арк.

⁸¹¹ Галичина. З Великої війни / упорядн.: А. Паславська, Т. Фогель, В. Кам'янець. Львів, 2014. С. 35.

⁸¹² Там само. Од. зб. 67 (Матеріали про Гриневичеву Катрю, 1916, 1936 рр.). Арк. 34.

⁸¹³ Кобринська Н. Вибрані оповідання. Львів, 1954. С. 183.

ночі творились грішні, святотатські діла»⁸¹⁴. В уявленні авторок війна не була безособовим явищем, її причину вбачали у безвідповідальності й неосвіченості самих людей: «Люди були глухі, – їм треба гуку гармат, щоби почути й зрозуміти, треба крові й вбивства, щоби побачити, – на все інше були глухі й сліпі»⁸¹⁵. Водночас світовий конфлікт виявився раптовим, він порушив спокій⁸¹⁶.

«Тут працює залізо, і вояк є *нічим*, і чоловік, що дома був, є *нічим*, і багато соток і тисячів – все є *нічим*», – так О. Кобилянська писала про ціну життя людини під час війни. Такі уявлення формувалися в міру розгортання бойових дій, бо спочатку українці сприймали мобілізацію і саму війну відсторонено, що можна пояснити традиційним стилем життя в селі: «Багато людей затривожилося, але й багато не думало про це. На селі в робочий час на роботу часу не стає, а не ще на якісь міркування»⁸¹⁷. Авторки акцентували на нерозумінні солдатами цілей війни. Герой новели О. Дучимінської роздумував: «Всіх людей на світі кохав, а тепер кажуть їх ненавидіти. Чому й за що? Він не знає. Він їм розкаже, що це не в його силі, проти його переконань»⁸¹⁸.

Інша причина засудження авторками війни – її «братовбивчий» характер для українців, поділених між Австро-Угорською та Російською імперіями. До цієї теми зверталася Н. Кобринська у творі «Брати», О. Кобилянська у творах «Щира любов», «Назустріч долі», «Василка» й О. Дучимінська у новелі «*Warum?*». Солдати-українці обох армій були тільки виконавцями планів правителів, бо «замкненим у тісних межах не вільно було виглянути на ширшу арену світу»⁸¹⁹. Без відповіді залишилося питання: «Чому братня рука справляє кріс у груди брата, братня кров скроплює одіж братню»⁸²⁰. Н. Кобринська змалювала ситуацію, коли в бою загинули два брати, які служили в різних арміях, але впізналися під час атаки⁸²¹. Про чужі інтереси, інструментом яких ставали українці під час війни, писала О. Кобилянська: «Не

---

⁸¹⁴ Дучимінська О. *Warum?*. *Дучимінська О. Вибрані твори...* С. 147.

⁸¹⁵ Там само. С. 156.

⁸¹⁶ Кобилянська О. *Щира любов*. *Кобилянська О. Зібрання творів у 10 томах*. Т. 2. Новели. Оповідання. *Поетія в прозі / упоряд. В. Антофійчук, С. Кирилук, Я. Мельничук*. Чернівці, 2014. С. 67.

⁸¹⁷ Кобринська Н. *Каліка*. *Кобринська Н. Вибрані оповідання...* С. 195.

⁸¹⁸ Дучимінська О. *Warum?* *Дучимінська О. Вибрані твори...* С. 144.

⁸¹⁹ Кобринська Н. *Вибрані оповідання...* С. 184.

⁸²⁰ Дучимінська О. *Вибрані твори...* С. 147.

⁸²¹ Кобринська Н. *Вибрані оповідання...* С. 184.

прийшли боронити свій край від руйнуючого нападу ворога, а прийшли «визволяти славян» на розказ свого царя, що жив десь далеко легендою, за муром сторожі, військ»⁸²².

Поряд з раціональними міркуваннями, письменниці порушували й тему австрофільства – обов'язку перед державою і цісарем: «Мушу. Який би я вояк, якби не йшов. Цісар кличе»⁸²³. Заступницею мобілізованих вважали цісареву Єлизавету⁸²⁴. Ольга Кобилянська оповідала історію бідної жінки Докії, яка, дізнавшись про смерть дружини Франца-Йосифа I, віддала останні гроші на церковну службу за упокій її душі. Відправляючи єдиного сина до війська, вона зверталася думками до Єлизавети про заступництво для сина⁸²⁵. Таке шанобливе ставлення до цісарської родини в Галичині й на Буковині було дивиною для солдатів російської армії. Спостерігаючи за австрійським вояком, який звертається до образу цісаря та цілує його, «москалеві почали з очей сльози капати. Каже: Я аж тепер бачу, що ви маєте слухність і який ваш цар добрий. А нам казали, що ваші народи раді би увільнитися від нього. У нас би ніхто так за нашим царем не плакав»⁸²⁶. Усе ж, попри повагу до особи цісаря, для людей війна була чужою. Дослідниця Ю. Ладигіна вважає проавстрійську риторику ключовим аспектом у творчості О. Кобилянської під час війни⁸²⁷.

Про перебіг подій на фронті письменниці майже не писали. Натомість вони намагалися передати емоційний стан чоловіків – тих, яких тільки-но мобілізували, і тих, які вже воювали. Наголошували, що війна забрала цим чоловікам можливість бути господарями й головами родин. Лукин – герой з твору Н. Кобринської – сприйняв вістку про мобілізацію спокійно, однак коли настав час іти на фронт, «усе стало якесь чуже, не своє. Дивився на хату, але це не була вже ця сама хата, і жінка

---

⁸²² Кобилянська О. Щира любов. *Військовий листок*... С. 12.

⁸²³ Кобилянська О. Вовчиха. Новела з народнього життя. Прага–Берлін, 1923. С. 42.

⁸²⁴ Мельничук Я. На вечірньому пружі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). Чернівці, 2006. С. 118–119.

⁸²⁵ Кобилянська О. Сниться: Новели і нариси. Чернівці, 1922. С. 62.

⁸²⁶ Кобилянська О. Щира любов... С. 13.

⁸²⁷ Ladygina Y. Betond the Trenches: Ol'ha Kobylans'ka's Literary Response to the First World War. *East/West: journal of Ukrainian Studies*. Vol. 2. No 2 (2015). Special thematic issue devoted to Women and Gender Studies in Ukrainian, Society, Politics, and Literature. P. 114.

вже як би не була його жінкою, і діти – дітьми»⁸²⁸. Порятунком від сумних думок під час боїв була віра в бога, щоправда й тут інколи закрадалися сумніви: «щонайдосконаліші створіння Божі створили на землі царство чорного бога – пекло, поклонилися йому, виповнюючи заповідь його»⁸²⁹. Чоловікам на фронті було важче, ніж жінкам у тилу. Словами героя О. Кобилянська зверталася до жінки, аби та не втрачала розуму, бо «таке діється лише в нас на війні з деякими вояками, коли видять забагато крові, відірвані голови, руки і ноги і не годні більше нічого витримати»⁸³⁰. Інколи смерть навіть була бажана. На фронті існувала подвійна реальність – чоловіки жили в окопах і одночасно перебували думками вдома.

Опіка й виховання дітей залишалися прерогативою жінок. Материнські почуття для героїнь творів були самозрозумілими й очевидними. Письменниці показували в текстах, що війна загострює/посилює відчуття батьківства в чоловіків. Старші чоловіки, які були звільнені від служби і залишалися вдома, молилися за синів на фронті, вояки на фронті переживали за власних дітей, а ті, хто не мав дітей, мріяли про народження «дрібноти». Йдучи на фронт, чоловіки наказували жінкам оберегти дітей. Траплялося, що мобілізовані залишали вдома жінок вагітними: «Може, це хлопець? Я його не видів, цього сьомого, я машерував все далі від нього, коли воно на світ прийшло»⁸³¹. Типовим був брак відомостей про синів, які перебували на фронті. Оповідуючи батькові про долю старшого брата, герой О. Кобилянської – Юзько – казав: «Що я знаю? Ми ж були кожний при іншому регіменті. Я при артилерії, він при піхоті. Що я знаю? Спитайте війну.»⁸³². Смерть дитини на війні батьки переживали важко, іноді вважали себе винними в цьому.

Адаптація до мирного життя після війни була окремим випробуванням для чоловіків і жінок. Найстрашнішим для солдата було каліцтво. Лукин – персонаж твору Н. Кобринської – вважав, що краще було загинути, ніж інвалідом повертатися додому⁸³³. Повернення живим не означало щасливого життя. У рідному селі чи місті чоловіки не завжди заставали живими рідних чи вцілілу хату, відтак зневірювалися і

---

⁸²⁸ Кобринська Н. Каліка. *Кобринська Н. Вибрані оповідання...* С. 196.

⁸²⁹ Дучимінська О. *Вибрані твори...* С. 148.

⁸³⁰ Кобилянська О. Лист засудженого на смерть вояка до жінки. *Кобилянська О. Зібрання творів...* С. 70.

⁸³¹ Там само. С. 70.

⁸³² Кобилянська О. Вовчиха.... С. 44.

⁸³³ Кобринська Н. Вовчиха. *Кобринська Н. Вибрані оповідання...* С. 204.

вели відлюдний спосіб життя⁸³⁴. Після війни неодружені солдати були бажаними нареченими. До вибору пари втручалися найрідніші, за невістку бажали собі дівчину з багатой родини і добрим приданим. Не завжди хлопці зважали на поради (чи-то вимоги) батьків; за дружину брали ту, котра подобалася, а невдоволення рідних заспокоювали «воєнними здобутками» – мовляв, якщо служив цісареві, то й може обирати дружину⁸³⁵. Показово, що жінки після війни не завжди потребували чоловічої підтримки, більше розраховували на власні сили: «Пробилась якомсь через війну без тебе, перебежмося відтепер і без тебе, коби лиш Бог здоров'я дав»⁸³⁶.

Письменниці, які до війни активно виступали за емансипацію й рівні з чоловіками права, у воєнній прозі пропагували трохи інший погляд. О. Кобилянська описала традиційну роль господині, матері-годувальниці й заступниці: «Марійко, не думай за мене. Думай за ту землю, котру тобі лишаю [...] Пам'ятай на нашу корову, що всіх у хаті годує. Пам'ятай на діти. Не забувай старого батька, котрий тратить сина. Не згуби розуму, як не один вояк на війні»⁸³⁷. Ольга Дучимінська вважала, що О. Кобилянська ніколи не пропагувала, «щоб жінки емансипувалися від обов'язків родини. Вона високо ставила ідеал доброї жінки та доброї матері»⁸³⁸. Повсякдення селянок зображували в контексті життєвих драм, втрат і страждань. Це можна бачити на прикладі героїні Василки, в якій померли чоловік і донька, а згодом довелося розлучитися з урятованим жовніром⁸³⁹. Очікування на повернення дорогої людини було випробуванням, яке підтримувало надію⁸⁴⁰. Головна ідея аналізованих літературних творів – подолання зумовлених війною труднощів може стати передумовою для формування сильного характеру, самостійності й діяльності. Письменниці вважали, що війна здатна виховати покоління жінок, готових до змін. У літературних творах показано «перетворення жінок», поєднання старих ролей з новими випробуваннями й емоціями. Благання про повернення чоловіків, бо «нема кому обробляти землю», на практиці перепліталось з самостійним виконанням усіх

---

⁸³⁴ Там само. С. 206.

⁸³⁵ Кобилянська О. Московський гвер. *Кобилянська О. Зібрання творів...* С. 215.

⁸³⁶ Там само. С. 254.

⁸³⁷ Там само. С. 74.

⁸³⁸ ЛННБУ. Ф. 254. Оп. 1. Од. зб. 41 (Дучимінська О. Мої спогади про Ольгу Кобилянську). Арк. 3.

⁸³⁹ Кобилянська О. Василка: Новела. *Промінь: Місячник*. Чернівці, 1922. № 4. С. 102–106; № 5. С. 130–135; № 6. С. 162–170.

⁸⁴⁰ Кобринська Н. Свічка горить. *Кобринська Н. Вибрані оповідання...* С. 207–211.

робіт: «Вона вже поорана й полита, та земля [...] без рук ваших чоловіків, батьків і братів»⁸⁴¹. Функції батька, який мав утримувати дітей, теж перебирали жінки, хоча й наголошували на цій невластивій для жінки ролі. Двоjakим було ставлення й до жіночої вірності та народження дітей від чужих чоловіків. З одного боку, старші чоловіки закликали: «вертайтеся, сини й внуки наші, вертайтеся, браття і герої, щоб слід по собі на своїй землі оставити»⁸⁴². З іншого боку, було розуміння, «що всяке в житті трапляється» й ніхто не застрахований від добровільної чи силуваної невірності. Про «збиткування козаків» над жінками й молодими дівчатами писала О. Кобилянська⁸⁴³. Так само суперечливо ставилися до позашлюбних дітей. У творі «Вовчиха» жінка засуджувала племінницю, яка народила хлопчика від «закордонного», бо буде на «москаля» більше. Натомість чоловік і син захищали дівчину словами: «або українцем»⁸⁴⁴. На тому суперечка закінчилася, адже «кожний ховає своє у грудях, мав свого доволі»⁸⁴⁵. Подружні зради під час війни авторки вважали особистим вибором кожної людини.

Розуміння «ворога» в чоловіків і жінок було подібним. Оголошення про наступ чужого війська викликало страх і паніку, люди залишали домівки, намагалися зберегти майно. Але досвід спілкування з «ворогом» таки був різним: «часом траплялися люди, що бесіду їх можна зрозуміти, та ще до своєї їжі припрошували, але були такі, що все з горшків виїдали»⁸⁴⁶. Показовим прикладом порозуміння з супротивником стала історія порятунку дівчинки Настки російським солдатом Федором у творі «Назустріч долі»⁸⁴⁷. Стосунки з родиною чоловік підтримував попри загрози як для себе, так і сім'ї врятованої, а перед відступом російської армії сказав: «Простіть, що я відвідував вашу хату, за що, може, прийдеться вам за мене і потерпіти.»⁸⁴⁸. У супротивнику солдати бачили не тільки ворога, а й людину: «і вони полишали хати, жінок, дітей, і вони побожні, як про них розказують. Ніхто з них не

---

⁸⁴¹ Кобилянська О. Сниться. Воєнний акорд. *Літературно-науковий вістник*. 1922. Т. 67. С. 162.

⁸⁴² Там само.

⁸⁴³ Кобилянська О. Туга. *Нові шляхи*. 1932. № 6–7. С. 238.

⁸⁴⁴ Кобилянська О. Вовчиха... С. 48.

⁸⁴⁵ Там само.

⁸⁴⁶ Кобринська Н. Вибрані оповідання... С. 207–198.

⁸⁴⁷ Кобилянська О. Туга.... С. 98–111.

⁸⁴⁸ Там само. С. 109.

хоче битися»⁸⁴⁹. Письменниці показували, що поняття «чужого» було неоднозначним і залежало від конкретних життєвих ситуацій.

Авторки вказували на проблеми в організації війська, аналізували соціальні відносини. Під час війни відчувався брак шпиталів, лікарів, ліків, тому для допомоги пораненим використовували різні засоби⁸⁵⁰. Письменниці засуджували військово-польові суди, які виносили вироки без «суду і слідства» (особливо стосовно ніби-то дезертирів). А марність сподівань на панів виражено в словах селянина: «часом мені здається, що здалося оповісти би все панам, великим панам, все аж до сліз, які зрослися в наших очах з кров'ю, і про ті довгі ночі, що лякають і грозять, але... Тепер нас всюди викидають»⁸⁵¹. Соціальну нерівність зауважено й під час відкриття пам'ятника солдату: «Усе відбувалося по правилу. По одному боці стояло військо, по другому – представники уряду, а решта вже як кому попало»⁸⁵². У розумінні влади смерть вояка була громадянським обов'язком. Кобринська ж думала інакше: «зів'ялі квіти на пам'ятнику, немов всупереч цим запевнянням, сумними голівками говорили про життя для самого життя»⁸⁵³.

Частина українців опинилася в таборах для біженців і виселенців, що стало темою для літературних сюжетів: «на Зелені Свята стали дуже кулі летіти, і наші війська нас вигнали, бо вже була битка під лісом. Дівчата повиносили шмаття на городи, позакопували [...] Забили свиню на ланах, рух зробився, то й ми пішли на ксьондзове поле за водою, а потім до Вольфсбергу, а з Вольфсбергу на Гмюнд»⁸⁵⁴. Серед евакуйованих чи утікачів переважали жінки з дітьми й літні особи. Катря Гриневич, яка певний час прожила в двох таборах і видала у 1926 р. збірку оповідань про таборове повсякдення, так характеризувала цих людей: «Щодня і щогодини являлися на горбах галицькі скитальці – у руках кийок від собак, почерез плече верета мандрівника. Карі і голубі очі томилися розкішно чужого, немилосердного достатку. Зavidні зітхань молодниць, кашель старух подібні були до зляканих окликів дітей, слова ридали без сліз, півбожевільні у дальніх отсих

---

⁸⁴⁹ Кобилянська О. Туга. *Кобилянська О. Зібрання творів...* С. 276.

⁸⁵⁰ Кобилянська О. Зійшов з розуму. *Там само.* С. 157.

⁸⁵¹ Кобилянська О. «Назустріч долі». *Там само.* С. 119.

⁸⁵² Кобринська Н. Вибрані оповідання.... С. 186–187.

⁸⁵³ Там само. С. 187.

⁸⁵⁴ Гриневич К. Біля воріт. *Гриневичева К. Непоборні...* С. 97.

просторах»⁸⁵⁵. Дорога до таборів забирала багато часу, зусиль, була сповнена численних небезпек.

Життя жінок у таборах оберталось довкола дітей. Головним було вберегти їх від епідемічних хвороб. У випадку захворювання дитину забирали від матері й ізолювали в бараку-шпиталю. Гилька – персонаж К. Гриневич – очікувала під дверима шпиталю і врешті-решт, наразившись на незадоволення медсестри й не побачивши дитини, пішла «кожне дрогнення серця перековувати на ненависть»⁸⁵⁶. Хоча дитяча смертність була звичним явищем, звістка про смерть дитини завжди ставала неочікуваною: «не вірила, вхопила свічку про смерть та бігла, п'яна від сліз»⁸⁵⁷. Діти в таборах ставали змістом життя, перетворюючи табори на домівки. Героїня М. Підгірянки, яка поховала в таборі всіх дітей, не бачила сенсу повертатися до Галичини: «До дому вертати не можу, не в силі, / Бо вітчизна моя в тій спільній могилі, / Де я поховала усі свої діти»⁸⁵⁸. Складніше для матерів було оберігати здорових хлопців, придатних до війська. Таборіві лікарі мали наказ скеровувати таких до війська, бо «то дорога дитина, цісарський жовнір»⁸⁵⁹. Незгода могла завершитися арештом або позбавленням усієї родини харчування.

Поширеним у таборах було сирітство: «Півсотки дітей в одних сорочечках завели танок. Запити, відповіді, оклики, пестоші... багато-багато ще українських сиріток, що їх мами по Вальтерсгофах мерли на холеру, а батьки від італійської чи мадярської кулі, коли не на галуззях яблуні перед вікнами власних хат»⁸⁶⁰. Наглядали за сиротами спеціально найняті жінки. Їжею й одягом здебільшого забезпечувала українська громада. Просту освіту надавали українські вчительки, які приїжджали до таборів, як-от М. Підгірянки і К. Гриневич. Табірні умови впливали на емоції й почуття дітей-сиріт: «ніде не почувеш дитячого сміху. Його так як не знають наші у Гмюнді, а що вже дітвора, то зовсім до сміху нездала»⁸⁶¹.

Виселенцям і втікачам дозволяли виїздити з табору на заробітки до Данії, Чехії та

---

⁸⁵⁵ Гриневич К. Параска Гоголь. *Там само*. С. 115.

⁸⁵⁶ Гриневич К. Тіні ночі. *Там само*. С. 112.

⁸⁵⁷ Там само. С. 112.

⁸⁵⁸ Підгірянки М. Мати страдниця. Образець із побуту наших виселенців в таборі Гмюнді. Філадельфія, 1922. С. 5.

⁸⁵⁹ Гриневич К. Параска Гоголь. *Гриневичева К. Непоборні...* С. 120.

⁸⁶⁰ Гриневич К. Під чужим небом. *Там само*. С. 107.

⁸⁶¹ Гриневич К. Бабуся. *Там само*. С. 143.

інших країн. Проте не завжди щастило потрапити до доброго власника, який би відповідно платив за роботу. Заробітчанки називали таких господарів «жидівськими посіпаками», що спекулюють на праці мігрантів: «Прийдуть одні з Гмюндів, оброблять весну, не зможуть вибути, втечуть, заліг пропаде, то зараз пришлють других з Хонця, оброблять сапанне, Фольсберг обійде жнива, а Гая осінь»⁸⁶². Власники відтермінували оплату, припиняли харчування, змушуючи жінок ні з чим повертатися до таборів. Обурення жінок під час заробітків викликав примус працювати в релігійні свята. Втікачки мріяли про повернення в Галичину і працю на рідній землі: «Всю роботу в своїм краї поїла б!»⁸⁶³. Поширене переконання, що жінки не переживувать «скитальщини», нівелювали висловом «чим краще тисне, тим пружніші чинимося»⁸⁶⁴. Оповідуючи про складне повсякдення жінок у таборах, К. Гриневич показувала їх витримку і бажання жити: «стояла така, кріпка, тривка, з надміром сил, що бралися в тисячний раз строїти нове життя на згарищах минулого»⁸⁶⁵.

У художній прозі українські письменниці висвітлили чимало сюжетів з життя людей під час війни. Героями творів були люди різної статі, віку, соціального положення й рівня освіти. Авторки намагалися показати, що війна одночасно зрівняла, об'єднала і роз'єднала людські долі. Найважливішою цінністю для них було людське життя і право на вільний вибір у будь-якій ситуації. Практично в усіх творах видно, що життя солдата на фронті й жінки вдома взаємопов'язані, вони мали спільні переживання, хоча проживали однакові ситуації по-різному. Герої-чоловіки з'являються в ролі захисників, які не розуміють сенсу війни, люблячих батьків і вірних чоловіків. Персонажі-жінки – це, насамперед, матері, господині й вірні дружини, яким не завжди вдавалося оберегти себе від «чужого». Головний лейтмотив творів – засудження будь-яких збройних сутичок. Війну письменниці вважали корисною для звільнення від залежностей та емансипації. Досвіду бути самостійними героїні творів училися примусово в таборах Гмюнд і Вольфсберг. Там жінкам доводилося виживати без сторонньої допомоги; саме в тих умовах

---

⁸⁶² Гриневич К. Параска Гоголь. *Там само*. С. 123.

⁸⁶³ Там само. С. 124.

⁸⁶⁴ Там само. С. 123.

⁸⁶⁵ Там само. С. 124.

загострювалося відчуття материнства й відповідальності за дітей.

6.2. Чоловічі тексти

Війна стала ключовою темою для українських письменників Галичини, які були його сучасниками. На тлі воєнних подій і в контексті комунікації з чоловіками, автори показували долі простих жінок – найчастіше селянок. У текстах фігурують образи дружини/матері, яка випроваджує чоловіка/сина на фронт. Образ доньки з'являється в контексті родинних проблем, які могли виникнути через появу позашлюбної дитини. Позитивно зображували відносини матері–сина, який був опорою й надією. Настрої та становище жінок у ході війни змінювалися – від очікування, безпорадності до впевненості й самостійності. У чоловічих творах життя жінок було пов'язане з охороною дому/господарства, захистом сім'ї, турботою про дітей. Автори вказували на релігійність і неосвіченість героїнь, які часто не хотіли бачити, що відбувається поза межами їх власного життя. Особливу увагу письменники звертали на сімейні відносини, давали оцінку подружнім зрадам і позашлюбним дітям.

У Галичині зламу XIX–XX ст. чи не єдину можливість «бути почутими» українським письменникам надавали періодичні видання «Зоря», «Життя і слово», «Літературно-науковий вістник», які публікували твори галицьких і наддніпрянських авторів. На противагу цим виданням, головно «Літературно-науковому вістнику», де «не можна було містити своїх творів за вподобанням», виникло товариство «Молода муза»⁸⁶⁶. Молодомузівці орієнтувалися на нову течію модернізму, протиставляючи свою творчість старому реалізму. Водночас у Галичині була своєрідна конкуренція між «старшими» й «молодшими» – І. Франком і письменниками з «Молодої музи», які, втім, визнавали, що Франко «сам один давав кількісно і якісно більше, ніж ціла «Молода муза» разом»⁸⁶⁷. Інших літературних груп, де письменники могли обмінюватися думками і творити згуртовані культурні напрями, у Галичині в той час не було. Війна стала переломним часом для авторів.

---

⁸⁶⁶ Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. «Що таке «Молода Муза»? Дрогобич, 2009. С. 489.

⁸⁶⁷ Там само. С. 497.

Війна трохи об'єднала письменників на ґрунті антивоєнної теми. Літературний процес у часі війни залежав також від позиції влади – австрійської чи російської. На шпальтах газет дискутували про потребу серед населення друкованого слова, бо «для не одного книжка є тепер одинокою розрадою»⁸⁶⁸. Через брак працівників, видавництв, дорожнечу паперу, цензуру квігovidання відкладали на сприятливіші часи. Тільки зрідка з'являлися друком твори окремих письменників. Вірші, новели, художні нариси друкували видання «Пресової квартири» – «Самохотник», «Самопал», «Бомба», «Будучина», а від 1918 р. часопис «Червона калина».

«По війні, здається, полишить ся прихильність для книжки серед читачів, може навіть і збільшить ся, бо по примусових воєнних фєрїях не один охотно вернеть ся до культурних інтересів», – такі передбачення щодо попиту і видавничої справи після війни висловлював у 1917 р. І. Крип'якевич⁸⁶⁹. У міжвоєнний період справді збільшилася кількість літературних об'єднань. Письменники, які воювали в лавах Українських січових стрільців, об'єдналися в 1922 р. в товариство «Митуса», почали видавати однойменний часопис, в якому переважали твори на стрілецьку тематику. Автори гуртувалися за ідейно-політичними уподобаннями: до групи «Логос» належали представники католицької орієнтації, навколо «Літературно-наукового вістника» (відновився у 1922 р.) збиралися письменники націоналістичної крила. Були й «безіменні» товариства, представники яких гуртувалися довкола певних часописів. Письменників прорадянської орієнтації об'єднало видання «Нові шляхи»⁸⁷⁰. Стилем і поглядами вирізнялася літературна група «Дванадцятка», представники якої намагалися творити урбаністичну літературу, орієнтувалися на західноєвропейські взірці, заперечували народництво й реалізм. Збори проводили в готелях і кав'ярнях, а до мистецтва ставились як до предмету витонченої насолоди. Після війни частина письменників діяла в еміграції, творячи «державу слова»⁸⁷¹. Такий короткий огляд літературних процесів показує, що війна дала поштовх для розвитку видавничої справи, формування літературних традицій.

---

⁸⁶⁸ Крип'якевич І. Література щоденного життя (На повоєнні теми). *Діло*. 1917. Ч. 5. 6 січня.

⁸⁶⁹ Там само.

⁸⁷⁰ Лучук І. Українська література міжвоєнного Львова. URL: <http://zbruc.eu/node/36163> (дата звернення: 18.02.2016).

⁸⁷¹ Ільницький М. Українська літературознавча думка ХХ століття. Львів, 2015. С. 7.

Час війни кожен літератор проживав по-різному. Серед авторів були ті, хто воював, як і ті, хто був далеко від лінії фронту. До австрійської армії були мобілізовані: народний учитель, громадський діяч І. Садовий (Федорак, 1890–1954), письменник М. Яцків (1873–1961), який у грудні 1914 р. потрапив у російський полон; журналіст М. Матіїв-Мельник (1890–1947); прозаїк, літературознавець, перекладач і редактор О. Маковей (1867–1925) служив військовим кореспондентом і поштовим цензором. Добровільно до легіону УСС вступили історик М. Голубець (1891–1942) і літературознавець О. Бабій (1897–1975). Одним з організаторів УСС, а згодом військовим комендатом Львова в період ЗУНРу був С. Шухевич (1877–1945). Прозаїк, видавець, педагог М. Угрин-Безгрішний (1883–1960) був організатором «Пресової квартири» УСС. Адвокат, громадський діяч М. Черемшина (І. Семанюк, 1874–1927) був звільнений від військової служби і в часі війни проживав з дружиною і батьками в селі Кобаки на Станиславщині. У рідному селі Великий Ходачків війну пережив і священник Т. Бордуляк (1863–1936). Для В. Стефаника (1871–1936) початок війни співпав зі смертю дружини; він залишився з трьома дітьми, однак продовжував громадську діяльність. Орест Авдикович вів учительську й громадську діяльність; через загострення туберкульозу в 1916 р. він залишив цю роботу, у 1917 р. лікувався у Відні, де за рік помер⁸⁷².

Письменництво не було основною сферою зайнятості чоловіків. Військова і професійні діяльність інколи перепліталася з культурно-громадськими і літературними справами, які частіше все ж таки відходили на другий план через брак часу. Тому частина творів антивоєнного спрямування з'являються після закінчення війни. Причиною відтермінування літературної діяльності був і низький заробіток від написання творів. Траплялися випадки, коли письменники залишалися за межею бідності й просили допомоги в громади: «Письменник, що наділював доси майже всі часописи фейлетонами, видав кілька своїх праць друком, знайшов ся в сих тяжких часах в крайній нужді. Редакція нашої часописи звертають ся тому до читачів о які небудь датки, щоби тим способом прийти в поміч бідному

---

⁸⁷² Нахлік Є. Орест Авдикович – письменник, літературознавець, педагог / відп. ред. І. Лучук. Львів, 2001. С. 26, 28.

письменникови»⁸⁷³.

Писати про війну стало тоді навіть модним. Своє завдання автори художніх текстів вбачали в тому, щоби, з одного боку, мати можливість осмислювати реальність, а з іншого – зберігати пам'ять для майбутніх поколінь. Прозові твори мали переважно автобіографічний характер. Попри спільну ідейну спрямованість (засудження війни, боротьбу за мир), твори різнилися стилем і тематикою. Автори використовували різні літературні жанри – оповідання, новели, фейлетони, романи. У творах чоловіки акцентували на солдатських буднях на передовій; засуджували несправедливість війни; писали про її братовбивчий характер; критикували владу (як російську, так і австрійську). Прозаїки демонстрували соціальні й економічні катаклізми, висвітлювали питання життя і смерті, добра і зла, грошей і насильства, творення і руйнування. Поряд з героїзмом завжди зображували драму воєнного часу, яка змушувала задуматися над вартістю людського життя.

Жіноча тематика не була центральною в чоловічих творах. Головними героями були чоловіки: солдати, місцеві управителі, священики, вчителі. Жінки появлялись як героїні «другого плану», як своєрідне тло, на якому розгорталися чоловічі історії. Найчастіше зображувані події в творах відбувалися в селі, тому їх героїнями ставали селянки. Тему інтелігенток, їх повсякденне життя, громадську діяльність художня література здебільшого оминала. Можливо, це відбувалося тому, що письменники орієнтувалися на читачів-українців, які проживали в селах; досвід і життя селян, як вихідців з нього, був їм зрозумілий і близький. Художнім словом письменники реагували на емансипацію жінок, зокрема появу жінок у війську. Відтак центральними героїнями біографічних п'єс стали С. Галечко й О. Степанів⁸⁷⁴.

Письменники накладали на героїнь традиційні уявлення про місце жінки вдома й суспільстві, а сюжети шукали у власному чи побаченому досвіді співжиття з ними. Жінок зображували крізь призму життя чоловіків⁸⁷⁵. Письменники наголошували, що успішне чи невдале створення сім'ї в житті чоловіка було критерієм їх долі. Образ жінки робив героїв витривалими, допомагав терпляче переживати емоційні й

⁸⁷³ Оповіщене. *Діло*. 1918. Ч. 3. 3 січня.

⁸⁷⁴ Бабій О. Олена Степанівна. П'єса в одній дії. Чикаго, 1966. 75 с; Угрин-Безгрішний М. Софія Галечко. Драма з життя УСС. Рогатин; Київ, 1941. 62 с.

⁸⁷⁵ Яцків М. Гермес Праксітеля. *Яцків М. Вибране*. Львів, 1957. С. 102–103.

фізичні перевантаження. На фронті персонажі-чоловіки жили спогадами про дружину й дітей. Для галицької антивоєнної прози характерними були образи доньки, дружини й матері. Саме з ними пов'язували почуття любові, надії, впевненості та спокою.

Однак образи доньки, дружини й матері розділити складно, а ще складніше виділити в них універсально-обов'язкові характеристики. Героїні творів різнилися між собою зовнішніми та внутрішніми ознаками. Вони проживали в різних населених пунктах, мали індивідуальний досвід війни, контактували з різними людьми (солдатами), письменники наділяли їх відмінними темпераментами й емоціями. Священик і письменник Т. Бордуляк поділив жінок на два типи – тих, які виконували чоловічу роботу, і тих, які були в розпачі⁸⁷⁶. У творах окремо ролі жінок перепліталися. У жінках бачили вже чиїхось доньок, дружин, матерів, або дівчата могли ними стати. Попри притаманну для галицького суспільства ідеалізацію постаті жінки і створення для неї прийнятних поведінкових меж, деякі письменники показували жінок у звичному буденному житті, поведінка і реакції яких не завжди були зразковими. Однак (не)ідеальний тип жінок у прозі був скоріше винятком. Здебільшого їх таки співвідносили з бажаним досконалим взірцем.

У прозі жінок об'єднували проблеми, які принесла війна у вноормоване життя місцевого населення. Спочатку жінки не уявляли життя після мобілізації чоловіків. Письменник і адвокат С. Шухевич передав відчуття безпорадності й трагізму під час відправлення чоловіків до війська: «жінки стояли на воротах з заложеними руками і з горя непритомними очима дивилися кудись у безвісти. Нещастя прийшло так ненадійно, що не було навіть часу заплакати»⁸⁷⁷. У творі «Мобілізація» показано жінок, які боялися передусім за дітей, що залишилися без батька: «А я його прощала і навіть мені не здавалося, що це вже війна. Що я тепер бідна сирітка з тим дробом буду робити»⁸⁷⁸. Через відсутність чоловіка «щось урвалося в житті молодої жінки, тріснула струна сподівань, гаразду»⁸⁷⁹. Микола Матіїв-Мельник словами героїні

---

⁸⁷⁶ Бордуляк Т. Татарє. *Бордуляк Т. Невідомі твори* / упор.: Т. Бордуляк; наук. ред., вступ. ст. і комент. М. Шалати. Львів, 2011. С. 141.

⁸⁷⁷ Шухевич С. Мобілізація. *Шухевич С. Гіркий то сміх. Воснні пригоди*. Львів, 1930. С. 7.

⁸⁷⁸ Там само. С. 8.

⁸⁷⁹ Матіїв-Мельник М. *Крізь дим і згарь*. Львів, 1928. С. 7.

Катерини говорив: думали, що «то лиш на хлопів війна, на бабів також війна»⁸⁸⁰. Для жінок самотність і відповідальність за сім'ю й господарство стали власною війною в тилу.

Самі ж чоловіки – герої творів – сприймали й оцінювали перебування у війську по-різному, залежно від індивідуальних обставин. Кожний, хто «лишив дома жінку і більше або менше число дітей, кожний з них лишив або своє господарство або ремесло»⁸⁸¹, не вірили, що війна триватиме довго, сподівалися на швидке повернення додому. На початку війни персонажі творів розуміли жінок як таких, які не впораються самотійно з домашнім господарством. З огляду на уявлення про жіночу беспорядність, чоловіки переживали «що ж там мої будуть робити. Хто їм пристаріється на зиму»⁸⁸². З певним романтизмом ставилися до війни молоді хлопці без сім'ї, які добровільно зголошувалися до війська. Однак їх старші товариші вважали, що це поспішний крок, бо «молоде – дурне. Піп на казані сказав, пани в газетах написали, тай молоде послухало»⁸⁸³. Без страху до війни ставилися чоловіки, які не мали сім'ї. Стрілець Стратійчук з «Мобілізації» вирізнявся з-поміж товаришів балакучістю, бо «не лишив ні жінки ні дитини. Не було за чим банувати»⁸⁸⁴.

Популярною в галицькій прозі була тема жіночої невірності. Перелюб став поширеним явищем: і навіть попри різкий громадський осуд, у деяких випадках до нього ставилися поблажливо. Зраду розглядали в різних контекстах – суспільному, особистому (реакція чоловіка, родини й самої жінки), релігійному. Від консервативного середовища важко було приховати факт зради. Відтак перелюб ставав справою не лише самої жінки та її родини, а й усієї громади: «моя мати стояла два дні коло одвірка, а мої сестри сльозами прали пелінки байстрюкові. А батько не входив тижнями до хати [...] Піп у церкві прокляв мене, люди минали мене. І я лиш тому не скочила в Дунай, бо мій байстрюк шовковими очима сміявся до мене»⁸⁸⁵. Відносини з чужим чоловіком означали осуд з боку батьків, зневагу від чоловіка, ганьбу серед односельців. Зраду жінки-українки з російським офіцером

---

⁸⁸⁰ Там само. С. 7.

⁸⁸¹ Шухевич С. Перегляд. *Шухевич С. Гіркий то сміх...* С. 42.

⁸⁸² Шухевич С. Мобілізація... С. 9.

⁸⁸³ Там само.

⁸⁸⁴ Там само. С. 8.

⁸⁸⁵ Стефанік В. Гріх. *Стефанік В. Вибране / упор. В. Лесина, Ф. Погребенник. Ужгород, 1979. С. 196.*

сприймали як зраду національних інтересів: «то твій чоловік обтіскує з себе воші та тягне гармату з болота, а ти свою дитину кинула в мене на постіль, як сука, та футишся з московським офіцером. Сидиш з ним в колясках, як пава, люди ховаються від твоїх поїздів, а їх колеса їдуть по через моє серце»⁸⁸⁶. Траплялося й доброзичливе ставлення до покриток: «Я викупаю твою дитинку, а ти подужаєш, ти молода і заробиш на нього. Не цокай чолом у мій поріг, а сідай на постелі і проси бога за свою дитинку»⁸⁸⁷.

Героїні-зрадниці вбачали у чоловіках деспотів, готових до фізичної розправи: «як чоловік встане, тото буде ці довгі кіски обмотувати коло своїх рук, тото буде волочити моє біле тіло попід лави та попід сішки. А потім притягне до порога, і тіло лишиться в хаті, і голова бризне до хорім, аби кров з неї пси лизали. Так, суко, будеш покутувати гріх!»⁸⁸⁸. Однак чоловіків, які б відмовилися від дружини й позашлюбної дитини, у творах не знайдемо. Вони приймали реальність такою, якою вона була, переконували дружин, що зможуть прогодувати ще одне дитя. Здебільшого героїні відмовлялися від допомоги чоловіка, йшли з дому, приставали на життя покритки⁸⁸⁹. Письменники показували заплутаність війни, яка змушувала змінювати погляди. Персонаж твору «Також щастя» Гриць Чинило спочатку засудив дружину, яка народила від російського офіцера шосту дитину. Але після указу відправити в тил усіх чоловіків, які мали більше п'яти дітей, змінив думку: «я все говорив, що вона мудра жінка. Що я нещасний бувби робив, якби вона не була собі придбала шостої дитини. Дай їй Боже здоровля – говорив Гриць Чинило, як в останнє виходив з каверни»⁸⁹⁰. Фактично в чоловічій прозі сформувався позитивний образ чоловіка-героя, який пережив війну, прийняв невірність дружини і знаходив сенс жити далі.

Словами героїв письменники виправдовували зраду жінки: «Та що в тім злого, якби собі баба зайшла з яким файним, молодим хлопцем. Таж чоловіка не було три роки

---

⁸⁸⁶ Стефаник В. Мати. *Стефаник В. Вибране...* С. 196.

⁸⁸⁷ Стефаник В. Вовчиця. *Стефаник В. Вибране...* С. 195.

⁸⁸⁸ Стефаник В. Гріх. *Стефаник В. Вибране...* С. 196.

⁸⁸⁹ Там само. С. 198.

⁸⁹⁰ Шухевич С. Також щастя. *Шухевич С. Гіркий то сміх...* С. 195.

дома. А вони не з глини. І що комусь це пошкодить?»⁸⁹¹ Економічні негаразди змушували жінок у такий спосіб заробляти на життя: «Там такий голод, що дівчата за пів комісняка цілу ніч кохаються»⁸⁹². В окопах чоловіки обговорювали питання вірності, припускали зради, проте «бідні вояки дурили себе. Вони не хотіли про це і чути, що тоді діялося по їх селях. Коли вояк кривавився в боєвій лінії, його жінка брала за нього «засілки», вбиралася з шовкові панчохи, лякеровані черевики і з молодими підпарубочими пропивала цей гіренький гріш в місті по шиночках»⁸⁹³. Письменники не писали про зрадливих солдатів, а якщо хтось з героїв і «скакав у гречку», то це не вважали гріхом⁸⁹⁴. Чоловіків зображували вірними сім'янинами. На фронті вони намагалися відтворити сімейний побут: «Вояки в закопах жили парами. Не знаю, яку це мало причину. Можливо було це й тому, що кожний з них привик когось любити, кимсь турбуватися. Тут не було ані жінки, ані дітей, ані давнього щирого товариша з молодецьких літ, тому зживалися, вояки по двох і жили із собою густо-часто навіть ліпше, як муж із жоною»⁸⁹⁵.

У часі війни дім фактично кожної жінки був зайнятий чужими солдатами, тому господині були наче невольниці. У побутовому плані їм часто вдавалося ладнати з представниками різних військ, однак вдома бракувало чоловічої руки: «одне нам було дуже прикро – що нема батька і брата, які пішли битися за Австрію, були від нас відгороджені непроханим муром»⁸⁹⁶. Жінки були незахищеними перед насильством. За відсутності чоловіків роль захисників, якщо слідувати за художніми текстами, перебирати на себе місцеві інтелігенти. У центрі твору І. Садового «Танок смерті» – образ народного вчителя Ворона, діяльність якого розгорнулася на тлі воєнної дійсності. Письменник звернув увагу на те, що під час війни обов'язки інтелігента зростали, посилювалися вимоги до його особистості, адже саме в нього шукали захисту дівчата, які боялися наруги⁸⁹⁷. Чимало дівчат і жінок ставали жертвами солдатських «забав»: «обсіли хату, забрали коні, маржину, дріб та й

---

⁸⁹¹ Там само. С. 185.

⁸⁹² Там само. С. 143.

⁸⁹³ Там само. С. 185.

⁸⁹⁴ Там само. С. 86.

⁸⁹⁵ Там само. С. 125.

⁸⁹⁶ Бордуляк Т. Варочка. *Бордуляк Т. Невідомі твори...* С. 183.

⁸⁹⁷ Садовий І. Безіменні плугатарі: Повісті, п'єси / упор. та передм. Т. Виноградник. Київ, 2003. С. 546.

доньку вінка збавили [...] А дівчина стогне, хоть би вони так стогнали. Розшебли мені дитину цигани чорні, розшеб би їм нетрудний їх діти, їх газдині, їх увесь рід і плід»⁸⁹⁸. Збезчещені дівчата нерідко вдавалися до самогубства.

Тексти зачіпали національне питання. У національному плані жінки підтримували чоловіків – виявляли лояльність до цісаря і водночас сподівалися на власну державу. З цього впливали обов'язки жінок у часі війни: «Газдине, не лінуйся його (добровольця. – М. Б.) банушинов та кулешков почастивати! А ти, доню, не гидується жовнірові сорочку виполоскати! Пригостіте, приголубте цю нашу оборону, аби цісар радувався, аби Україна усміхнулася, аби наш край удержався!»⁸⁹⁹. За російської адміністрації жінкам було легше знайти спільну мову з солдатами, ніж владою; але бракувало засобів для життя. З поверненням австрійської влади матеріальне становище покращилося: «жінкам виплачували відшкодоване за синів і чоловіків, які пішли на війну, а їх позоставили самих бідувати, – так звані воєнні причинки, і платили цілими тисячами корон, і деякі баби понабирали тіко грошей, шо самі не знали потім, шо з ними робити»⁹⁰⁰. З'являлася в літературі й тема внутрішніх конфліктів між жінками, зокрема доносів за «москвофільство», сварок за розміри відшкодувань. Про міжнаціональні відносини автори писали рідко. Самуїл Агнон у творі «Гість із ночі» на прикладі українки, яка надала притулок єврейці, показував, шо війна затирала етнічні й релігійні бар'єри⁹⁰¹.

Невіддільним атрибутом жіночого повсякдення була релігійність. Початок війни пов'язували не лише з Божою волею, а й з астрономічними явищами: «я ще на весну вам казала, шо буде війна. Вона мусить бути, бо цього року припадає затьміння сонця»⁹⁰². Розрадою була молитва: «Як я люблю сей Молитвеник. Я з тою книжкою рано вставала, а ввечері ішла з нею спати... У тім «Молитвеннику...» я знаходила тоді, у війну, цілу потіху»⁹⁰³. Жінка зосереджувалася на розмові з Богом, покладаючи на нього й відповідальність за долю краю і власну безпорадність перед

---

⁸⁹⁸ Черемшина М. Бодай їм путь пропала. *Черемшина М. Карби. Новели*. Київ, 1973. С. 91.

⁸⁹⁹ Черемшина М. Перші стріли. *Черемшина М. Карби...* С. 76.

⁹⁰⁰ Бордуляк Т. Молитвеник. *Бордуляк Т. Невідомі твори...* С. 220.

⁹⁰¹ Левченко О., Жадан О. Тема єврейсько-українського співжиття у творчості нобелівського лауреата з Галичини Самуїла Агнона. *Вісник Тернопільського державного технічного університету*. 1996. № 1. С. 148.

⁹⁰² Шухевич С. Мобілізація... С. 10.

⁹⁰³ Бордуляк Т. Молитвеник... С. 209.

війною: «Я мала свій Молитвенник і тим жила, що в ньому містилося. Тепер виджу, що мені треба молитися і за Україну, і за український народ»⁹⁰⁴. Аби помолитися за чоловіків у війську, жінки відвідували недільні відправи або йшли на відпусту до більших міст, зокрема Львова. До церкви вдягалися якнайкраще. Роль священика зросла, бо «коли вибухла війна, коли перед всіма стало марево смерти, голоду і інших нещасть, вони всі (священик і парафіяни. – М. Б.) погодилися і полюбилися, як одна велика сім'я»⁹⁰⁵. Літературні твори акцентували на позитивних якостях попаді, готової за будь-яких обставин підтримати чоловіка-священика⁹⁰⁶.

У творах галицьких письменників майже немає образів містянок. Тільки в С. Шухевича мешканки міст показані в контексті проводів солдатів-селян на фронт: «посипалися на тих молодих, селянських синів, з рук мійських дам, квіти, китиці квітів, море квітів. Прискакували незнайомі жінки і пхали в кишені хлопців тютюн, папіроски, ласощі»⁹⁰⁷. Єврейський письменник, вихідець з Галичини Ш. Агнон бачив життя і настрої єврейок-містянок ще по-іншому. На прикладі пані Бах він змалював образ рухливої й емансипованої жінки, яка переїжджає з Бучача до Відня, де самостійно заробляє гроші на потреби родини. На відміну від українок, нерідко зображених у творах співвітчизників обмеженими й замороченими життям, Агнонова героїня поставала в образі жінки, яка вільно мислить і широко бачить світ: «вона навіть додумалась до того, що ця війна так швидко не скінчиться»⁹⁰⁸.

Образ матері в чоловічих текстах поєднаний з темою дітей. Автори описували долю жінок, які випроводжали синів на війну: «плач мамів виводив їх з села, а вони та заводять пісню. Співають про журбу, що їх звалила, з білих ніг звалила та край серденька як гадина вєть ся»⁹⁰⁹. Матері з турботою ставилися до солдатів інших армій, сподіваючись на таку саму допомогу для своїх синів на чужині. Чужі хлопці нагадували про рідних синів, викликаючи смуток: «Марія банує за синами, що два пішли до наших охотників, а найменшого взяли москалі на Сибір... Учені були всі,

---

⁹⁰⁴ Там само. С. 214.

⁹⁰⁵ Шухевич С. Непорозуміння. *Шухевич С. Гіркий то сміх...* С. 36.

⁹⁰⁶ Там само. С. 37–38.

⁹⁰⁷ Шухевич С. Виступали. *Шухевич С. Гіркий то сміх...* С. 14.

⁹⁰⁸ Агнон Ш. Нічний постоялець: роман / пер. з англ. В. Горбатська. Харків, 2012. С. 216.

⁹⁰⁹ Яцків М. Душі кланяють ся. *Яцків М. Жовнірські оповідання*. Скрентон, 1916. С. 9.

маєток за ними пішов великий. В селі ні одна мама так не банує за синами»⁹¹⁰. Відносини матері–сина, попри трагізм ситуації, характеризувалися розумінням, підтримкою будь-якого рішення і вчинку: «душа у неї (матері. – М. Б.) росла як буйний вітер на широких шляхах, бо виділа, що її син іде воювати на те, щоби свою матір зробити господинею на батьківщині та звеселити дні її життя на старості літ. Благословила сина на славне діло і завітчала свяченим зіллям»⁹¹¹. Натомість доньки були для матерів джерелом клопотів. Їх належало оберігати від солдатів, дбати про одяг і освіту. В О. Авдиковича читаємо: «Бодай дівки на світ не родилися; як суки, валяються; одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нащо вони родяться на світ божий?»⁹¹². Матері були відповідальні за вибір чоловіка для доньки, що в часі війни було важкою справою⁹¹³. Найменше хотіли бачити поряд з донькою солдата, бо «він нині влюбив би ся, а завтра мусів би забути. Піде на фронт, в огонь, та й про все забуде, а ти мусиш сидіти дома і про одно думати»⁹¹⁴.

Літератори зображували матерів під час війни як захисниць господарства: «мама завше мало що не цілий день перебувала на кухні. Там они займалися цілим господарством, там приймали салдатів і ставили чоло всім можливим і неможливим випадкам, які могли зайти в часі війни в нашій кухні і обійстю, – одним словом, стояли на «фронті»⁹¹⁵. Жінки були готові до самопожертви задля дітей, бо, «мовляв, я стара, а ви обоє молоді; мені вже все одно, а вам ще треба жити. То як має що бути – нехай вже на мені окропиться»⁹¹⁶. Проте жінки не завжди мали кого оберігати. Війна змусила переосмислювати образ жінки-захисниці. У Стефаниковій «Марії» показано зруйноване домашнє вогнище, а головна героїня залишилася самотньою. Тепер вона мала оберігати не життя, а попелище – пустку, і оплакувати мертвих⁹¹⁷. Сюжетів про відносини батька з донькою в літературних творах майже немає. Батька зображено винятково в контексті синівських історій. В окопах тати згадують

---

⁹¹⁰ Стефаник В. Марія. *Стефаник В. Вибране...* С. 173.

⁹¹¹ Авдикович О. Ой у рідному краю та на дикому полі. Містерія на Різдво 1914. Ладом оповідання. Перемишль, 1918. С. 12.

⁹¹² Там само. С. 166.

⁹¹³ Черемшина М. Бодай їм путь пропала... С. 79.

⁹¹⁴ Бордуляк Т. Варочка... С. 200.

⁹¹⁵ Бордуляк Т. Татарє... С. 132.

⁹¹⁶ Там само.

⁹¹⁷ Стефаник В. Марія. *Стефаник В. Вибране...* С. 166–173.

і сумують за синами⁹¹⁸. Обов'язок батька щодо доньки обмежено вибором вдалої пари, допомозі по господарству. Іноді війна робила неможливим спілкування між рідними: «дочка селянина і його поле було за границею, в іншій державі, а він тут бідив. Поки що дурна ворона мала більше волі, як чоловік⁹¹⁹.

Дитяче уявлення про війну В. Стефаник показав у творі «Діточа пригода». У новелі окреслено психологічні риси дитини, розкрито дитячу захопленість реаліями війни, що була наслідком гри дорослих. В уяві дітей війна поставала як щось вражаюче, яскраве й фантастичне: «Аді, гармата, гу-гу-гу, але вона в людей не стріляє, лиш у церкви, або в хати, або в школу. Ти гармати аби-с не бояласи. Куля в неї така, як я, завелика, а колеса як млинські»⁹²⁰. Письменник наголосив на одномірності дитячого мислення: головний герой без жодного хвилювання відтворив те, що траплялося з ним: «Як умерла коло нас Іваниха, то її дівки все голосили: мамко, мамко, де вас шукати, відки вас візирати... А ти не вмєш, а я хлопець, і мені не пасує голосити...»⁹²¹. За буденність хлопчик сприйняв і смерть матері: «Ніби я знаю, куда вночі її провадити? Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо»⁹²². На дитину в межовій ситуації письменник дивився з двох ракурсів: з одного боку, Василько показаний дитиною через безпорадність перед війною, її неадекватним сприйняттям, а з іншого – він виступає «маленьким чоловіком», оскільки намагається пристосуватися до обставин, опікується сестрою. Хлопчик відчував відповідальність за сестру, змішану зі спокусою влади над нею: «Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота»⁹²³. Пізніше ця погроза прозвучала вдруге, проте вже не виражала відчуття влади, а швидше – безпорадності: «Насте, бігме, буду бити, що я тобі дам їсти?»⁹²⁴. Війна зруйнувала звичний ритм дитячого життя, кинула в доросле, самостійне життя задовго до повноліття, втягнула в реальність, в якій діти, аби вижити (й усупереч бажанню), були змушені брати участь.

Новою для літератури стала тема жінок на фронті. Художніми засобами

---

⁹¹⁸ Шухевич С. Бідолаха. *Шухевич С. Гіркий то сміх...* С. 128.

⁹¹⁹ Маковей О. Границя. *Маковей О. Вибране...* С. 75.

⁹²⁰ Стефаник В. Діточа пригода. *Стефаник В. Вибране...* С. 166–174.

⁹²¹ Там само. С. 174.

⁹²² Там само. С. 173.

⁹²³ Там само. С. 174.

⁹²⁴ Там само.

письменники показували власне до них ставлення – переважно схвалення. У п'єсі «Софія Галечко» М. Угрин-Безгрішний показав поколіннєві різниці в розумінні ролі жінок. Тітка Софії засуджувала рішення дівчини вступити до УСС, натомість батько був переконаний, що жінка (як і чоловік) має вирішувати самостійно: «Сьогодні не ті часи, щоб жінку вважати за домашню чічку, чи навіть домашній мебелю. Жінка здобуває собі знову щораз більші права, і так повинно бути. Рівність із чоловіками – оце й справедливість, оце й поступ»⁹²⁵. Вважали, що без «свідомого та ідейного жіноцтва України не буде»⁹²⁶. У творі «Олена Степанів» головна героїня перебувала в звичній для неї військовій обстановці, вела дискусії з колегами, вказувала, що вона «така сама людина, як усі вояки, тому в битвах переживала хвилини слабості волі, духа, втоми і страху перед смертю»⁹²⁷. На прикладі героїнь письменники показували, що участь жінок у війні є закономірною, впливає з їх освіти й національних переконань. У текстах натрапляємо теж на описи перешкод, з якими стикалися жінки в легіоні січових стрільців (нерозуміння рідних, труднощі у військовому побуті, вимушене маскування під чоловіка, невиправдана героїзація).

Українська література початку ХХ ст. демонструвала розмаїття підходів до зображення жінок. Чоловіча проза представляла жінок як об'єкт, а почасти й необхідний елемент чоловічого життя, як своєрідну нерозгадану «таємницю». Натомість жінки бачили свою нерівність, яку бажали неодмінно подолати. Тип жінки як об'єкта суспільного життя, який утверджувався в тогочасній українській літературі, відрізнявся від попереднього ідеалу жінки. Галицькі письменники відображали екстремальні стани болю, відчаю і розпачу жінок, мотивів «межового» безсилля, низької ціни життя в умовах «світового хаосу». У багатьох творах галицькі письменники намагалися представити ідеалізований образ жінки. Попри індивідуальний характер жіночого ідеалу, письменники-чоловіки захоплювалися жіночою відданістю, здатністю до самопожертви, терплячістю. Образ справжньої жінки в чоловічих текстах нерозривно пов'язаний з сім'єю, дітьми й домом. Письменники змальовували типовий образ жінки-матері, котра втрачала (не завжди

---

⁹²⁵ Угрин-Безгрішний М. Софія Галечко... С. 13–14.

⁹²⁶ Там само. С. 18.

⁹²⁷ Бабій О. Олена Степанівна... С. 50.

фізично) синів через війну. Водночас у творах галицьких авторів присутній мотив жіночої зради, яку автори здебільшого засуджували, навіть якщо для жінки такий крок був єдиним способом утримати сім'ю та вижити самій.

6.3. Жіночі образи війни у мистецтві

Війна знайшла відображення у мистецьких творах. Художники вважали за обов'язок реагувати на події війни. Війна радикалізувала настрої європейських митців, спростовуючи «етику минулого та його етичних цінностей». Виникли нові мистецькі течії: фовізм і кубізм (Франція), експресіонізм (Німеччина), абстракціонізм (Голландія, Росія), вортицизм (Британія), футуризм (Італія)⁹²⁸. Українські художники теж шукали нових форм вислову. У порівнянні з європейцями, які різко реагували на війну, українські митці здебільшого брали участь «у формуванні ідейного та культурного обличчя Українського Стрілецтва»⁹²⁹. Галицьке мистецтво представлене в різних жанрах. Художники залишили повноцінні картини, незавершені ескізи, на яких зображували людей на тлі воєнного часу, чи алегоричні образи, пов'язані з реаліями або наслідками конфлікту; популярною в той час була карикатура (на стрільців, пересічних мешканців, політиків), менш масовим в українському варіанті, але важливим візуальним свідченням, були фотографії.

Серед галицьких українців, які зображували реалії війни чи тогочасних людей, були відомі художники та фотографи: О. Курилас (1870–1951), І. Іванець (1893–1946), Ю. Назарак (1893–1916), Л. Гец (1896–1971), О. Сорохтей (1890–1941), Л. Лепкий (1888–1971), М. Угрин-Безгрішний (1883–1960), Т. Мойсейович (1892–1919) та ін. Вони об'єднувалися довкола Пресової квартири⁹³⁰ (діяла з 1915 р.) та Артистичної горстки УСС⁹³¹. Багато картин і фотографій, зроблених стрільцями, репродукували у

---

⁹²⁸ Коляструк О. Творчість європейських художників-модерністів як попередження про загрозу світової катастрофи. *Народи світу і Велика війна 1914–1918: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* / ред. Зінко Ю., Коляструк О та ін. Вінниця, 2015. С. 9.

⁹²⁹ Каталог-альманах III виставки Спілки праці українських образотворчих митців. Львів, 1943. С. 11.

⁹³⁰ Маслій М. Нам воно святе! Пісні січових стрільців. Харків, 2016. С. 5.

⁹³¹ Гах І. Мистецька спадщина Українських січових стрільців у фондівій збірці Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. *Військово-історичний альманах* / ред. колегія: В. Карпов, С. Литвин, Б. Андресюк та ін. Р. XIII. Ч. (24). Київ, 2012. С. 150–159.

вигляді поштівок⁹³². Частина мистецьких творів не збереглася⁹³³. Представники Пресової кватири працювали в різних жанрах, але мали спільне завдання – зобразити військовий шлях (обов’язково героїчний) і повсякденне життя стрільців. Жіночих образів у їх мистецьких творах мало. Бракувало й українських художниць, які б показали війну з жіночої перспективи. Єдиною мисткинею, яка відреагувала на події війни стала О. Кульчицька (1877–1967). Українки потрапляли в об’єктиви австро-угорських і російських солдатів, але їхні імена невідомі.

Героїнь полотен здебільшого показували в контексті відносин з солдатами. Найбільше картин і поштівок було присвячено прощанню молодої дівчини з коханим, який ішов на фронт. Показово, що сцени розставання виконували яскравими фарбами, чоловіки й жінки на них не засмучені, а навіть веселі. Героїв картин «вдягали» в найкращий одяг: жінок в український народний стрій, а чоловіків – у стрілецьку форму. Прощання між коханими відбувалося біля дому або при дорозі. Ознакою того, що чоловік залишає дім, стало зображення його на коні, який ніби переносить у невідомий світ. Така життєрадісна візуалізація драматичної події, можливо, мала на меті поширювати думку, що українські жінки і чоловіки мали жертвувати власним щастям задля суспільного (або національного) блага. Позитивний дискурс прощання в художніх картинах дисонував з письменницькими образами, зафіксованими, зокрема, у щоденниках і спогадах. Зображення на австрійських і німецьких поштівках теж показували інший погляд на прощання коханих людей. На них зображали жінок з білими хусточками і дітьми на руках, які сумують через відхід чоловіка на фронт. Ці листівки мали на меті підняти бойовий дух: йдучи на фронт, солдат мав бути впевнений, що на нього вдома чекає жінка і що саме за неї він воюватиме.

Стосунки дівчат з солдатами у відпустці також були в полі зору художників. Декілька таких картин, які згодом стали основою для серії поштівок «Українські січові стрільці (типи в рисунках і малюнках)» з циклу «Бо війна війною» (видання «Червоної Калини», 1918 р.), залишив О. Курилас. На поштівці «Із сиром пироги»

---

⁹³² Купчинський Р. Мої добрі знайомі. URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/12/blog-post_18.html (дата звернення: 20.12.2016)

⁹³³ Гах І. Мистецька спадщина... С. 157.

художник зобразив щасливого солдата в оточенні трьох молодих українок у народних строях, які вгощають його варениками зі сметаною. У такий спосіб автор ніби запрошував турбуватися про стрільців. На поштівці «Ой видно село» показано жінку, яка з вікна радісно зустрічає стрільців, що проходять повз її хату. За задумом автора, жінки і дівчата мали всіляко допомагати стрільцям: годувати, вказувати дорогу тощо. Близькість між стрільцем і дівчиною О. Курилас показав у картині «Обозний марш», де чоловік поспіхом, на тлі від'їжджаючих бричок, обіймає і торкається щокою своєї засоромленої обраниці. Так автор демонстрував «чистість» українських дівчат. На відміну від українських, німецькі поштівки показували відвертіші сцени поцілунків і розваг солдатів з жінками під час відпустки чи перед поверненням додому. Українські художники не торкалися теми взаємин українок з солдатами інших національностей. Німецькі поштівки «вчили» жінок, що чужинців треба зустрічати молоком і вести з ними мирну розмову, а російські закликали зустрічати непроханих гостей вилами і граблями.

Повсякденне життя жінок в кількох картинах показав О. Курилас. Художник дивився на жінок з різних перспектив: портрета в народному одязі, щоденної діяльності вдома, у колі родини, воєнної розрухи. На картині «Евакуйована дівчина з Гнильча» Курилас зобразив дівчинку в теплому пальті і чорній хустині, яка з сумом дивилася поперед себе. В образі юної дівчинки автор показав галичанок, яким довелося покинути рідний дім без надії повернутися. Цю ідею чоловік зобразив і в картині «Бідна жінка, 1916–1917», де намалював матір у чорному вбранні з трьома дітьми, що залишилися самі посеред невідомих обставин. Бідність і матеріальні втрати внаслідок воєнних подій зображено на полотні «Погоріла, 1916», на якій самотня жінка сидить і плаче посеред спаленої хати, а також на картині «Вибух гранати в хаті, 1917», на якій усі речі розкидано врізнобіч, а посередині мати з немовлям на руках намагається врятуватись. Образи жінок були наділені традиційними уявленнями про їхні обов'язки. На замальовках олівцем «Жінка чистить картоплю, Пісочна» і «Портрет О. Кузьмич в Пісочній» художник зобразив жінок, які працюють на кухні. Курилас намалював портрет О. Степанів, але більше ніхто не звертався до теми жінки на фронті. Натомість польський художник

В. Коссаk у картині «Львівські орлята. Оборона цвинтаря» показав дівчину з пістолетом, яка на рівні з чоловіками воює проти ворога. Польські митці лояльніше ставилися до нових жіночих функцій. Українці ж через мистецтво більше показували, що хотіли б залишити жінок на старих позиціях.

Галицькі художники персоніфікували жіночі образи. До образів жінки як «України», «Богородиці», «Матері-беренині» звертався живописець і педагог О. Новаківський (1872–1935), який під час війни перебував в шпиталі УСС у Львові⁹³⁴. Декілька картин автор показав у символіко-алегоричних образах, центральними постаттями якого стали жінки. Серед них – дві замальовки олівцем «Піднеслася мати Україна» та «Вольна Україна». У першому малюнку Україна персоніфікована в образі жінки-селянки, що здіймається над натовпом, а над нею вгорі розкриваються крила ангела – символ Божого Провидіння. Подібну інтерпретацію цієї тематики Новаківський зобразив у рисунку «Вольна Україна». Тут ідея звільненої України втілена в образі Богородиці – української селянки в народному строї. Стоячи на п'єдесталі між двома колонами, вона жестом рук благословляє народ, що товпиться біля її ніг. До абстрактного образу жінки як заступниці України автор звернувся і в олійному полотні «Стрілецька Мадонна» чи «Мадонна Червоної Калини». У центральній частині, на підвищенні вівтаря, сидить босонога українська мати – Мадонна в гуцульському народному строї. Жестом правої руки вона пригортає до грудей дитину (Ісуса), притулившись щокою до її обличчя. Пташка, яка сидить на кисті її руки, символізує співучість українців. Біля ніг матері – дві алегоричні постаті, що уособлюють переживання народу: ліворуч – хлопчик із скрипкою, який зажурено похилив голову, а праворуч – дівчинка на колінах, повернута до Мадонни з молитвою. Позаду за аркою художник зобразив панораму української землі з гірським хребтами і темними смугами лісів⁹³⁵.

Мистецькими засобами реагувала на війну О. Кульчицька (1877–1967), яка була чи не єдиною в Галичині художницею. Жінка проживала в Перемишлі, де займалася викладацькою і громадською роботою, згодом разом з сестрою були призначені на

⁹³⁴ Домбачевська І. Три стрічі. Пам'яті Олекси Новаківського. *Жінка*. 1935. Ч. 9 (вересень). С. 3.

⁹³⁵ Олекса Новаківський і Українське Січове Стрілетство. *УСС у боях і міжчассі: мистецька спадщина: Лев Гец, Іван Іванець, Осип Курилас, Олена Кульчицька, Леонід Перфецький, Осип Сорохтей* / упоряд. Ігор Завалій. Київ, 2007. С. 176–183.

вивезення до Талергофу, однак за допомогою маминого брата Р. Стебельського була звільнена і переїхала до Відня, де працювала в Комітеті допомоги раненим воякам⁹³⁶. Жінка співпрацювала з видавцем Б. Заклинським, ілюструвала літературні видання⁹³⁷. Про реалії війни, які стали джерелом творів, Кульчицька писала: «Враження, які залишила мені війна, були такі сильні, що залишилися в моїм житті на все життя і були змістом не лише однієї картини. Вони, ці незатерті враження, викликали величезну нехіть до цієї несправедливості, якої зазнали не лише ми, а весь український народ»⁹³⁸. Під час і після війни мисткиня створила серію графічних малюнків про життя цивільного населення, а також цикл «УСС. 1914–1915», де відтворила своє бачення долі січових стрільців. В усіх малюнках Кульчицька трактувала війну як таку, що знищує все довкола, а в першу чергу – людей. Жінка зображала узагальнені, алегоричні образи, які стосувалися кожного, таким чином показувала, що війна – це біда, яка торкається всіх.

Художниця насамперед акцентувала на негативних наслідках війни для кожної людини. Малюнки мали народні мотиви: на них представлено чоловіків, жінок і дітей у традиційних строях. У таких спосіб Кульчицька прагнула підкреслити війну як трагедію саме для українців. Першою проблемою, яка з початку війни зачепила тисячі галичан, було біженство й вимушена еміграція. Головними героями картин на цю тематику ставали селяни, які були змушені покидати рідний край через руйнування осель. У графічних рисунках «Під чужим небом, 1914–1915» і «Чорна хмара, 1914» Кульчицька показала, що еміграція мала здебільшого жіночий і дитячий характер, оскільки чоловіки були на фронті. Доля дітей теж була в центрі уваги художниці. Хоча діти залежали від життєвих виборів матерів, художниця показувала їх як самостійних особистостей. На рисунку «Діти-герої, 1914–1915» (зображено хлопця і дівчину, які господарюють) показано, що війна змушувала швидко дорослішати. Старші люди очима Кульчицької дивилися на війну як на руйнування й безнадію. Настрій приреченості літнього чоловіка на тлі зруйнованого

---

⁹³⁶ Олена Кульчицька (1877–1967). Графіка. Малярство. Ужиткове мистецтво: альбом-каталог / Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького; авт. статті, упоряд. Л. Кость, упоряд. спогадів Л. Кость, Т. Різун. Львів, Київ, 2013. С. 41.

⁹³⁷ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 54е (Лист Б. Заклинського до О. Кульчицької, 17.II.1917). 1 арк.

⁹³⁸ Там само. С. 42.

дому й подвір'я художниця показала в офорті «Без надії».

У рисунках Кульчицька намагалася показати, як війна руйнувала ідеали ХІХ ст. Єдиною цінністю, яка залишилася, художниця вважала самопожертву задля рідного народу. В рисунку «Стрілецька кров» було зображено смертельно пораненого стрільця, з грудей якого проростає виноградна лоза, а кров скапує до чаші, яку тримають жіночі руки. Відданість службі й народові показано в акватинті «На службі», де в сніжницю втомлений солдат стоїть на сторожі зі зброєю біля хреста з зображенням Ісуса Христа. Кульчицька акцентувала на релігійності українців. Про смерть як результат війни йдеться в акварелі «Сліди війни», на якій зображено поле з хрестами на могилах невідомих солдат. Однак в акватинті «По війні. Життя перемагає» з похиленого березового хреста на могилі виростала нова гілка, на яку сіла пташка: навіть після війни і руйнувань життя тривало.

Війну висміювали в карикатурах і шаржах. Комічні зображення жінок поміщали в стрілецьких літературних і сатиричних виданнях: «Червона Калина», «Шляхи», «Самохотник», «Бомба», а також періодичних виданнях, насамперед американській «Свободі». Більшість карикатур були збірними образами. Тільки Курилас створив два персональних шаржі на Софію Галечко у військовій формі. Художник не залишив коментаря до малюнків, тому нині важко сказати, який вони мали підтекст – дружній чи осуду жінки на фронті. Зображення жінок використовували в рекламі. Газета «Свобода» зобразила молоду породілю з дитиною для реклами пива: «бо пиво є вельми цінне для жінок, які кормлять»⁹³⁹. Інший приклад – у журналі «Бомба» розмістили малюнок, де інтелігентна пані закликала чоловіка купити відзнаку «Не ридай, а здобувай», вказуючи, що це має бути гаслом справжнього офіцера. На іншому зображенні під назвою «Непорозуміння» показано гарну жінку, яка прагне зав'язати розмову з солдатом, який зачитався газетою. Таким чином, зображення жіночих образів використовували з різною метою: як заохочення до позитивних дій, як тло для підкреслення образу справжніх вояків тощо.

Зображення жінок використовували в карикатурах на політичні теми. Курилас показав українсько-польське протистояння за Східну Галичину в образі польського

---

⁹³⁹ *Свобода*. 1917. Ч. 51. 3 мая.

солдата, який несе на руках дівчину-українку. У контексті боротьби за національну територію художник з Наддніпрянщини Б. Шіппіх зобразив українку міцної тілобудови як захисницю, яка промовляє до ворога-орла: «Чужого не хочу, а свого не віддам». Жіночі образи виступали в зображенням на теми геополітики. У карикатурі І. Фошко зобразив знедолону жінку як Україну, яка потерпає від голоду, нестатків, смерті в той час, коли Америка допомагає Польщі, з написом: «Америка Польщу рятує, а України і її недолі не бачить»⁹⁴⁰. «Америка» і «Польща» були зображені чоловічих образах. У низці карикатур порушено тему сподівань українців на американську допомогу⁹⁴¹. На них група українок з дітьми стоять на березі під назвою «Галичина» біля «моря» з протягнутими руками до статуї Свободи і з проханням допомогти⁹⁴². Жіночі образи використовували для зображення Європи, яка була тереном воєнних подій. Прикута ланцюгами до стовпа «жінка-Європа» зазнавала ножових ударів від війни і різних країн⁹⁴³. На іншій карикатурі «жінка-Європа» стоїть на колінах й отримує від Ангела оливкову гілку – символ миру⁹⁴⁴. Під час війни набуло популярності мистецтво фотографії. Більшість збережених фотокарток галичанок є постановочними. «Живі» знімки робили військові фотокореспонденти, які мали відповідне обладнання. Для українок фотокартки були радше розкішшю. Фотографування могли дозволити собі інтелігентки, які мали на це кошти. Фотоательє знаходилися в містах і для селянок були фактично недоступними. Мешканки села могли цікавити хіба військових фотокорів. Фотографії воєнного часу мали два призначення – публічне і приватне. Фотозвіти з фронту чи тилу мали суспільне значення, натомість світлини (головно портрети), які жінки робили за власні кошти, мали приватний інтимний статус. Приватні фотографії відігравали важливу роль у сімейній комунікації: часто чоловіки і жінки просили один одного надіслати «картки»⁹⁴⁵, зокрема дітей: «Образки добрі, особливо той, як донька годує кури, дуже натуральний бит розривки подає з

---

⁹⁴⁰ Там само. 1916. Ч. 34. 18 марта.

⁹⁴¹ Там само. 1916. Ч. 35. 21 марта.

⁹⁴² Там само. 1916. Ч. 2. 4 січня.

⁹⁴³ Там само. 1915. Ч. 68. 12 червня.

⁹⁴⁴ Там само. 1918. Ч. 143. 30 падолиста.

⁹⁴⁵ ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 138в (Лист Б. Заклинського до О. Заклинської, 8.III.1917). Арк. 7.

фотографії»⁹⁴⁶. Педагог і публіцист Б. Заклинський злився на дружину за погане зображення: «Фот[ографія] не добра! Нащо Ти приймала, коли зле вийшло?»⁹⁴⁷ Переживав чоловік і за свій вигляд на фотокартці. Надсилаючи її дружині, писав: «Чи Ти одержала фото? Але я там дуже блідий. Тепер краще виглядаю і здоровіший»⁹⁴⁸.

У фотооб'єктиви потрапляли насамперед відомі жінки: військовички й громадські діячки. Збереглося кілька портретів і колективних фотокарток усусусок. Їх місце, час і автори не завжди відомі. Причини фотографування були різними: для документів, ілюструвань статей у пресі, для родичів, колег, а також фотоальбомів, які мали видавати січові стрільці. Про фотографії, зроблені під час відпустки у Відні в 1915 р., згадувала хіба що С. Галечко в листі до І. Боберського: «Одержалам нині письмо з редакції. Просять о мою фотографію – хочять зробити знимку для своєї часописи. [...] Нині, в Platzkomando представила ся мені допадача з Німеччини (якась аристократка з *Breslau*) з донькою і просила, щоби дати вифотографувати ся з нею і з єї донькою»⁹⁴⁹. Портрети військовичок здебільшого подібні між собою за постановкою. Жінки були вдягнуті у військовий одяг, іноді зі зброєю в руках. Колективних фотографій стрільчинь майже немає: єдина (з Г. Дмитерко, С. Галечко й О. Басараб) зроблена у Відні під час відпустки в 1915 р. Варіантів цієї фотографії є кілька: під час фотосесії жінки сиділи в кріслах, однак змінювали розташування. Дмитерко і Галечко були вдягнені у військову форму, а Басараб – чорну атласну сукню (фотографії робила незадовго після смерті чоловіка Ольги)⁹⁵⁰. Стрільчинь фотографували у гурті стрільців, за чаюванням, у полі під час служби тощо.

Жінок зображали на світлинах у стосунку до війська, громадської діяльності, побутових ситуацій тощо. Показовою була фотокартка лікаря-стрільця, який робив щеплення молодій дівчині. Жінка оголила груди, що свідчило про прийнятність для суспільства такого інтимного образу. Характерними були зображення торгівлі між жінками і військовими. Повсякденною для Львова була сцена, яку зафіксував

⁹⁴⁶ Там само. Ф. 66. Од. зб. 9 (Лист О. Маковея до Ольги, 10.10.1916). Арк. 30.

⁹⁴⁷ Там само. Ф. 48. Од. зб. 138-д (Лист Б. Заклинського до Осипи, 27.06.1917). Арк. 8.

⁹⁴⁸ Там само. Од. зб. 138-в (Лист Б. Заклинського до Осипи, 08.03.1917). Арк. 6.

⁹⁴⁹ З приватної колекції П. Ганцюка.

⁹⁵⁰ Дмитерко-Ратич Г. Львів – Відень – Рогатин... *Незабуття Ольга Басараб. Вибране...* С. 80–82.

фотограф: жінка з шарманкою/«катеринкою», на якій сидить папуга і витягає записки з передбаченнями долі. Фотографії передавали приватні відносини чоловіків, які приїздили у відпустку. Якщо була можливість, то сім'я робила на пам'ять фотокартку: чоловік – у військовій формі, а жінка й діти – у найкращому одязі. Неодружених фотографи «ловили» за залицянням до дівчат. Військові кореспонденти залишили чимало зображень жінок за щоденною працею; популярними були фотографії жінок у національному вбранні. Знімали роботу жіночих організацій для ілюстрування видань.

Фотографії добре відтворюють життя жінок у таборах для виселених і депортованих осіб. Якщо Талергоф мав здебільшого чоловіче обличчя, то Гмюнд – жіноче, адже туди виселяли людей з теренів активних військових дій (а це були переважно жінки, діти й літні особи). Історія переселенок за фотокартками розпочинається з виселення з рідного дому. Жінки збирали необхідні речі в клунки, забирали худобу і коней. Далі фотографії зображують шлях жінок до табору: їх зупинки для відпочинку, життя на возі, у наспіх спорудженій халабуді або й зовсім на землі під відкритим небом. Попри незадовільні побутові умови, жінкам у Гмюнді вдалося налагодити культурно-освітнє життя, про що свідчать світлини з шкільних класів для дітей, курсів для неграмотних, концерту на честь уродин цісаря (18 серпня 1915 р.), театральних вистав і хорових колективів. Унормоване життя на чужині перервало розпорядження про ліквідацію табору, тому жінкам знову довелося вирушати в дорогу. Масове повернення додому видно на фотографії з 1917 р. з підписом «Транспорт людей до Галичини». Фотографії дають змогу наочно відтворити частину життя галицьких жінок під час виселення і повернення.

Серед художників і фотографів тема жінок була другорядною. Митці мали на меті візуалізувати героїчну історію українців, у межі якої жіноче повсякдення не потрапляло. Мистецькі образи українок використовували для моделювання поведінки жінок з стрільцями. Через листівки їх заохочували надавати матеріальну і моральну підтримку, бути вірними дружинами, заради яких на фронт ідуть чоловіки. У порівнянні з німецькими чи російськими поштівками, українські не мали сильного пропагандистського характеру. Жінок вчили, як поводитися з чоловіками, але не

показували, що вони мають робити вдома, суспільстві, як поведінкові моделі приймати в спілкуванні з «чужими»; дуже рідко коригували національні/релігійні вподобання; не заохочували до активної життєвої позиції. Українське мистецтво залишало жінок на старих суспільних позиціях і не проектувало в майбутнє. Емансипована О. Кульчицька дивилася на українок в роки війни як на знедолених і зневірених людей. У малярстві жінки асоціювалися з стражданням, руйнуванням, очікуванням, жертівністю й покірністю. Трохи інший ракурс подають фотографії. Хоча більшість з них постановочні, але показують жінок як особистостей, які контактували між собою, з чоловіками, дітьми, займалися господарством, торгівлею, знаходили час для відпочинку, організовували творчі вечори чи стикалися з різними, невідомими раніше, життєвими обставинами.

6.4. Жіночі образи в фольклорі, поезії та піснях

Писемна й усна авторська і народна творчість з часу війни зазвичай є об'єктом досліджень народознавців і літературознавців. Ці тексти можна розглядати також з історичної перспективи. На пісню, вірш чи анекдот можна подивитися як на безпосереднє відображення прожитого і передуманого автором/авторкою. З іншого боку, наявність значної кількості поетичних текстів свідчить про їх затребуваність у той час для авторів, читачів / виконавців / слухачів. Війна призупиняла культурні процеси (через цензурні заборони, брак паперу, видавництв і відповідних працівників) і водночас давала поштовх для їх розвитку: в окопах і в тилу творили пісні, вірші, гуморески.

Стрілецький фольклор найчастіше вивчають з позиції вояка – головного героя, який появляється в кількох контекстах: військовому (присяга на вірність, перебіг бою, боротьба з ворогом, нагороди), стрілецького побуту, емоційному (кохання, розчарування, смерть)⁹⁵¹. У поле зору дослідників потрапляли авторські вірші на героїчну таматику, які часто ставали піснями, й стрілецькі політичні анекдоти. Образи жінок у фольклорі, поезії й піснях спеціально не вивчали, однак їх згадують у контексті солдатського кохання й туги за чоловіками. Головна мета цього

---

⁹⁵¹ Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів, 2010. С. 102.

параграфу – не відшукати якнайбільшу кількість текстів, де героїнями були жінки (зрештою, щодо стрілецьких пісень, то такої необхідності немає, оскільки більшість з них зібрала й упорядкувала О. Кузьменко⁹⁵², вірші містяться в авторських збірках, анекдоти публікували періодичні видання: «Самохотник», «Червона Калина» та ін.), а проаналізувати, яке місце займали жінки в житті солдатів і цивільних чоловіків, виокремити змістові лінії, пов'язані з жіночими образами. Крім того, важливим є з'ясувати, як самі жінки бачили війну, чоловіків і самих себе.

Найвідомішими серед чоловіків – творців стрілецьких пісень і віршів на воєнну тематику – були Р. Купчинський (1894–1949), О. Маковей (1867–1925), брати Лепкі: Богдан (1872–1941) і Левко (1888–1971), І. Франко (1856–1916), М. Гайворонський (1892–1949), О. Бабій (1897–1975), В. Бобинський (1898–1938). Кожен з них у свій спосіб був причетний до війни – хтось служив у лавах Українських січових стрільців або регулярній австрійській армії, хтось займався громадською, зокрема культурно-освітньою, роботою. Об'єднювало цих людей те, що вони були представниками української інтелігенції, яка мала підтримувати та розвивати українську ідею. Відомі у своєму суспільстві поети/піснярі реалізовували це завдання творчо (їх поезію й пісні читали в окопах і в тилу). У віршованій/піснярській формі на тодішні події реагували й жінки: У. Кравченко (1860–1947), К. Малицька (псевдонім Віра Лебедова, 1872–1947). Української жіночої авторської поезії на воєнну тематику є мало. Багато пісень і анекдотів з часу війни були народними.

Героїнями стрілецьких пісень були незаміжні дівчата й матері в різних життєвих ситуаціях, з різними характеристиками й емоціями. Образу дружини в співанках нема, можливо тому, що стрілецька пісня мала піднімати солдатський дух, на часі була бойова пісня⁹⁵³, а згадки про дружин і сім'ю могли відволікати стрільців на роздуми і почуття. У стрілецьких піснях майже не згадується емоційне ставлення чоловіків до сімей, у них відсутні теж характерні для прозових творів переживання чоловіків щодо матеріального забезпечення родин. Жінку, яка була заміжною,

---

⁹⁵² Стрілецькі пісні...

⁹⁵³ Гайворонський М. Моя воєнно-стрілецька пісня 1913–1923 (рукопис у статті В. Витвицького «Стрілецька пісня»). *За волю України*. Нью-Йорк, 1967. С. 356.

можна віднайти в образі вдови, який завжди пов'язаний з дітьми-сиротами⁹⁵⁴. У піснях головну роль відігравали не власні імена, а замітники імен та означення осіб, які творили цілісне уявлення про смисл і емоції твору. Заміну жіночих імен на означення «мила», «дівчина-дівчинонька», «люба», «кохана», «рідна», «матір» використовували навмисне, щоби в уяві кожного стрільця провокувала розгортання власних спогадів, думок і образів. Не вказували національності й віку жінок, лише іноді траплялося звернення до галичанок чи наддніпрянок.

Образ матері в піснях був пов'язаний з темою сина і доньки. Про відносини матері з сином-солдатом є небагато пісень. Усі вони пов'язанні з проводами сина на фронт, молитвами за його життя, очікуванням. У народній пісні «Стрелець від'їжджає від рідної хати» син прощався з матір'ю, а вона «за сином плакала і ридала, / плакала усі свої дні»⁹⁵⁵. Маму зображали й такою, яка розуміє, що син мусить виконати свій обов'язок служби у війську⁹⁵⁶. На війні траплялося, що син гинув, і мати не знала його могили. У пісні Р. Купчинського «Ой там при долині» є слова: «не заплаче мати / та й над головою, / не посадить м'яти / на могилу твою»⁹⁵⁷. Звернення вояка до матері показували як останнє перед смертю: «Як син вмирає у боях від рани... то син глядить крізь дим пожеж, тумани, / й востаннє шепчить: Де ти? Люба мати!»⁹⁵⁸ Співанок про стосунки матері з донькою є мало. Найчастіше вони торкалися застереження не закохуватися в солдата: «Ой казала мати та не банувати / За стрільчиком молоденьким, / Бо стрелець покине, а самий полине / На конику вороненьків»⁹⁵⁹. Поняття «матері» могло стосуватися не лише конкретної жінки. Інколи йому надавали алегоричного значення. Олександр Олесь писав, що «війна усіх речей на світі мати, / війна – то мати і добра і зла»⁹⁶⁰.

Однією з головних була тема розставання. У піснях здебільшого зображали стрільців, які важко переносили прощання з дівчиною: «як стрільці йшли з України, / то сльози тремтіли в очах, / бо кождий кидав дівчину / на тих широких, на

---

⁹⁵⁴ Фольклоризований варіант пісні Б. Лепкого «Що то за грім, осінній грім?». *Стрільцькі пісні...* С. 68.

⁹⁵⁵ Там само. С. 472.

⁹⁵⁶ «Виряджала мати сина під Крути до бою». Там само. С. 461.

⁹⁵⁷ Там само. С. 218.

⁹⁵⁸ Бабій О. Вибране з творів. Чикаго, 1969. С. 43.

⁹⁵⁹ «Ой казала мати та не банува». Там само. С. 264.

⁹⁶⁰ Бабій О. Вибране... С. 105

тих розлогих степах»⁹⁶¹. Кожний з них припускав, що зустріч з коханою може бути останньою, тому просив подарунок на згадку: «подай хустину, дівчино, / бо, може, в полі загину, / прикриють очі темної ночі, / як ляжу сам у могилу»⁹⁶². Такі самі емоції в піснях приписували дівчатам, які залишалися без коханого: «дівчина банує, / плаче та нудьгує»⁹⁶³. Тема прощання чоловіка з дружиною траплялася рідше: «Кличе Цісар на війноньку, / Треба забиратись, / Плаче жінка, плачуть діти...»⁹⁶⁴. Веселішого забарвлення набували пісні, в яких дівчат закликали приєднуватися до стрільців: «як хто піде з нами, з нами козаками, / буде єму ліпше, як в рідної мами»⁹⁶⁵. Повернення вояка з фронту пісні пов'язували з настроєм захоплення серед дівчат: «муть дівчата нас вітати, ціловати, пригортати / лицарів своїх»⁹⁶⁶.

Війну виправдовували патріотичним обов'язком: «Прощай, дівчино, прощай, єдина / Бо кличе мене Вітчизна»⁹⁶⁷. Загибель коханого пісні представляли як жертву задля України: «О Україно, о наша ненько, / Як ти дорого коштуєш: / Тих, що найкращі наші герої, / Ти в сиру землю ховаєш!»⁹⁶⁸. Інколи відданність Батьківщині подавалася в піснях як найважливіша для солдата цінність, що перевищувала за значенням особисте щастя⁹⁶⁹. Не всі були готові до такої жертвовності. У народній пісні «Вийжджали хлопці з нашого села», молодому стрільцеві було шкода залишати звичне життя і кохану дівчину: «Тільки один хлопець стояв та й мовчав... Ой жаль мені, хлопці, свої Вкраїни, / А іще жаліше свої дівчини»⁹⁷⁰.

Йдучи на фронт, хлопці в піснях просили дівчат передчасно не сумувати: «Не плач же, дівчино, / Серденько кохане, / А заплачеш в ту хвилину, / Як мене не стане»⁹⁷¹. Навіть навпаки – звільняли від присяги вірності: «Прощай, прощай, моя миленька / Не тужи дуже, молоденька, / Знайдеш другого собі милого / Та й будеш

---

⁹⁶¹ «Як стрільці йшли з України». *Стрілецькі пісні...* С. 169.

⁹⁶² «Їхав стрілець на війноньку». *Там само*. С. 189.

⁹⁶³ «Йшов стрілець у чужину». *Там само*. С. 200.

⁹⁶⁴ ЛННБУ. Ф. 9. Од. зб. 4356 (Романків І. з Бабухова. Пісні про війну 1914–1918). Арк. 1.

⁹⁶⁵ «Ой видно село». *Стрілецькі пісні...* С. 134.

⁹⁶⁶ «Ой у мого кониченька золота підкова». *Там само*. С. 138.

⁹⁶⁷ «Прощай, дівчино, прощай, єдина». *Там само*. С. 476.

⁹⁶⁸ «Прощай, дівчино, прощай, єдина». *Там само*. С. 478.

⁹⁶⁹ «Ой морю, морю, зелена травка». *Там само*. С. 414.

⁹⁷⁰ Там само. С. 450.

⁹⁷¹ «Готуй мені зброю». *Там само*. С. 197.

проживати»⁹⁷². Але універсальної моделі поведінки для закоханих не було. У пісні «Там у Вільшанці музика грає» молодий сотник все ж просив, аби кохана його не забула⁹⁷³. Солдати, своєю чергою, обіцяли не забувати про дівчину: «Прощай, моє Олятко, / Дівчина чорнобрива, / Я тебе ген згадаю, / Що ти моя єдина»⁹⁷⁴.

Поряд з романтичними сценами прощання і демонстрацією взаємних почуттів зображували й невдалий досвід стрільців у приватному житті. Початок війни й одруження дівчини з іншим ставало причиною вступу хлопця до лав Українських січових стрільців: «Та десь війна взялася / І ось який кінець: / Дівчина віддалася, / Я січовий стрілець»⁹⁷⁵. Результатом розходження з коханою були розваги і споживання алкоголю. Реакцією на «Ти уже не мій» був заклик до товаришів: «Пиймо, друзі, грай, музика, нам вже все одно, / Бо правдиве тільки в світі музика й вино»⁹⁷⁶. Війна змінювала не тільки характери, а й почуття людей. Якщо на початку стосунки були важливою умовою життя, і солдат обіцяв одруження після повернення, то з часом ця обіцянка нівелювалася. У пісні Романа Купчинського «Лети, моя думо» стрілець ніби скеровував до дівчини послання, щоби не чекала: «Шепнеш їй, думо, хай душу роздружить, / А серцеві скаже: «Корись!», / Хай дармо не б'ється, хай марно не тужить / Бо я вже не той, що колись»⁹⁷⁷. Закоханість могла стати причиною поразки на полі бою. Про це йдеться в пісні «Гей там у Вільхівці», де через «сліпе» кохання й неухважність солдат потрапив у російський полон⁹⁷⁸.

Популярними темами прозових текстів була вірність і зрада. Вірність однозначно виступала характеристикою жіночою, її недотримання засуджували й карали. Натомість чоловічу зраду зображали здебільшого в гумористичному тоні. Тема жіночої невірності мала національно-політичний контекст, що показано в пісні «Ой що ж, хлопці, нам казати, раз, два, три». У сюжеті стрільці вказують дівчатам, як ті «москалів любили, ще й до себе їх водили / Кури, яйця їм варили»⁹⁷⁹. Через це дівчатам довелося ховатися, аби «по заді не набрати». У пісні Р. Купчинського

---

⁹⁷² «Їхав стрілець на війноньку». *Там само*. С. 196.

⁹⁷³ Там само. С. 287.

⁹⁷⁴ «Як з Бережан до кадри». *Там само*. С. 256.

⁹⁷⁵ «Колись, дівчино мила». *Там само*. С. 270.

⁹⁷⁶ «Пиймо, друзі, грай музика!». *Там само*. С. 296.

⁹⁷⁷ Там само. С. 171.

⁹⁷⁸ Там само. С. 148.

⁹⁷⁹ Там само. С. 115.

«Зажурились галичанки» хлопці підозрювали, що дівчата будуть цілувати прийшлих вояків, але дівчата наполягали на своїй вірності⁹⁸⁰. За жіночу зраду погрожували фізичним покаранням: «Козак приїжджає – дівча ціловане разів двісті / – Дівчино, дівчино, то не даровано – буків триста»⁹⁸¹. Якщо дівчина йшла заміж за іншого, то стрільця показували сильним чоловіком, який приймав її вибір⁹⁸².

«Стрілець – то нині великий пан, / Найбільший в цілім світі. / Йому чудесно всюди йде – / На війні й при кобїті»⁹⁸³, – так з гумором подавали в піснях відносини вояка з жінками. У стрільців були свої способи завоювати серце дівчини: «Очком-бочком підійди, островами подзвони, / А за місяць дівчинонька вже твоя буде»⁹⁸⁴. Дівчата ставали причиною конфліктів між стрільцями і старшими за рангом січовиками. У пісні «Гей ви, хлопці січовії» стрільці вимагали в сотника пояснити, де поділися їх гроші: «... За чиї ж ви гроші пили / І циганочок любили?»⁹⁸⁵. Стосунки з дівчатами показували не лише як ініціативу стрільців. У піснях жінки вдавалися до хитрощів, аби заохотити чоловіків до взаємин: «Прийди, мій стрільчику, / Дам сира-сметани, / Прийди, прийди мене потішати»⁹⁸⁶. Алкоголь і стосунки з жінками у піснях не тільки не засуджували, а й уважали нормою воєнного часу.

Вагітність дівчини також була темою пісень. У них не згадували про позашлюбних дітей («байструків»), як і про дітей від ворожих солдатів. Виховання непланованої дитини від стрільця лягало на плечі дівчини: «Так і ось на останку / Не встерігся від припадку, / На наказ пішов світами. / А дівчина зі сльозами / Повивала, колисала стрільчатко»⁹⁸⁷. Якщо дівчина залишалася з малою дитиною, то вину покладали на неї. У пісні «Ви, хлопці січовії, ставайте в один ряд» стрілець знімав із себе відповідальність: «Дівчино, дівчинонько, сама-с провинила, / Ти знала, що я стрілець, нащо-с мя любила. / ... Було мня відправляти з вечера додому»⁹⁸⁸. З пісенної творчості не зрозуміло, як до таких ситуацій ставилися батьки, суспільство

---

⁹⁸⁰ Там само. С. 202.

⁹⁸¹ «По синьому морю плавали кораблі». Там само. С. 444.

⁹⁸² «Ой там у городі». Там само. С. 263.

⁹⁸³ Там само. С. 406.

⁹⁸⁴ «Ой чого ти зажурився, стрільце молодий?». Там само. С. 266.

⁹⁸⁵ Там само. С. 113.

⁹⁸⁶ «Бо війна війною». Там само. С. 124.

⁹⁸⁷ «Як калина зацвіла». Там само. С. 303

⁹⁸⁸ Там само. С. 487.

чи військове начальство.

Об'єктами кохання солдатів були наддніпрянки або й жінки інших національностей. Про взаємини стрільця з Галичини і дівчини з Наддніпрянщини писав Р. Купчинський у пісні «Наддніпряночко». Вочевидь це кохання не було щасливим, бо дівчина казала, що її «збаламутив галичанин молодесенький»⁹⁸⁹. Інший галичанин, отримавши відмову від дівчини, пішов у стрільці, викинув з пам'яті дівчину, бо, як казав, «на Наддніпрянщині десять маю»⁹⁹⁰. Українок порівнювали з італійками, де на фронті перебувало багато галичан. Олесь Бабій написав: «вабив спів їх і голос шовковий, / нагадав спів карпатських дівиць, / будив тугу за щастям любови»⁹⁹¹. У цьому вірші під назвою «Остання офіра цісареві» автор описав кохання солдата-українця Данила Багріїва, який служив у австрійській армії на Італійському фронті, до італійки Маріотти. Українець навчив італійку українських пісень, сам вивчив трохи італійських слів, але він і вона любили насамперед свою батьківщину: Дмитро сумував за рідним краєм, а Маріотта «мала вдачу італійських дів, / тож люблю тебе може на віки, / та все ж більше люблю вина, спів, / і танці, виноград, та ще фіги»⁹⁹². Їхні стосунки закінчилися трагічно: за спробу здатися в полон італійцям (аби залишитися з коханою) Дмитра було вбито за зраду.

Тема проституції й насильства над жінками не знайшла відображення в пісенній творчості. Це була табуйована тема, хоча на війні таке траплялося нерідко. Трохи порушив цю тему хіба що Олександр Олесь у вірші «Проститутка». Від імені жінки-повії автор розповів її життєву історію: матеріальні труднощі, відсутність батька, якого вбили на війні. З боку суспільства ця жінка отримала осуд і ганьбу: «О подлі ви! Пішли, минули, / Мене сміхом погорди збули / Проклін. / А де ви «чесні» були? / Чому лишили мене хвору / Серед шкільних холодних стін? / Чому на фронті батька вбили?»⁹⁹³ Вона мріяла стати мамою і водночас скаржилася на брак «покупців», бо ті «люблять свіженький цвіт», а її «вже стоптали»: «Ще кров моя старця зігріє /

---

⁹⁸⁹ Там само. С. 302.

⁹⁹⁰ «Мав я раз дівчиноньку чепуреньку». Там само. С. 290.

⁹⁹¹ Бабій О. Вибране... С. 13.

⁹⁹² Там само. С. 21.

⁹⁹³ Бабій О. Ненависть і любов. Поезії. Львів, 1921. С. 19.

Паршивий, лисий ... ну ходім / В розпусти дім»⁹⁹⁴. Згвалтування дівчини описав (у контексті похорону) В. Бобинський у вірші «Відгуки вечора»: «... І грають, гей, як звично грають дзвони! / Вялого листя шепіт...Похорони / Зганьбленого мадярами дівчати...»⁹⁹⁵

До теми жінок на війні звертався І. Франко. У поезії «На пастівнику» він передав бесіду молодих хлопців, які пасли вночі коней і розмовляли про різне, а насамперед про можливу війну та участь у ній жінок: «— Війна? Та з ким? / — Ну, звісно, з москалем [...] / — Ха, ха! То, може, й нашу Феську візьмуть? / — Го-го, тота на гранатира придасться. / — То не сміх, я то віддавна / гадаю вже: чому беруть до війська / Лиш парубків? Чи то дівок нема / Таких здорових, рослих і відважних? / Чи дівка не такий же чоловік як парубок?»⁹⁹⁶ На цьому розмова хлопців перейшла на інші теми, а один з них категорично ствердив, що війни не буде. У часі війни до теми «усусусок» звертався (з деякою іронією) невідомий автор вірша про С. Галечко: «Граюсь я стрільцтвом славним / Наче лялькою малою. / У дитячі роки давні, / Тішуся сама собою. / Правда, шабля довга трохи, / Та як візьму в руку кубу, / Я військові ставлю кроки, / Я стрілець вже на всю губу»⁹⁹⁷. Тема громадської, благодійної й медичної діяльності галичанок майже не потрапляла до поетичних творів. Лише І. Франко звернувся до цієї теми в контексті смерті російських сестер милосердя: «Були се трупи, видно, дівочі, / ...Пізнав я, що російські се були охочі, / Сестриці милосердя, до речі. / Чи з милосердя вони спішили / На ту війну ворожу»⁹⁹⁸.

Українські анекдоти й гуморески з часу війни не дають змоги виокремити й систематизувати окремі жіночі ролі й образи. Вони стосувались якоїсь конкретної ситуації, де обов'язково був присутній чоловік. У жартівливій формі чоловіки бачили в жінках причину війни: «— Жінка у всьому винна і навіть в тому, що є війна. / — Ей, плетете! / — А що ні? Хто веде війну? Жовніри! А хто приводить на світ

---

⁹⁹⁴ Там само. С. 20

⁹⁹⁵ Бобинський В. Гість із ночі. Поезія. Проза. Публіцистика. Літературна критика. Переклади. Київ, 1990. С. 37.

⁹⁹⁶ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 2 / упоряд. І. Басс, В. Герасименко, А. Каспрук. Київ, 1976. С. 255.

⁹⁹⁷ ЦДІАЛ. Ф. 353. Оп. 1. Од. зб. 227 (Пресові видання). Арк. 9–9 зв.

⁹⁹⁸ Три сестри милосердя. Із моїх несонних візій. Мельник Я. І остання часть дороги... Іван Франко: 1908–1916. Дрогобич: Коло, 2006. С. 274.

жовнірів? Ну скажіть самі: хіба не жінка?»⁹⁹⁹ Більшість анекдотів стосувалися подружнього життя і проблем, які в ньому з'являлися. При розмові двох кумів, одна звинувачувала іншу, що її «рецепт» від побиття чоловіка, який приїхав з фронту у відпустку, у вигляді «акафісту до Ісуса Христа», не допоміг. На що обвинувачена відповіла: «Ей, бо ви, кумонько, зле зробили – то вам треба було дати на акафіст до Матері Божої. Бо то знаєте – хлоп усе за хлопа тягне, а баба за бабою»¹⁰⁰⁰. Так чи інакше в гумористичних творах світ був поділений на чоловічий і жіночий.

У словесній творчості тему жінки використовували інструментально. Кожен автор через вірш, пісню чи анекдот передавав власне бачення місця жінок під час війни. Про популярність тексту серед населення свідчила кількість народних інтерпретацій. Поети й піснярі формували уявлення та поведінку в політичній, громадській і сімейній сферах. Образи дівчат/дружин і матерів, які зі сльозами відправляли чоловіків на фронт, мали підняти бойовий дух вояків. Таким чином для чоловіків формували мотив, задля якого вони могли віддати життя. Деякі автори апелювали до чоловіків, аби ті на час війни забули про особисте життя і зосередилися на боротьбі за національні інтереси. Тексти закликали українок підтримати політичні погляди чоловіків, брати участь у суспільному житті шляхом матеріальної допомоги солдатам. Інтимні контакти з чужоземцями розцінювали як зраду народу (а не лише чоловікові). У сімейних відносинах від жінок вимагали послухності й вірності, натомість чоловіки отримували свободу стосунків. Відповідальність за наслідки таких зв'язків покладали на жінок. Поети й піснярі творили образ українки, яка у всьому мала покорятися чоловіку.

---

⁹⁹⁹ Воріг жінок. *Жіноча доля. Практичний календар-порадник для українського жіноцтва*. Накладом редакції часопису *Жіноча Доля*. Коломия, 1930. С. 36.

¹⁰⁰⁰ По дорозі з церкви. *Самохотник: сатирично-гумористичний часопис Українського Січового Війська*. Р. III. Ч. 25–26. 1917. С. 12.

ВИСНОВКИ

Повсякдення українок під час війни і в перші повоєнні роки характеризував широкий спектр досвідів, уявлень про себе і людей навколо, подій на фронті й у тилу, почуттів, життєвих стратегій. Для жінок (незалежно від національності, рівня освіти, віку, сімейного статусу) війна стала потрясінням, водночас вона відкрила можливості для самореалізації. Війна дала сильний поштовх до емансипації жінок, але рівень і результати цього вивільнення від залежностей були різними. Найважливішими викликами, які тоді з'явилися перед жінками, були: як поєднати громадське життя з сімейним, узгодити обов'язки дружини з прагненням до особистої реалізації, а бажання свободи з материнством.

Дисертація виконана в руслі таких дослідницьких напрямів, як жіноча історія, історія повсякдення й воєнна історія. Вивчення жіночого повсякдення крізь призму подій Великої війни є новим в українській історіографії. Робота базується на думці про те, що жінки були активною дійовою особою суспільних перетворень. У дисертації використано й культурологічний підхід. Запропоновано визначення таких понять, як «жіноче воєнне повсякдення», «воєнний гендер», «жіноча воєнна адаптація». Воєнне повсякдення галичанок реконструйовано на основі приватних текстів, офіційних джерел, матеріалів преси, художньої літератури, візуальних джерел, які зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях, приватних колекціях Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Вроцлава, Варшави, Кракова. Таке поєднання дало змогу показати досвід жінок з різних перспектив – публічної й приватної, жіночої й чоловічої.

Через брак статистичних даних і значні переміщення населення встановити демографічні зміни, які під час війни стосувалися винятково жінок, доволі складно. У Галичині (як австрійській провінції) в 1910 р. проживало 8 029 387 осіб, з них у східній (українській) частині краю – 5 336 177 (66,5 %), а в західній (польській) – 2 693 210 (33,5 %) осіб. У статевому розрізі це було 4 087 497 жінок і 3 941 890 чоловіків. Ці дані відображали загальноавстрійську ситуацію, де жінки (як показують усі переписи) становили близько 51 % населення. Після війни жіноче

населення також переважало. Майже в усіх місцевостях Галичини на 100 чоловіків припадало близько 110 жінок.

Якщо на самому початку ХХ ст. галичанки були зорієнтовані, головним чином, на заняття господині дому (дружини й матері), тобто були обмежені домашнім простором, то війна відкрила значно ширші можливості й потреби для діяльності – до родинних обов'язків додала громадську роботу і навіть службу у війську. Все ж більшість жінок залишилися на традиційних позиціях: опікувалися домашнім господарством, доглядали дітей і літніх батьків, турбувалися про чоловіків на фронті. До роботи в благодійних товариствах долучалися переважно дружини інтелігентів, які мали відповідне матеріальне забезпечення і рівень освіти. Безпосередньо на фронті було небагато жінок. Так, вдалося з'ясувати, що у складі різних підрозділів УСС служили 37 українок, які виконували бойові та допоміжні (зокрема медичні) функції.

У своїх намірах громадські діячки й військовички найчастіше стикалися з нерозумінням з боку родини і громади. Їм доводилося переборювати внутрішні сумніви і долати зовнішні тиски: відповідати на очікування рідних, товаришів, громади. Військова активність жінок була зумовлена бажанням «присоромити» чоловіків і спонукати їх до більшої жертвності. У чоловіків активність жінок поза домом викликала побоювання, що після війни вони не захочуть повернутися до ролей мирного часу. Деякою мірою це побоювання (зважаючи на розвиток жіночого руху в міжвоєнний період) справдилося.

Війна вимагала від жінок бути діяльними. Жіноча активність була важливою як для самих жінок, так і для суспільства загалом. Робота давала можливість позбутися «чорних думок», зосередитися на порятунку себе й родини. Такої позиції дотримувалася більшість жінок. Для інших зайнятість була способом самореалізуватися, підважити громадську думку про «довгий волос, а короткий розум», звільнитися від традиційних обмежень, сформувані власні життєві наміри. Такі жінки вели війну наче всередині себе, бо йшлося про «іншу особистість», яка долає патріархальні перепони. Воєнне повсякдення сприяло цьому, бо виявляло слабкі місця в суспільній організації.

Війна виразніше поставила перед галичанками питання ідентичності. Це стосувалося насамперед національного вибору (особливо в період українсько-польського протистояння), підтримки чи відмови від чоловічого рішення воювати за Австро-Угорську монархію (навіть у складі Українських січових стрільців), а в повсякденному житті це означало вибір національно-культурного середовища на майбутнє. Цьому сприяло перебування між солдатами різних армій, що давало змогу та вибудувати межі «своїх», «інших» і «чужих». Жінкам доводилося визначитися не тільки щодо родинних, а й національних обов'язків. Однак патріотизм під час війни мав не тільки національний вимір.

Під час війни багато жінок зіткнулися з новими для себе життєвими ситуаціями: бомбардуванням, смертю, виселенням, голодом, страхом. Вони були змушені визначати поведінкові моделі на випадок зіткнення з такими обставинами. Рішення залежали від особливостей характеру жінки, уміння не боятися критичних ситуацій, іноді попереднього досвіду. Поведінка коливалася від паніки до спокою і намагання вирішити проблему, що склалася. Важливим для життя в умовах війни було відчуття часу (його пов'язували з конкретними подіями, територіями і людьми) і простору. Жінки поєднували себе з різними просторами: локальними (місце проживання) і ширшими (край, держава). Особливого значення набував *Дім*, де жінки ставали головними захисницями.

Сімейні стосунки з чоловіками, які опинилися на фронті, здебільшого підтримували через листування. Аналіз листів дав змогу скласти уявлення про бачення ситуації жінками і чоловіками. Подружні практики були індивідуальними і залежали від різних обставин. Листування з часу війни показує наявність трьох головних моделей поведінки подружніх пар, які розділила війна: а) подружжя зберігали партнерські відносини; б) жінка, залишившись без допомоги чоловіка, поринала в громадську роботу, відсуваючи на другий план родинні справи; в) дотримувалися традиційної моделі домінуючого чоловіка й підлеглої дружини. Усе ж життя на відстані суттєво зменшувало можливість членів подружжя впливати один на одного.

Попри те, що війна відкрила можливості для жінок, їх вихід у громадський простір тривав доти, поки тривала війна. З поверненням чоловіків жінки здебільшого

замикалися в межах приватного життя, піддавалися прагненням чоловіків трактувати їх по-власницьки. Йдеться про феномен повоєнної традиціоналізації суспільства: жінки поверталися до домашніх занять, ставали покірними дружинами, матерями, домогосподарками. Утім, зміни, які зумовила війна в розумінні жінками своїх можливостей, мали незворотний характер. Жінки не забули ні переваг, які давала робота, ні становища, яке завдяки їй вони зайняли в суспільстві. Повернувшись до завдань мирного часу, інколи й традиційних занять, жінки вже не були такими, як раніше.

У творчості літераторів і митців з часу війни жіночі образи не були центральними. У творах чоловіків зображено ідеалізовані жіночі постаті, які проводжали чоловіків на фронт, чекали на повернення або оплакували. Щоправда, у текстах з'явилися й мотиви руйнування традиційного сімейного укладу. Жіночу зраду автори здебільшого засуджували, тоді як авторки показували, що війна одночасно зрівнювала, об'єднувала й роз'єднувала. Виступаючи проти збройних конфліктів, письменниці вважали війну корисною для звільнення жінок від залежностей і подальшої емансипації. Образи українок у мистецтві використовували для моделювання поведінки жінок зі стрільцями. Українське галицьке мистецтво, а також піснярська і поетична творчість залишали жінок на старих суспільних позиціях і не проектували в майбутнє. Літературні й мистецькі твори відображали уявлення їхніх авторів про події війни й суспільні процеси.

Назагал, у дисертації йдеться про те, що не було універсального способу перетривати війну, жінки дуже по-різному проживали і переживали війну. Це дисертаційне дослідження утримується від однозначних суджень, але все ж ставить під сумнів стереотип про жінок, які під час війни тільки «очікували і страждали». Хоча й цього не заперечує, бо значна частина жінок позиціонувала себе саме так. Дисертація відкриває нові дослідницькі перспективи, які стосуються визначення місця жінок у господарському житті, їх участі в мобілізаційних заходах, жіночої колаборації, діяльності медичних служб, життя соціальних низів у роки війни, а також дослідження місць пам'яті й історії пам'яті про жінок.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1.1. Неопубліковані джерела

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів.

– Ф. 48 (Заклинські)

1. Од. зб. 11а / п. 3 (Лист Осипи Заклинської до Романа Заклинського, липень 1916 р.). Арк. 1.
2. Од. зб. 11з / п. 3 (Листи Ростислава Заклинського до батька Романа Заклинського). 9 арк.
3. Од. зб. 12и / п. 3 (Лист Ярослави Микицей до Романа Заклинського, 15 вересня 1915 р.). 1 арк.
4. Од. зб. 12н / п. 3 (Лист Елеонори Пищук до Романа Заклинського, 21 серпня 1915). 1 арк.
5. Од. зб. 13ж / п. 3 (Лист Івана Попеля до Романа Заклинського, 25.XI.1916). 1 арк.
6. Од. зб. 13ї / п. 3 (Лист Центрального довідкового бюро у Відні «Червоного Хреста» до Романа Заклинського про одержання коштів Маркіяном Заклинським, 1.XII.1917). 2 арк.
7. Од. зб. 13й / п. 3 (Лист Елеонори Шараневич до Романа Заклинського, 1914). 1 арк.
8. Од. зб. 13к (Лист Євгена Стебновського до Емілії Шараневич, 22 вересня 1916). 2 арк.
9. Од. зб. 15 / п. 4 (Заклинський Роман Гнатович Спомини. 1918, 1919, 1925. Гнильче, Ясенів Горішний, Станіславів). 41 арк.
10. Од. зб. 29в / п. 7 (Листи Осипи Заклинської до чоловіка Богдана Заклинського, 1916–1918 рр.). 88 арк.

11. Од. зб. 54е / п. 11 (Лист Богдана Заклинського до Олени Кульчицької, 17.II.1917).
1 арк.
12. Од. зб. 54т / п. 11 (Лист Богдана Заклинського до Ганни Твердохліб, 1.XI.1916).
2 арк.
13. Од. зб. 67 / п. 12 (Матеріали про Катрю Гриневичеву, 1916, 1936 рр.). 47 арк.
14. Од. зб. 67в / п. 12 (Заклинський Богдан. Матеріали про Северину Кабаровську).
45 арк.
15. Од. зб. 101ж / п. 16 (Матеріали з часів Першої світової війни з архіву Богдана Заклинського). 45 арк.
16. Од. зб. 105б / п. 16 (Матеріали з архіву Богдана Заклинського). 12 арк.
17. Од. зб. 121б / п. 17 (Заклинський Богдан Щоденник від грудня 1914 до січня 1917 р.). 26 арк.
18. Од. зб. 124г / п. 18 (Лист Івана Чмоли до Олени Степанів, 1.XI.1918, Кам'янець-Подільський). 1 арк.
19. Од. зб. 125б / п. 19 (Фотографії Богдана Заклинського, його сім'ї та знайомих).
68 арк.
20. Од. зб. 129о / п. 20 (Лист Євгена Стебновського до Романа Заклинського, 14 жовтня 1916). 2 арк.
21. Од. зб. 138а / п. 22 (Листи Богдана Заклинського до дружини Осипи Заклинської, 1914 р.). 2 арк.
22. Од. зб. 138б / п. 22 (Листи Богдана Заклинського до дружини Осипи Заклинської, 1917 р.). 2 арк.
23. Од. зб. 138в / п. 22 (Листи Богдана Заклинського до Осипи Заклинської, 1917).
12 арк.
24. Од. зб. 138г / п. 22 (Листи Богдана Заклинського до дружини Осипи Заклинської, 1917). 3 арк.
25. Од. зб. 138д / п. 22 (Листи Богдана Заклинського до дружини Осипи Заклинської, 1917). 18 арк.
26. Од. зб. 138е / п. 22 (Листи Богдана Заклинського до дружини Осипи Заклинської, 1917). 37 арк.

27. Од. зб. 141е / п. 22 (Лист Олени Кульчицької до Осипи Заклинської, 30.XI.1916, Перемишль). 1 арк.
28. Од. зб. 142а / п. 22 (Лист Осипи Заклинської до Марії Домбровської, 4.VII.1917, Станиславів). 1 арк.
29. Од. зб. 142б / п. 22 (Листи Осипи Заклинської до чоловіка Богдана Заклинського, 1917). 7 арк.
30. Од. зб. 146з / п. 23 (Листи Осипи Заклинської до чоловіка Богдана Заклинського, 1917). 8 арк.

– Ф. 66 (Осип Маковей)

31. Од. зб. 3 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта). 7 арк.
32. Од. зб. 4 / п. 1. (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта). 31 арк.
33. Од. зб. 5 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1915. Польова пошта). 34 арк.
34. Од. зб. 6 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта). 36 арк.
35. Од. зб. 7 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта). 30 арк.
36. Од. зб. 8 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта). 40 арк.
37. Од. зб. 9 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта). 43 арк.
38. Од. зб. 10 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта). 23 арк.
39. Од. зб. 11 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1917. Польова пошта). 17 арк.
40. Од. зб. 12 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1918. Польова пошта). 42 арк.

41. Од. зб. 13 / п. 1 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1921–1923. Польова пошта). 6 арк.
42. Од. зб. 14 / п. 2 (Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1915 р.). 4 арк.
43. Од. зб. 57 / п. 3 (Лист Євгенії (без прізвища) до Ольги Маковей, Чернівці, 11 марта 1916). 2 арк.

– Ф. 9 (Окремі надходження)

44. Од. зб. 122 (Кум Наум. Кого і за що мучили кайни в Талергофі). Арк. 18–23.
45. Од. зб. о/н 122 (Табір Талергоф. Уривки зі спогадів Косми Ніколаєвича). С. 139 зв.
46. Од. зб. 443 (Korespondencja Adama do domu pod czas Wielkiej Wojny). 120 с.
47. Од. зб. 1173 (Львівські папери з часів Першої світової війни). 285 арк.
48. Од. зб. 1877 (Начальний Комітет Народовий. Матеріали до діяльності в роки Першої світової війни). 90 арк.
49. Од. зб. 2796 (Матеріали, що стосуються політичних подій у Львові в 1914–1919 рр.). 72 арк.
50. Од. зб. 4092 (Купчанко К. Огляд військової літератури з 1914–1931 рр.). 20 арк.
51. Од. зб. 4356 (Романків Іван. Пісні про війну). 2 арк.
52. Од. зб. 4370 (Український жіночий комітет помочи для ранених жовнірів. Оповіщення). 1 арк.
53. Од. зб. 4385 (Матеріали з українського громадсько-культурного життя в Австрії під час Першої світової війни. Лист невідомої). 29 арк.
54. Од. зб. 4399 (Підвисоцька Ольга. Лист до професора Боберського про обставини смерті хорунжої УСС Софії Галечко, с. Пасічна, 1918 р.). 2 арк.
55. Од. зб. 4479 (Галечко Софія. Лист до невстановленого адресата в справі публікації в пресі матеріалів, що стосуються авторки. Відень, 1915 р.). 3 арк.

– Ф. 29 (Михайло Возняк)

56. Од. зб. 224 / п. 77 (Листи Івана Боберського до Михайла Возняка, Відень). 12 арк.

57. Од. зб. 265 / п. 81 (Листи Катрі Гриневич до Михайла Возняка, 1916, Львів, Гмюнд). 19 арк.

58. Од. зб. 393 / п. 102 (Листи Осипа Назарука до Михайла Возняка). 6 арк.

59. Од. зб. 479 / п. 118 (Листи Кирила Трильовського до Михайла Возняка, Відень). 20 арк.

60. Од. зб. 762 / п. 176 (Назарук Осип «Характеристика старшини УСС». Олена Степанівна, хорунжий УСС. 1915). 22 арк.

– Ф. 243 (Іванна Блажкевич)

61. Од. зб. 2 (І. Блажкевич. «Жінка на бойовій лінії». Щоденник. 10.08.1917 – 1.11.1918). 350 арк.

62. Од. зб. 6 (І. Блажкевич. «Несподіванка» – спогади з часів I світової війни. Фрагмент). 1 арк.

– Ф. 41 (Грушкевичі)

63. Од. зб. 42 / п. 2 (Листи Іванни Блажкевич до Меланії Грушкевич 1912–1915). 51 арк.

64. Од. зб. 44 / п. 2 (Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича. 1906–1957). 47 арк.

65. Од. зб. 112 / п. 10. (Листи Меланії Грушкевич Меланія до чоловіка Ярослава Грушкевича і дітей. 1907–1915. Денисів, Делятин, Львів, Станиславів). 150 арк.

66. Од. зб. 113 / п. 11. (Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава Грушкевича і дітей. 1916. Денисів, Делятин, Львів, Станиславів). 151 арк.

67. Од. зб. 114 / п. 11. (Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава Грушкевича і дітей. 1917–1920. Залуква, Львів, Станиславів). 110 арк.

68. Од. зб. 117 / п. 11. (Листи Меланії Грушкевич до рідних і знайомих. 1906, 1914–1915). 6 арк.

69. Од. зб. 175 / п. 26 (Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича. 1908–1962). 14 арк.

– Ф. 1 (Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка)

70. Од. зб. 785 / 1 (Лист Івана Андрухів до дружини Марії, 1915). 1 арк.
71. Од. зб. 785 / 2 (Лист Михайла Андрухів до дружини Ганни, 1916). 1 арк.
72. Од. зб. 785 / 3 (Листи Дем'яна Бенька до дружини Марії, 1916). 1 арк.
73. Од. зб. 785 / 5 (Листи Івана Блатника, 1915). 10 арк.
74. Од. зб. 785 / 6 (Лист Михайла Валила до матері, 1916). 1 арк.
75. Од. зб. 785 / 7 (Лист Петра Вахоль до дружини Юлії, 1914). 1 арк.
76. Од. зб. 785 / 8 (Лист Івана Вихопеня до дружини Катерини, 1916 р.). 1 арк.
77. Од. зб. 785 / 9 (Лист Петра Вихопня до матері Марії, 1916). 1 арк.
78. Од. зб. 785 / 10 (Листи Івана Галанюка до дружини Катерини, 1916–1917). 5 арк.
79. Од. зб. 785 / 11 (Лист Григорія Гарачко Варвари Гарачко, 1915). 1 арк.
80. Од. зб. 785 / 12 (Лист Василя Годованського до дружини Марії, 1915). 1 арк.
81. Од. зб. 785 / 13 (Лист Івана Данилевича до дружини Мар'яни, 1916). 1 арк.
82. Од. зб. 785 / 14 (Листи Кирила Дудневича до Парасковії Дудневич, 1915). 2 арк.
83. Од. зб. 785 / 16 (Листи Антона Йонака до батька Петра). 4 арк.
84. Од. зб. 785 / 17 (Листи Івана Ковальського до матері Марії, 1916). 1 арк.
85. Од. зб. 785 / 18 (Лист Ковальського до батька Петра, 18 липня 1915 р.). 1 арк.
86. Од. зб. 785 / 22 (Лист Кароля Ліщинського до батька Івана, 1916). 1 арк.
87. Од. зб. 785 / 27 (Лист Фелікса Ліщинського до дружини Марії, 1915). 6 арк.
88. Од. зб. 786 / 31 (Лист Михайла Мороза до сестри Марії Павлів). 1 арк.
89. Од. зб. 785 / 32 (Лист Михайла Мороза до дружини Анастасії, 1915). 3 арк.
90. Од. зб. 785 / 33 (Лист Степана Мороза до дружини Федори, 1915). 3 арк.
91. Од. зб. 785 / 35 (Лист Петра Нестеренка до дружини Парасковії, 1915). 1 арк.
92. Од. зб. 785 / 37 (Листи Петра Вахоля до дружини Юлії Вахоль). 2 арк.

– Ф. 175 (Марія Підгірянка)

93. Од. зб. 37 / п. 2 (Фотографії). 67 арк.

– Ф. 254 (Ольга Дучимінська)

94. Од. зб. 41 / п. 1 (Дучимінська О. Мої спогади про Ольгу Кобилянську). 11 арк.

– Ф. 159 (Глинські)

95. Од. зб. 205 / п. 1 (Листи Ольги Маковей до Ісидора Глинського, 1916–1931).
29 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

– Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів). Оп. 2

96. Од. зб. 260 / п. 11 (Переписка з прихожанами). 20 арк.
97. Од. зб. 262 / п. 11 (Переписка з прихожанами). 29 арк.
98. Од. зб. 263 / п. 11 (Переписка з прихожанами). 50 арк.
99. Од. зб. 264 / п. 11 (Переписка з прихожанами). 38 арк.
100. Од. зб. 267 / п. 11 (Переписка з прихожанами). 64 арк.

**– Ф. 398 (Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам УСС,
м. Відень)**

101. Од. зб. 1. (Листи до видавництва, друкарень і книгарень у Відні) 47 арк.
102. Од. зб. 2 (Листи кореспондентів). 68 арк.
103. Од. зб. 3 (Листи членів комітету та жертводавців). 122 арк.
104. Од. зб. 5 (Листи кореспондентів). 71 арк.
105. Од. зб. 6 (Листи кореспондентів). 88 арк.
106. Од. зб. 9 (Листи кореспондентів). 94 арк.

– Ф. 866 (Ольга Басараб)

107. Од. зб. 5 (Листи та поштівки Ольги Левицької до нареченого Дмитра, 1913–
1915). 95 арк.
108. Од. зб. 6 (Листи Дмитра Басараба до нареченої Ольги, 1914–1915). 190 арк.

– Ф. 353 (Легіон Українських січових стрільців, м. Львів)

109. Од. зб. 31 (Лист українським жінкам з подякою за святочні поздоровлення,
1917 р.). 1 арк.

110. Од. зб. 77 (Списки січових стрільців представлених до нагороди, листопад 1914 р. – грудень 1915 р.). 182 арк.

111. Од. зб. 81 (Списки січових стрільців представлених до нагороди хрестом «Карла», 2 січня 1918 р. – 6 липня 1918 р.). 149 арк.

112. Од. зб. 83 (Книга обліку січових стрільців діставших нагороди. Відзнака «Військові Хрести Карла», 20 січня 1917 р. – 26 серпня 1918 р.). 28 арк.

113. Од. зб. 216 (Листи до січових стрільців з прізвищами на букви «А–М» від родичів, друзів та ін., 1914–1915). 197 арк.

114. Од. зб. 227 (Сатиричний бюлетень УСС. Пресові видання). 25 арк.

– Ф. 359 (Осип Назарук)

115. Од. зб. 74 (Характеристика на старшину УСС Олену Степанів, 1915 р.). 7 арк.

116. Од. зб. 75 (Зі споминів Олени Степанів, 1927). 9 арк.

117. Од. зб. 139 (Характеристика на ст. десятника УСС Михайла Гаврилка та хорунжу УСС Олену Степанів, б. д.). 7 арк.

118. Од. зб. 472. (Листи Костянтини Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів). 111 арк.

– Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів)

119. Од. зб. 1208 (Робота Галущинського «Спомини 1914–1915»). 150 арк.

120. Од. зб. 2085 (Біографічні статті, некрологи про письменників, філологів, композиторів і ін.). 164 арк.

– Ф. 372 (Володимир Охримович)

121. Од. зб. 69 (Листи Костянтини Малицької до В. Охримовича, 1915). 59 арк.

122. Од. зб. 101 (Листи Олени Охримович до чоловіка, Волосянка, б. д.). 41 арк.

– Ф. 360 (Володимир Старосольський)

123. Од. зб. 476. (Листи Володимира Старосольського до дружини, дітей, знайомих). 9 арк.

124. Од. зб. 605 (Лист Дарини Старосольської до чоловіка Володимира). 120 арк.

– **Ф. 152 (Крайовий суд, м. Львів).** – Оп. 1.

125. Од. зб. 723 (Справа про встановлення опікунства над малолітньою Марією Дандрес). 16 арк.

– **Ф. 354 (Табір українських біженців, м. Гмюнд).**

126. Од. зб. 58 (Відомості про сплату членських внесків членами Жіночого комітету). 67 арк.

– **Ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів)**

127. Од. зб. 34 (Регламент, звіти, історична довідка та інші документи). 36 арк.

128. Од. зб. 52 (Довідка, звіти, розпорядження, листи та інші документи про діяльність і склад Самаритянської секції, 1918–1920 рр.). 19 арк.

– **Ф. 735 (Шухевич Володимир)**

129. Од. зб. 2 (Щоденник з записами подій 1914 р.). 106 арк.

– **Ф. 146 (Галицьке намісництво).** Оп. 4.

130. Од. зб. 5275 (Справа про евакуацію державних установ на території Галичини в період Першої світової війни, т. 2, 1914). 108 арк.

Державний архів Тернопільської області

– **Ф. Р-3205 (Іванна Блажкевич)**

131. Од. зб. 1 (Автобіографія Іванни Блажкевич). 1 арк.

132. Од. зб. 2 (Автобіографія Іванни Блажкевич, машинопис). 23 арк.

133. Од. зб. 4 (Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 1. 1915–1917). 127 арк.

134. Од. зб. 5 (Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 2. 1915–1917). 91 арк.

135. Од. зб. 6 (Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 3. 1915–1917). 154 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

– Ф. 15 (Начальник повіту Городенка).

136. Од. зб. 30 (Переписка з військовими частинами про проведення лікарського обслідування підозрюваних людей у венеричних хворобах). 35 арк.

Архів Служби безпеки України

137. Спр. 8611: Степанів Елена Ивановна (Львів, 1950 р.) 154 с.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskiх we Wrocławiu

138. Rkps AKC 133/73 (Eleonora Bogusz, Moje Lwowskie wspomnienia, 3.VII.1973). 9 к.

Фонд музею Історії міста Коломия

139. Лист Аделі Кунинської до дочки, 30 серпня 1914 р. 1 арк.

Гусятинський районний краєзнавчий музей

140. Од. зб. 107 (Рушник з часу Першої світової війни)

1.2. Опубліковані документи, матеріали, спогади, листування

141. Барвінський О. Спомини з мого життя: частина перша та друга / упоряд. Шацька А., Федорук О. Нью-Йорк – Київ, 2004. 526 с.

142. Блажкевич І. Спогади (30.7.1914–4.10.1921). *Дзвін*. Львів, 1991. № 5. С. 117–129.

143. Блажкевич І. Спогади (30.7.1914–4.10.1921). *Дзвін*. Львів, 1991. № 6. С. 136–147.

144. Боберський І. Щоденник. 1918–1919 / упоряд. Мицик Ю. Київ, 2003. 259 с.

145. Бобикевич-Нижанківська О. Спомини з моїх років. *Олекса Бобикевич. Твори* / упоряд. М. Ващишин. Львів, 2000. С. 152–181.

146. Богачевський Д. На возі і під возом: Спогади галицького адвоката. Торонто,

1976. 141 с.

147. Брилинський М. Спогади. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів, 1929. Ч. 2. С. 10.

148. Вільде І. Олена Степанів колись і тепер. *Жіноча доля*. Коломия, 1939. 1–15 травня. Ч. 9–10.

149. Гайворонський М. Моя воєнно-стрілецька пісня 1913–1923 (рукопис у статті В. Витвицького «Стрілецька пісня»). *За волю України*. Нью-Йорк, 1967.

150. Гандзя Дмитерко. *Нова хата*. Львів, 1932. Ч. 11.

151. Граничка Л. Як я був усусусом. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1929. Річн. І. Число 3.

152. Дмитерко Г. Під Лісовичами (Уривок із щоденника). *Нова хата*. Львів, 1934. Листопад. Ч. 11.

153. Дмитерко-Ратич Г. Відлітають сірим шнурком журавої у вирій (Жмут спогадів про Олену Степанів). *Свобода*. Нью Джерсі, Нью Йорк, 1963. Ч. 145. 2 серпня.

154. Дмитерко-Ратич Г. Львів – Відень – Рогатин... *Незабуття Ольга Басараб. Вибране* / під ред. І. Книш. Вінніпег. 1976. С. 80–82.

155. Дмитерко-Ратич Г. У рядах стрілецької організації (Спомин із юних літ). *Наше життя*. Нью-Йорк, 1953. Ч. 10. Листопад.

156. Домбачевська І. Три стрічі. Пам'яті Олекси Новаківського. *Жінка*. 1935. Ч. 9 (вересень).

157. Домбачевська І. У шпитальній, воєнній службі. *Наше життя*. Філадельфія, 1952 Ч. 10(11). Листопад.

158. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Київ, 2007. 272 с.

159. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Галицька руїна 1914–1917. Ч. 1. Львів, 1923.

160. Жінка, не угодна жодній владі (Коротке слово про письменницю Іванну Блажкевич) *Дзвін*. Львів, 1991. № 5.

161. Залізник О. Із моїх спогадів про Олену Степанів. *Наше життя*. Нью-Йорк, 1963. Грудень. Ч. 12.

162. Кабаровська С. Олена Степанівна. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню

- «Українського жіночого комітету помочі» для ранених у Відні дня 15 січня 1915 року (На спомини). *Українське слово*. Львів, 1916. 31 січня. Ч. 28.
163. Кузьма О. Сотник бувшої австрійської армії і УГА. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931.
164. Куровець І. Лицар галицької медицини / упор. В. Семенів. Львів, 2014. 145 с.
165. Л. Л. В чотирикутнику смерті. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту* (Львів; Жовква). 1930. Річн. II. Част. 2. Лютий.
166. Левицька С. Начерк життєпису Ольги з Левицьких Басараб. *Незабутня Ольга Басараб. Вибране* / під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976. С. 24–28.
167. Макарушка О. Між українським народом. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 16. 28 липня.
168. Малицька К. На хвилях світової війни: 1. Львів за російської окупації. *Діло*. Львів, 1937. Ч. 67. 27 березня.
169. Матвійчукова Г. Спомини сестри-жалібниці. *Літопис Червоної Калини*. III річник. 1931. Вересень.
170. Мишуга Л. Ольга Басараб. *Незабутня Ольга Басабар* / під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976. С. 89–91.
171. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи / упоряд. М. Дядюк. Львів, 1998. 843 с.
172. Мольнар Ф. Дівчата-бойовики у розстрільній. Звіт воєнного кореспондента із галицького фронту. *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк, 1967. С. 185–187.
173. Моя торністра. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік*. Львів, 1934.
174. Навроцький С. Олена Степанів і скандинавські жінки. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік*. Львів, 1933.
175. Назарук О. Зі споминів Олени Степанівної, хорунжої УСС. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28.
176. Назарук О. Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців.

Львів, 1918. 104 с.

177. Назарук О. Рік На Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Нью-Йорк, 1978. 344 с.

178. Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, 1916. 156 с.

179. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. 632 с.

180. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик; автор вступної статті О. Аркуша; автор приміток та коментарів М. Мудрий. Львів, 2011. 430 с.

181. Охримович-Залізняк О. Моменти з життя Ольги Басараб. *Незабутня Ольга Басабар* / під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976. С. 44–60.

182. Пеленська І. Дмитро Басараб (Спомин). *Незабутня Ольга Басараб. Вибране* / під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976. С. 165–171.

183. Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд., вступ. стаття та імен. показ. В. Шевчука. Київ, 2011. 591 с.

184. Рибак М. Соснів, Раковець, Семиківці. *Вісті комбатанта*. Нью Йорк, 1964.

185. Рѣчь селянина изъ Липши, Даміяна Захаряка. *Памятная книжка въ 25-лѣтній юбилей Общества имени Михаила Качковскаго. 1874–1899*. Львовъ, 1899.

186. Савицька С. Оля. *Незабутня Ольга Басараб. Вибране* / під ред. І. Книш. Вінніпег, 1976.

187. Слиж А. «Мої літа». Спогади. *Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка* / вступ. ст. О. Павлишина. Львів, 2014. 156 с.

188. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. *Календар «За народ» на рік 1944*. Львів, 1943.

189. Старосольський Ю. З княжого Ярослава до княжого Львова. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 210: Володимир Старосольський / упоряд. У. Старосольська. Нью Йорк, 1991. С. 27 – 43.

190. Степанів О. Напередодні великих подій. Львів, 1930. 45 с.

191. Суровцова Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній

- Сеймчан Магаданської області. *Україна. Наука і культура*. Вип. 24. Київ, 1990.
192. Талергофській альманахъ. Пропамятная книга. Вып. 3. Львовъ, 1930. 224 с.
193. Талергофській альманахъ. Пропамятная книга. Вып. 4. Львовъ, 1932. 247 с.
194. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / упоряд. Б. Якимовича та ін. Львів, 2002. Т. 2, 468 с.
195. Щоденник Івана Констанкевича – в'язня концтабору Талергоф (1914–1915 рр.) / упоряд.: І. В. Констанкевич, Н. Паславська, Н. Халак. Львів, 2016. 44 с.
196. Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915): z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1930. 179 s.
197. Bylczyńska M. Pamiętnik Galicjanki (1914–1917) / do druku przygotował M. Dęboróg-Bylczyński. Branice, 2012. 134 s.
198. Ehrenburg I. W oblężonym Przemyślu. Kartki dziennika z czasów Wielkiej wojny (1914–1915) / wstęp, przyp. i oprac. S. Stępień. Przemyśl, 2010. 245 s.
199. Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925 / wstęp i opracowanie Ewa Głębička. Warszawa, 2005. 784 s.
200. Jabłońska z Seifertów H. Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914–1915 / do druku przygotowała i wstępem poprzedziła H. Imbs. Przemyśl, 1994. 248 s.
201. Kaspowiczowa M. Dziennik / wstęp K. Górskiego. Warszawa, 1968. 545 s.
202. King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. T. 1 / opracowała A. Ziółkowska-Boehm. Warszawa, 2014. 489 s.
203. Kudela-Świątek W., Świątek A. Mychajlo Zubrycki Dziennik. *Monarchia, wojna, człowiek: codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie pierwszej wojny światowej* / pod red. A. Zięby i A. Świątka. Kraków, 2014. S. 2–12.
204. Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends / edited by Mark Bostridge, Alan Bishop, published by Virago, 1998. 312 s.
205. Molnar F. Galicja 1914–1915. Zapiski korespondenta wojennego / tłumacz. A. Engelmayer. Warszawa, 2011. 296 s.
206. Niezabitowska A. Pamiętnik 1914–1918 r. 531 s. (Машинопис. Зберігається у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника, И-283589).
207. Piłsudska A. Wspomnienia. Warszawa, 1989. 290 s.

208. Pomeranz R. An die judischen Frauen. Ein Appell zur Umkehr. Tarnopol, 1898.
209. Pułłownik Adolf Małyszko Listy z okopów. Wydanie trzecie. Warszawa, 1925. 473 s.
210. Romanowiczówna Z. Dziennik lwowski 1842–1930: w 2 t. / z autografu wydał, komentarzami, biogramami i wstępem opatrzył Z. Sudolski. T. 2. Warszawa, 2005. S. 251–293.
211. Rossowski S. Lwów pod czas inwazyi. Lwów, 1915. 271 s.
212. Sayn-Wittgenstein K. Koniec mojej Rosji. Dziennik z lat 1914–1918 / oprac. i do druku podała M. Razumowska, przełożył W. Malesa. Warszawa, 1998. 310 s.

1.3. Матеріали преси досліджуваного періоду

213. 800 російський жінок зголосилось до війська. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 68. 12 червня.
214. Авдієнції у Цісареві. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 48. 28 лютого.
215. Австрійський військовий фонд для вдів і сиріт. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 109. 12 мая.
216. Академія в честь Івана Франка. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 155. 5 липня.
217. Байдужість українського жіноцтва. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 59. 22 мая.
218. Безплатна правна порада для українських жовнірів у Відни. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 211. 8 вересня.
219. Безплатне писанє листів. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 121. 26 мая.
220. Білянс воєнних кухонь на цьвітень 1917. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 112. 16 мая.
221. Бунт в жіночій батальоні. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 113. 25 вересня.
222. В справі воєнної позички. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 116. 20 мая.
223. В справі листів. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 257. 21 жовтня.
224. В справі нешлюбних дітей і жінок. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 122. 27 мая.
225. В справі організації українського жіноцтва. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 68. 23 март.
226. В справі рекрутації УСС. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 103. 23 жовтня.
227. В справі сирітських захистів. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 86. 16 цвітня.
228. Важне для тих, що від'їжджають на свята. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 75. 31 марта.
229. Важні постанови для тих, що виїжджають до купелевих місць. *Діло*. Львів,

1917. Ч. 103. 5 мая.

230. Вислід 6 кляси воєнної позички в львівському повіті. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 160. 11 липня.

231. Від Української Самаританської Помочи. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 51. 2 жовтня.

232. Відзначенє українських Січовичок і Січовиків. *Свобода*. Нью Джерсі, 1914. Ч. 81. 10 грудня.

233. Відзначенє. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 128. 17 вересня.

234. Відносини на провінції. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 25. 1 лютого.

235. Війна й жінка (автр М. Я.). *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 72. 22 вересня.

236. Вісти з Відня. Січові стрільці. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 30. 13 марта.

237. Вісти зі Львова Промова Українки до архикнязя. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 94. 12 серпня.

238. Воєнна кухня робітничка. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 125. 6 червня.

239. Воєнна кухня. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 237. 28 вересня.

240. Воєнне відзначенє українки. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 132. 22 грудня.

241. Воєнне кореспонденційне Бюро Союза Українок. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 170. 22 липня.

242. Воєнні шкоди в Галичині. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 173. 15 липня.

243. Воріг жінок. *Жіноча доля. Практичний календар-порадник для українського жіноцтва*. Коломия, 1930. С. 36.

244. Вплив пробудження України на галицьких москвофілів. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 182. 5 серпня.

245. Вступайте до Української Самаританської Помочи! *Діло*. Львів, 1915. Ч. 56. 7 жовтня.

246. Гайдучківна, перша ініціторка організації Української Самаританської Помочи, померла. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 128. 23 мая.

247. Геройка з «Українського Легіону». *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 5. 17 липня.

248. Дайте дітям науку. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 129. 11 червня.

249. Дещо про жіноче питанє. *Нива: часопись посвячена справам церковним і*

суспільним. 1912. Ч. 23–24. 15 грудня.

250. Дзіковський В. Різдвяні свята УСС. 1914. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 10 13 січня.

251. Діти на село. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 141. 26 червня.

252. Діти на село. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 146. 2 липня.

253. До всіх філій Товариства «Сільський Господар» в краю. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 126. 9 червня.

254. До всього жіноцтва галицької землі. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 110. 17 мая.

255. До нашого жіноцтва Львова і провінції. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 120. 31 мая.

256. До українського жіноцтва в Злучених Державах. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 70. 16 червня.

257. До українського жіноцтва! *Свобода*. Нью Джерсі, 1914. Ч. 53. 24 вересня.

258. Добрі ради для жінок. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 30. 13 марта.

259. Домаганя польських жінок в Галичині. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 74. 26 червня.

260. Жертви для українських дітей. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 242. 14 жовтня.

261. Житє наших виселенців в Вольфсберзі. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 114. 6 мая.

262. Жінки і служба воєнним цілям. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 132. 22 грудня.

263. Жіноча громада у Львові до філій і кружків. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 145. 11 червня.

264. Жіночий батальон брав участь в битві. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 88. 28 липня.

265. Жіночий батальон на сторожі перед Зимовою палатою. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 133. 10 падолиста.

266. Жіночий батальон потерпів дуже тяжкі втрати. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 89. 31 липня.

267. Жіночий комітет для несеня помочи УСС. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 65. 16 жовтня.

268. Жіночий комітет у Відни. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 64. 18 марта.

269. Жіночий полк відійде небавом на боєвий фронт. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 73. 23 червня.

270. Жіночі організації в Галичині. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 4. 11 січня.

271. Жовнірам на ялинку. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 147. 6 грудня.

272. З «польського Львова». *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 80. 1 жовтня.
273. З «Союзу Українок». *Діло*. Львів, 1918. Ч. 99. 1 мая.
274. З Вольфсберга пишуть. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 151. 10 грудня.
275. З Галичини. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 34. 18 марта.
276. З діяльності «Українського жіночого комітету помочи для ранених» у Відни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 94. 12 серпня.
277. З львівських шпиталіїв. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 17. 19 січня.
278. З Львівського університету. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 133. 28 мая.
279. З львівського Університету. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 22. 28 січня.
280. З наших літературних кругів. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 48. 28 лютого.
281. З недавніх окопів. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 6. 6 січня.
282. З Союзу Українок. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 122. 27 мая.
283. З Союзу Українок. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 295. 15 грудня.
284. З Союзу Українок. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 52. 4 марта.
285. З Української Самаританської Помочи. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 74. 25 жовтня.
286. З Філії «Союзу Українок» в Перемишли. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 6. 6 січня.
287. За духовну поміч для виселенців. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 151. 30 червня.
288. Загальні збори «Союзу Українок». *Діло*. Львів, 1918. Ч. 123. 4 червня.
289. Засіданє Ширшого Комітету святочних дарунків для УСС і жовнірів Українців ц. і к. армії. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 72. 28 марта.
290. Захист для сиріт в обсягу Станиславівського округу. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 43. 16 лютого.
291. Заходом Комітету українських жінок в Жовкві отворено безплатну кухню. *Діло* Львів, 1917. Ч. 101. 3 мая.
292. Зі Станиславова се і те. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 48. 20 лютого.
293. Знищене село. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 203. 30 серпня.
294. Із статистики Львова. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 173. 15 липня.
295. Ізза ялинки для жовнірів. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 11. 13 січня.
296. Кабаровська С. Поборім неграмотність (Клич до українського жіноцтва). *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 3. 3 січня.

297. Кабаровська С. Поборім неграмотність (Ще слово до українського жіноцтва). *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 58. 1 марта.
298. Катря Гриневичева «Святий вечір на Гмінті». *Діло*. Львів, 1917. Ч. 37. 15 лютого.
299. Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині. *Наша доля*. Стрий, 1893.
300. Комітет помочи виселенцям. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 72. 28 марта.
301. Комітет різдвяних дарунків «Українського Січового війська» і жовнірів. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 61. 15 марта.
302. Крип'якевич І. Література щоденного життя (На повоєнні теми). *Діло*. Львів, 1917. Ч. 5. 6 січня.
303. Курс фахових опікунок дітей. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 100. 2 мая.
304. Лист до брата невідомого селянина з села Тарганович (Самбірський повіт), 22.X.1914, Будапешт. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 3. 7 січня.
305. Лист жовніра-кононіра з Чех писаний 11 листопада 1914. *Свобода*, Нью Джерсі, 1915. Ч. 1. 2 січня.
306. Лист з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 10. 26 січня.
307. Лист з поля війни. Дня 22 червня 1915. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 92. 7 серпня.
308. Лист зі села Завадки коло Дуклі, писаний 1 листопада 1914 р. до брата в Америці. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 15. 6 лютого.
309. Лист зі шпиталю в Горішній Австрії. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 8. 21 січня.
310. Лист Петра Іванця до сестри, 22 листопада 2014 р. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 3. 7 січня.
311. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 1. 2 січня.
312. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 10. 26 січня.
313. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 11. 28 січня.
314. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 16. 9 лютого.
315. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 14. 4 лютого.
316. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 16. 6 лютого.
317. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 3. 7 січня.

318. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 8. 21 січня.
319. Листи з війни. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 9. 23 січня.
320. Листи з рідного краю. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 127. 28 жовтня.
321. Листи російських жовнірів. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 161. 20 грудня.
322. Лягли головами. Дмитро Басараб. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 7. 19 липня.
323. Львівська листова цензура знесена. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 270. 16 падолиста.
324. Львівська філія Товариства опіки над молодістю. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 84. 13 цвітня.
325. *Львовский вестник: Ежедневная газета*. Львов. / ред. Сухотин. 1915. 11 мая.
326. . М. Я. Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 51. 1 вересня.
327. М. Я. Українська Самаританська Поміч (кінець). *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 52. 2 вересня.
328. Масове прокормлюванє львівської людности. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 114. 18 мая.
329. Матір і дитина. *Свобода*. Нью Джерсі, 1918. Ч. 129. 29 жовтня.
330. Молочарня і чайня «Союзу Українок». *Діло*. Львів, 1917. Ч. 144. 22 червня.
331. Молочарня Союзу Українок. Розклад роботи. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 13. 19 січня.
332. Московська господарка на Буковині. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 103. 2 вересня.
333. На адресу львівських пань. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 261. 6 падолиста.
334. На львівський університет вписалось. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 32. 12 лютого.
335. Народи українського жіноцтва у Львові. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 115. 25 мая.
336. Настрій по селах. Громада Дуб'є. *Свобода*. Нью Джерсі, 1914. Ч. 46. 8 вересня.
337. Наталія Гриневецька виголошує отсей зазив до українського жіноцтва в Америці. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 142. 2 грудня.
338. Наука виховування дітей. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 105. 11 мая.
339. Нова організація у Львові. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 38. 28 марта.
340. Нова організація у Львові. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 46. 17 лютого.
341. Новинки. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 163. 14 липня.
342. Новинки. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 273. 20 падолиста.

343. Новинки. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 69. 24 марта. С. 3.
344. Новинки. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 7. 11 січня.
345. Нові іменовання офіцерів Українських Січових Стрільців. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 10. 22 липня.
346. Нові розпорядки в справі підмоги для сиріт. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 20. 29 січня.
347. Новітня школа. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 129. 11 червня.
348. Общество «Самопомощь». *Львовській вѣстникъ*. 1914. № 12. 12 марта.
349. Оголошення. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 207. 12 вересня.
350. Оголошення. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 65. 22 березня.
351. Оголошення. Червоний Хрест. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 117. 22 мая.
352. Одна з болячок селянства. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 293. 2 грудня.
353. Опіка над сиротами. Сходини в справі організування куресвої спілки над сиротами. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 38. 16 лютого.
354. Оповідки. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 182. 5 серпня.
355. Оповідки. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 35. 13 лютого.
356. Оповіденє. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 3. 3 січня.
357. Оповідення. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 149. 5 липня.
358. Організація національної опіки над дітьми. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 242. 14 жовтня.
359. Організація українського жіноцтва. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 28. 4 лютого.
340. Открытія пріюта общества «Русскихъ Дамъ». *Львовській вѣстникъ*. 1914. № 21. 22 марта.
341. Памяти заслуженої трудовині Е. Горбачевської з Чорткова. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 112. 16 мая.
342. По дорозі з церкви. *Самохотник: сатирично-гумористичний часопис Українського Січового Війська*. Р. III. Ч. 25–26. 1917. С. 12.
343. Повітовий український Комітет опіки над воєнними сиротами в Долині. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 147. 26 червня.
344. Поворот Олени Степанівної. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 210. 7 вересня.
345. Подружа в Відні. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 35. 7 лютого.
346. Подяка Фонду вдовиць і сиріт. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 14. 22 січня.

347. Поклик до українського жіноцтва. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 38. 31 марта.
348. Поклик до українського жіноцтва. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 77. 23 марта.
349. Полеві листи вільні від цензури. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 168. 28 грудня.
350. Польова пошта у Східній Галичині. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Річн. II. 1930. Число 9. С. 5.
351. Померли. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 214. 12 вересня.
352. Померли. Анастасія Кохановська. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 11. 19 січня.
353. Померли. Стефанія з Левичьких Калитовська. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 28. 4 лютого.
354. Поміч для українських материй і дітей у Львові. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 127. 8 червня.
355. Поміч полоненим. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 179. 22 липня.
356. Помічні жіночі сили в етапній службі. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 247. 20 жовтня.
357. Попис дітей української Захоронки в Дрогобичи. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 34. 6 лютого.
358. Популярні виклади. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 115. 19 мая.
359. Постійність української жінки. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 71. 22 жовтня.
360. Пригода в костелі. *Діло*. Львів. 1917. Ч. 124. 30 мая.
361. Приют для недужих Українських Січових Стрільців у Львові. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 99. 19 жовтня.
362. Приют для недужих Українських Січових Стрільців у Львові. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 111. 31 жовтня.
363. Провідниці діточих захистів. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 82. 11 цвітня.
364. Просьба до львівських Українців. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 160. 11 липня.
365. Різдвяні дарунки для жовнірів і УСС. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 292. 12 грудня.
366. Різдвяні свята на чужині. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 22. 28 січня.
367. Російські насильства в Дрогобичи. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 66. 16 вересня.
368. Руїна в нашім краю. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 3. 6 січня.

369. Русская дешевая столовая. *Львовское военное слово*. 1914. Н-р 36. 5 ноября.
370. *Самохотник*. Львів. Річник III. 1917. Ч. 27–28. С. 13.
371. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 50. 1 травня.
372. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 43. 15 цвітня.
373. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 68. 12 червня.
374. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 2. 4 січня.
375. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 34. 18 марта.
376. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 35. 21 марта.
377. *Свобода*. Нью Джерсі, 1917. Ч. 51. 3 мая.
378. *Свобода*. Нью Джерсі, 1918. Ч. 143. 30 падолиста.
379. Сербські жінки жовнірами. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 130. 19 падолиста.
380. Сирітський захист у Львові. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 12. 27 січня.
381. Смерть і похорон У. С. Стрілкині Софії Галечко. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 169. 28 липня.
382. Союз Українок. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 17. 25 січня.
383. Союз Українських Жінок. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 47. 27 лютого.
384. Статистика людности Галичини під час війни. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 172. 25 липня.
385. Степанівна в неволі. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 5. 17 липня.
386. Товариство «Медична Громада». *Діло*. Львів, 1917. Ч. 285. 4 грудня.
387. Українська дівчина – кадетом. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 21. 20 лютого.
388. Українська опіка над сиротами. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 290. 9 грудня.
389. Українська Самаританська Поміч (кінець). *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 52. 2 вересня.
390. Українська самаританська поміч у Львові. *Свобода*. Нью Джерсі, 1916. Ч. 34. 18 марта.
391. Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 50. 31 серпня.
392. Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 49.

30 серпня.

393. Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 45.

26 серпня.

394. Українська Самаританська Поміч. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 51.

1 вересня.

395. Українське жіноцтво в Галичині. *Свобода*. Нью Джерсі, 1918. Ч. 88. 25 липня.

396. Українське жіноцтво і наші вояки. *Свобода*. Нью Джерсі, 1914. Ч. 46. 8 вересня.

397. Українськи жите в освобожденім Львові. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 91.

5 серпня.

398. Український Жіночий Комітет у Відни. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 130. 12 червня.

399. Український жіночий Комітет у Львові для ранених жовнірів уладнав концерт. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 115. 19 мая.

400. Український Запомоговий Комітет в Берні. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 66. 21 марта.

401. Український комітет несеня помочи вдовам і сиротам, жертвам війни. *Українське слово*. Львів, 1915. Ч. 51. 1 вересня.

402. Українські дівчата. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 11. 19 січня.

403. Українці в польських легіонах. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 76. 22 марта.

404. Уривки з любовних листів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік*. Львів; Київ, 1930. С. 78–80.

405. Факти, яких не повино бути. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 57. 8 жовтня.

406. Філія Жіночої Громади в Перемишли. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 223. 22 вересня.

407. Характерестичне. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 293. 13 грудня.

408. Хлоп нині пан. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 52. 4 марта.

409. Хто буде вести опіку над українськими дітьми у Львові. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 30. 9 лютого.

410. Хто повинен виховувати нам діти? *Діло*. Львів, 1918. Ч. 40. 21 лютого.

411. Цісарське відзначене української селянки. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 110. 2 мая.

412. Число і склад академічної молодіжи в австрійських університетах. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 67. 10 марта.

413. Шеста Австрійська Воєнна Позичка. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 105. 8 мая.

414. Щастє не в щастю або й противно. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 103. 23 жовтня.
415. Ще до спростовання п. Червінського. Східногалицьке Товариство опіки і охорони дітей. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 106. 12 мая.
416. Щедрий дар. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 25. 3 лютого.
417. Щедрый даръ. *Львовское военное слово*. 1914. Н-рѣ 8. 5 октября.
418. Що треба знати про 6 Военну позичку? *Діло*. Львів, 1917. Ч. 113. 17 мая.
419. Як виховуються польські діти. *Діло*. Львів, 1918. Ч. 134. 16 червня.
420. Як знуцають ся москалі в Гусятинщині. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 136. 18 падолиста.
421. Як то на провінції урядуєть ся. *Українське слово*. Львів, 1916. Ч. 159. 18 грудня.
422. Ялинку для УСС. *Діло*. Львів, 1916. Ч. 9. 11 січня.
423. Aresztowania. *Gazeta Wieczorna*. Lwów, 1915. Nr 2291. 1 maja.
424. Caveant consules. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 105. 8 мая.
425. Konduktorka. *Wiek Nowy*. Lwów, 1915. Nr. 4293. 7 października.
426. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 1915. Nr 136. 16 maja.
427. Niema samobójstw we Lwowie. *Słowo Polskie, wyd. poranne*. Lwów, Nr 309. 1914. 12 listopada.
428. W polskim kraju. *Діло*. Львів, 1917. Ч. 182. 5 серпня.
429. *Wiek Nowy: Popularny dziennik ilustrowany*. Lwów, 1914. Nr 4004. 7 listopada.
430. Woman bears sword in army of Austria. *Свобода*. Нью Джерсі, 1915. Ч. 43. 15 квітня.
431. Z miasta. *Kurjer Lwowski. Wyd. poranne*. Lwów, 1915. Nr 370. 16 października.
432. Zielone Święta. *Gazeta Wieczorna*. Lwów, 1915. Nr 2313. 10 (24) maja.
433. Zwłoki noworodka. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 1915. Nr. 9. 9 stycznia.

1.4. Статистичні матеріали

434. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1913.
435. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1914.

436. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1915.
437. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1916.
438. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1917.
439. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1918.
440. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Stanisławowskie, Warszawa, 1927. 374 s.
441. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Tarnopolskie, Warszawa, 1927. 278 s.
442. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Lwowskie, Warszawa, 1927. 374 s.
442. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. T. XXIV, z. I. Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dnia 31 grudnia 1910 r., red. T. Pilat. Lwów, 1911.

1.5. Художня література

443. Авдикович О. Ой у рідному краю та на дикому полі. Містерія на Різдво 1914. Ладом оповідання. Перемишель, 1918. 152 с.
444. Агнон Ш. Нічний постоялець / пер. з англ. В. Горбатька. Харків, 2012. 734 с.
445. Бабій О Вибране з творів. Чикаго, 1969. 112 с.
446. Бабій О. Ненависть і любов. Поезії. Львів, 1921. 30 с.
447. Бабій О. Олена Степанівна. П'єса в одній дії. Чикаго, 1966. 75 с.
448. Бобикевич О. Твори / упоряд. М. Ващишин. Львів, 2000. 214 с.
449. Бобинський В. Гість із ночі. Поезія. Проза. Публіцистика. Літературна критика. Переклади. Київ, 1990. 623 с.
450. Бордуляк Т. Невідомі твори / упоряд.: Т. Бордуляк; наук. ред., вступ. ст. і коментарі М. Шалати. Львів, 2010. 425 с.

451. Гриневичева К. Непоборні. Повість, оповідання, новели / упоряд., авт. вступ. статті та комент. Ф. Погребенник. Львів, 2004. 359 с.
452. Дучимінська О. Вибрані твори / упоряд. Є. Баран, В. Смирнов. Івано-Франківськ, 2014. 479 с.
453. Кобилянська О. Василка: Новела. *Промінь: Місячник*. Чернівці, 1922. № 4. С. 102–106; № 5. С. 130–135; № 6. С. 162–170.
454. Кобилянська О. Вовчиха. Новела з народнього життя. Прага–Берлін, 1923. 75 с.
455. Кобилянська О. Зібрання творів у 10 томах. Т. 2. Новели. Оповідання. Поезія в прозі / упоряд. В. Антофійчук, С. Кирилюк, Я. Мельничук; прим.: В. Антофійчук, С. Кирилюк. Чернівці, 2014. 471 с.
456. Кобилянська О. Огривай, сонце / упоряд. Я. Мельничук. Чернівці, 2011. 400 с.
457. Кобилянська О. Сниться. Воєнний акорд. *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1922. Т. 67.
458. Кобилянська О. Сниться: Новели і нариси. Чернівці, 1922. 64 с.
459. Кобилянська О. Твори: В 5 т. Київ, 1962–1963. Т. 1–5.
460. Кобилянська О. Туга. *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1922. Т. 78. С. 98–111.
461. Кобилянська О. Туга. *Нові шляхи*. Львів, 1932. № 6–7.
462. Кобилянська О. Щира любов. *Військовий листок Штрифлера: Пільна часопись*. Відень, 1916. № 17.
463. Кобринська Н. Вибрані оповідання. Львів, 1954. 212 с.
464. Кобринська Н. Вибрані твори / упоряд. О. Мороз. Київ, 1958. 417 с.
465. Кобринська Н. Пані Шумінська. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Нью-Йорк, 1984.
466. Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. Київ, 1978. Т. 11. 478 с.
467. Маковей О. Вибране. Київ, 2008. 190 с.
468. Матіїв-Мельник М. Крізь дим і згарь. Львів, 1928. 53 с.
469. Підгірянка М. Мати страдниця. Образець із побуту наших виселенців в таборі Гмюнді. Філадельфія, 1922. 26 с.
470. Підгірянка М. Мати-страдниця / упоряд. В. Левицький. Івано-Франківськ, 2006.

63 с.

471. Садовий І. Безіменні плугатарі: Повісті, п'єси / упоряд. Т. Виноградник. Київ, 2003. 591 с.

472. Стефаник В. Вибране / упор. В. Лесина, Ф. Погребенник. Ужгород, 1979. 390 с.

473. Стефаник В. Твори. Київ, 1962. 256 с.

474. Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. Львів, 2005. 640 с. + 32 с. іл.

475. Турянський О. Поза межами болю. Відень, Чикаго, 1921. 173 с.

476. Угрин-Безгрішний М. Софія Галечко. Драма з життя УСС. Рогатин, Київ, 1941. 62 с.

477. Угрин-Безгрішний М. Софія Галечко. Рогатин, 1941. 62 с.

478. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 2 / упоряд. І. Басс, В. Герасименко, А. Каспрук. Київ, 1976. 342 с.

479. Черемшина М. Карби. Новели / редактор Г. Сингаївська. Київ, 1973. 212 с.

480. Шухевич С. Гіркий то сміх. Воєнні пригоди. Львів, 1930. 199 с.

481. Яцків М. Вибране. Львів, 1957. 437 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

482. Агеєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. Київ, 2003. 320 с.

483. Адвокати і правники – діячі Легіону Українських січових стрільців: Біографічний альбом / упоряд. І. Василик, О. Лугова, Б. Лугова. Київ, 2015. 160 с.

484. Алексієвич С. У войны не женское лицо: Повести. Москва, 1989. 367 с.

485. Байдак М. «Живий живе думає»: жіноче розуміння Часу в роки Великої війни 1914–1918 рр. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»*. Житомир, 2015. С. 19–26.

486. Байдак М. Жіночі образи з часу Великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького*

національного університету. Вип. 45. Т. 1. С. 166–172.

487. Байдак М. «Свой», «чужой» и «враг» в представлениях женщин-украинок Галичины и Надднепрянщины в годы Первой мировой войны. *Культурное измерение войны: Первая мировая война в образах, в памяти и истории: материалы Международной научной конференции*. Ставрополь, 2015. С. 44–48.

488. Байдак М. Дім як простір жіночого повсякдення в роки Першої світової війни. *Шевченківська весна–2015. Історія. Матеріали XII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2015. С. 34–39.

489. Байдак М. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23 : Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja. Rzeszów, 2016. S. 496–509.

490. Байдак М. Жінка в Галичині періоду Першої світової війни у світлі приватних практик (на матеріалах особових джерел). *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції*. Харків, 2014. С. 222–223.

491. Байдак М. Поняття патріотизму та обов'язку у приватних практиках українок Галичини в роки Першої світової війни. *Матеріали I міжнародної науково-практичної конференції «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини», присвяченої 125-й річниці з дня народження Ольги Басараб*. Львів, 2014. С. 44–47.

492. Байдак М. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 118–133.

493. Байдак М. Чи були жінки на війні? Деякі приклади з американської історіографії про місце статі у світових військових конфліктах. *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 447–452.

494. Байдак М., Бежук О. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.

495. Баран З. Спогади Олени Шепарович як джерело до історії Львова першої

третини ХХ століття. *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. Kraków*, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta. Studia z dziejów miasta* / red. naukowa K. Karolczak i Ł. T. Sroka. S. 113–128.

496. Бежук О. Благодійна діяльність самаританської секції Українського Горожанського Комітету у Львові. *Вісник НУ «Львівська політехніка». «Держава та армія»*. Львів, 2011. № 693. С. 142–147.

497. Бежук О. Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки. Ювілейний збірник на пошану С. Гелея»*. Львів, 2011. В. 10. С. 271–278.

498. Бежук О. Жінки в легіоні Українських Січових Стрільців. *Січові стрільці – нев'януча слава галицько-українського відродження. Матеріали науково-практичної конференції*. Стрий, 2006. С. 86–92.

499. Бежук О. Жіночі історії родини Степана Федака. *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6. С. 18–23.

500. Бежук О. Культурно-освітня праця «Жіночого комітету» у таборі українських біженців та виселенців м. Гмюнд (1916–1918). *Вісник НУ «Львівська Політехніка». «Держава та армія»*. Львів, 2013. № 752. С. 61–67.

501. Бежук О. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. С. 1294–1302.

502. Бовуар С. Друга стаття. Т. 1. / перекл. з франц. Н. Воробйової. Київ, 1994. 390 с.

503. Бовуар С. Друга стаття. Т. 2. / перекл. з франц. Н. Воробйової. Київ, 1994. 390 с.

504. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. Київ, 1995. 422 с.

505. Бондарев І., Гречаник О. Привіт зі Станиславова. Івано-Франківськ, 2012. 64 с.

506. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси / упоряд. О. Реєнт. Київ, 2014. 784 с.

507. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 2. Мовою документів та свідчень. Київ, 2015. 800 с.

508. Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та

- Росією, 1848–1915 / перекл. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Мудрий. Львів, 2011. 685 с.
509. Винник О. Діяльність міських кухонь під час російської окупації Львова (1914–1915). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa*. Kraków, 2010. Т. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje / pod red. K. Karolczaka, Ł. T. Sroki. S. 431–438.
510. Винник О. Чутки під час російської окупації Львова 1914–1915 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 163–176.
511. Віконська Д. *Ars Longa*. Літературознавство. Мистецтвознавство. Культурологія. Есеї / упоряд. Н. Поліщук. Львів, 2015. 351 с.
512. Віппер Р. Вічність війни. *Літературно-науковий вістник*. 1924. Т. LXXXIV. С. 71–79.
513. Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2015. 36. 20. С. 199–213.
514. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х років. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: тендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ, 2015. С. 123–141.
515. Гавришко М. Лицарка Бронзового хреста заслуги УПА: до 100-річчя Юлії Ганущак. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол.: Л. Тимошенко та ін. Дрогобич, 2015. Вип. 17–18. С. 308–315.
516. Гавришко М. Ставлення представників ліберального фемінізму в Галичині до ОУН у 1929–1939 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 24: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи / гол. редколегії М. Литвин, упоряд. і наук. ред. О. Стасюк, М. Романюк. Львів, 2013. С. 85–98.
517. Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918). Чернівці, 2017. 304 с.
518. Галичина. З Великої війни / упорядники: А. Паславська, Т. Фогель, В. Кам'янець. Львів, 2014. 300 с.
519. Гах І. Мистецька спадщина Українських січових стрільців у фондівій збірці Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. *Військово-історичний*

альманах / ред. колегія: В. Карпов, С. Литвин, Б. Андресюк та ін. Р. XIII. Ч. (24). Київ, 2012. С. 150–159.

520. Гнатюк М. Тема війни у творах Тимофія Бордуляка. *Українське літературознавство*. Випуск 77. 2013. С. 279–284.

521. Голик Р. Між емансипацією й народною традицією: стереотипи та повсякденне життя на сторінках львівської періодики 20–30 рр. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. № 1. С. 29–37.

522. Голик Р. Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити*. № 2 (117). Львів, 2014. С. 494–501.

523. Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ, 2009. 448 с.

524. Горецька О. Виховні аспекти літературної творчості жінок-педагогів Західної України кінця XIX – початку XX століття. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. III (30). Issue 59. Budapest, 2015. С. 31–34.

525. Горинь Г. Громадський побут сільського населення українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ, 1993. 199 с.

526. Госовська М. На маргінесах: І. Франко в українському феміністичному дискурсі. *Парадигма*. 2013. Вип. 7. С. 273–283.

527. Госовська М. Феміністична літературна критика у контексті літературознавчої практики Івана Франка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Вип. 27. 2012. С. 331–333.

528. Госовська М. Феміністичні моделі прози Івана Франка: до проблеми наукового і художнього мислення. *Парадигма*. 2009. Вип. 4. С. 71–80.

529. Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 1. С. 24–33.

530. Дем'янюк О. Перша світова війна на Волині: історіографія проблеми. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Львів. С. 6–8.

531. Доктор географії Олена Степанів. Львів, 2002. 320 с.

532. Дольницький О. Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження. Львів, 2004. 664 с.

533. Дорошенко Д. Історія України. Ужгород, 1932. Т. 1: Доба Центральної Ради. 437 с.
534. Дрогобицька О. Повсякденне життя галицької інтелігенції (друга половина XIX – 30ті рр. XX ст). Курс лекцій. Івано-Франківськ, 2015. 115 с.
535. Дрогобицька О. Традиція і модерн: побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 2014. 540 с.
536. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів, 2011. 368 с.
537. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали: монографія. Харків, 2009. 360 с.
538. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків, 2012. 568 с.
539. Жванко Л. Женица-беженка Первой мировой войны: штрихи к психологическому портрету (на примере украинских губерний), 1915–1917. *Маленький человек и Большая война в истории России. Середина XIX – середина XX в. Материалы международного colloquiuma*. Санкт-Петербург, 2014. С. 302–317.
540. Життя, віддане Україні. Спогади про Іванну Блажкевич / упоряд. Я. Федик. Тернопіль, 2006. 159 с.
541. Зборовська Н., Ільницька М. Феміністичні роздуми на карнавалі мертвих поцілунків. Львів, 1999. 336 с.
542. Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера. *Социологический журнал*. 1998. № 5. С. 15–24.
543. Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 158–166.
544. Ільницький М. Українська літературознавча думка XX століття: навчальний посібник. Львів, 2015. 351 с.
545. Каглян О. Українські січові стрільці у листівках та світлинах. До сторіччя утворення легіону УСС: книга-фотоальбом. Київ, 2014. 47 с.
546. Каталог-альманах III виставки Спілки праці українських образотворчих митців.

Львів, 1943. 49 с.

547. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів, 2010. 536 с.

548. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках. *Філософсько-антропологічні студії 2001*. Київ, 2001. С. 43–58.

549. Кісь О. Жіноча історія як напрям історичних досліджень: становлення феміністичної методології. *Український історичний журнал*. Київ, 2012. № 2. Березень-квітень. С. 159–173.

550. Кісь О. Соціовікові особливості жіночої творчості українців. *Народознавчі зошити*. 2000. № 4. С. 650–654.

551. Кісь О. Жінка в українській традиційній культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст). 2-ге видання. Львів, 2012. 287 с.

552. Кметь В. Олена Степанів: шлях боротьби та гідності / передм. А. Садового. Львів, 2015 (Серія «Будівничі державности». Вип. 1). 24 с.

553. Кобилянська О. Слова зворушеного серця. Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. Київ, 1982. 359 с.

554. Ковтун В., Монолатій І. Українські січові стрільці – лицарі рідного краю (Серія «Українське мистецтво у старій листівці». Вип. 5). Коломия, 2007. 216 с.

555. Колб Н. «З Богом за Церкву і візчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. Жовква, 2015. 322 с.

556. Коляструк О. Творчість європейських художників-модерністів як попередження про загрозу світової катастрофи. *Народи світу і Велика війна 1914–1918: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* / ред. Зінько Ю., Коляструк. О та ін. Вінниця, 2015. С. 9–14.

557. Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15. 2006–2007. С. 616–622.

558. Кондратюк К., Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України 1914–2009 рр. Львів, 2010. 262 с.

559. Кос А. Героїня України Олена Степанів. Львів, 2005. 32 с.

560. Костиря Б. Перша світова війна та національна революція 1917–1921 рр. у

- символічній прозі Кліма Поліщука. *Бахмутських шлях.* № 1–2. 2010. С. 137–140.
561. Крижанівський А. Осип Курилас. Альбом-монографія. Львів, 2008. 279 с.
562. Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (Із фондів Львівського історичного музею). Львів, 2011. 118 с.
563. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.01.1939. Національна статистика Галичини. Wiesbaden, 1983. 175 с.
564. Кузьменко О. Образ матері в українському пісенному фольклорі національно-визвольних змагань ХХ ст. *Українська культура: з нових досліджень. Збірник наук. ст. на пошану С. П. Павлюка з нагоди його 60-річчя.* Львів, 2007. С. 290–318.
565. Кузьменко О. Психологія поведінки українців в народних оповіданнях про Першу світову війну (за польовими матеріалами з архіву В. Гнатюка). *Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність* / укладач Папуша І. В. Тернопіль, 2008. Вип. 25. С. 233–236.
566. Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів, 2009. 294 с.
567. Лавренко В. Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравкова). *Народи світу і Велика війна 1914–1918: матеріали всеукраїнської наукової конференції. 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, 2015. С. 84–88.
568. Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. *Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.* Киев, 1891. Т. 1. 146 с.
569. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Вид. 2-ге, доповн. Тернопіль, 2016. 626 с.
570. Лебон Г. Психология народов и масс. Москва, 1995. 311 с.
571. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918. Львів, 1928. 299 с.
572. Левченко О., Жадан О. Тема єврейсько-українського співжиття у творчості нобелівського лауреата з Галичини Самуїла Агнона. *Вісник Тернопільського державного технічного університету.* 1996. № 1. С. 144–152.

573. Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упоряд. Прокіп (Савчук) В. А., передмова Агеєвої В. П. Київ, 2016. 508 с.
574. Липовецький С. Обличчя звитяги (Стрілецькі світлини). Львів, 2012. 94 с.
575. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. 554 с.
576. Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921. Харків, 2015. 409 с.
577. Литвин М., Науменко К. Історія Галицького Стрілецтва. Вид. 2-ге. Львів, 1991. 198 с.
578. Лозинська І. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспективи досліджень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634. С. 139–144.
579. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. *Український Соціологічний Інститут. Українська Революція. Розвідки і матеріали. Книга п'ята*. 1922. 228 с.
580. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. 357 с.
581. Львів на фотографії. Львів'ни – 3. Львів, 2014. 320 с.
582. М. Литвин, К. Науменко Українські Січові Стрільці. До 500-річчя козацької слави. Київ, 1992. 47 с.
583. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів: історичні нариси / упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин*. Львів, 1996. С. 304–324.
584. Маковський В. Табор українських збігів і виселенців в часі світової війни, 1914–1918: спогади зперед 20-ти літ. Львів, 1935. 311 с.
585. Мала фотоенциклопедія Українських січових стрільців. Львів, 2004. 130 с.
586. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху ХІХ – початку ХХ ст. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історично-філософської секції*. Т. ССХХХVІІІ. Львів, 1999. С. 185–235.
587. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці, 2006. 499 с.
588. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні

- та Польщі першої половини ХХ ст. (історіографія та історіософія проблеми). *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 50. 1999. С. 153–165.
589. Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 34. Львів, 1999. С. 183–197.
590. Маслій М. Нам воно святе! Пісні січових стрільців. Харків, 2016. 186 с.
591. Мелешенко А. Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Наукове видання Історико-педагогічний альманах*. Вип. 2. Умань, 2012. С. 94–97.
592. Мельник Я. І остання часть дороги... Іван Франко: 1908–1916. Дрогобич, 2006. 439 с.
593. Мельничук Я. На вечірньому прюзі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). Чернівці, 2006. 214 с.
594. Мировые войны ХХ века. Первая мировая война: документы и материалы. Москва, 2002. 500 с.
595. Монолатій І. Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни. Івано-Франківськ, 2014. 224 с.
596. Москвофільство: документи і матеріали / вступ. ст., комент. та добірка документів О. Сухого; за заг. ред. С. Макарчука. Львів, 2001. 236 с.
597. Нахлік Є. Орест Авдикович – письменник, літературознавець, педагог / відп. ред. І. Лучук; Львів, 2001. 90 с.
598. Олена Кульчицька (1877–1967). Графіка. Малярство. Ужиткове мистецтво: альбом-каталог / авт. статті, упоряд. Л. Кость, упоряд. спогадів Л. Кость, Т. Різун. Львів, Київ, 2013. 389 с.
599. Орлевич І. Жіноче питання у трактуванні русофілів (за сторінками періодичного видання «Временникъ Ставропигійского Института»). *Galicja i jej dziedzictwo. T. 24. Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja* / red. J. Kamińska-Kwak, S. Kozak, D. Opaliński. Rzeszów, 2016. S. 57–72.
600. Орлова Т. Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2008. Вип. 27. С. 136–144.

601. Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. Ч. 23: Перша світова: українська перспектива, 2016. С. 150–170.
602. Панасюк К. Художня література як джерело вивчення гуманітарного досвіду Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Львів, 2014. С. 30–32.
603. Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 116 с.
604. Погорелов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* Київ, 2005. Вип. 9. С. 131–135.
605. Пошта на Західній Україні. Дещо про австрійську полеву пошту. *Дрогобицький колекціонер*. 2002. № 1.
606. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. Вип. 23 Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку великої війни) / голова редколегії О. Реєнт. Київ, 2014. 318 с.
607. Реєнт О., Патер І. Світова війна 1914–1918 рр. і українське селянство. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах*, т. 1, кер. авт. кол. С. Кульчицький. Київ, 2006. С. 499.
608. Реєнт О., Янишин Б. Велика війна 1914–1918 у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 4–21.
609. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3–37.
610. Реймон А. Мир і війна між націями / перекл. з франц. З. Борисюк, Г. Філіпчук. Київ, 2000. 685 с.
611. Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ССXXXII. Львів, 1997 54 с.
612. Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського – науковця і громадського діяча. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 125–131.

613. Романюк Т. Листи історика Ярослава Пастернака з фронтів Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 20. Львів, 2013. С. 109–125.
614. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. «Що таке «Молода Муза»? Дрогобич, 2009. 502 с.
615. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. 412 с.
616. Світова війна у поштових листівках 1914–1918 рр. З колекції Івана Снігура / упоряд. С. Осачук, І. Снігур. Чернівці, 2014. 136 с.
617. Сенявська Е. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки. *Военно-историческая антропология*. Москва, 2002. С. 17–19.
618. Скотт Дж. Жіноча історія. *Нові перспективи історіописання* / за ред. П. Берка. Київ, 2004. С. 74–84.
619. Смоляр Л. Феміністична традиція України і питання сучасного руху. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2–5 червня, 1995*. Київ, 1995. С. 41–51.
620. Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади / упоряд. О. Шаблій. Львів, 2003. 607 с.
621. Стеф'юк І. Перша світова війна у творчості Марка Черемшини. *Вісник Запорізького національного університету*. № 1. Запоріжжя, 2015. С. 268–276.
622. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. 2-ге вид., доповн. Львів, 1999. 226 с.
623. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів, 2003. 498 с.
624. Терлецький О. Історія України від 1782 до 1917 р. Львів, 1936. 236 с.
625. Тірі А. Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915–1918 роках. Київ, 2010. 240 с.
626. Тітовська Ж. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 11 (222). Ч. 1. 2011. С. 52–60.
627. Узнадзе Д. Теория установки. Москва, 1997. 416 с.
628. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича / репринт. відтворення з вид. 1935 р. Львів, 1991. 159 с.

629. Українські Січові Стрільці. 1914–2014 / упоряд. Є. Козак. Львів, 2014. 44 с.
630. Українські Січові Стрільці. Збірник фотографій до історії українських січових стрільців у шести тематичних збірках / упоряд. Я. Онищук, О. Панькевич. Львів, 2003.
631. Усанова Л., Усанов І. Історія після кінця історії. *Філософські обрії*. 2014. № 32. С. 27–35.
632. УСС у боях і міжчасі: мистецька спадщина: Лев Гец, Іван Іванець, Осип Курилас, Олена Кульчицька, Леонід Перфецький, Осип Сорохтей / упоряд. Ігор Завалій. Київ, 2007. 191 с.
633. Феофанова А. Виховання по-іудейському. *Дзеркало тижня*. 2002. № 19.
634. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва, 1990. 368 с.
635. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. Київ, 1976. Т. 3. 446 с.
636. Франко І. Руський жіночий альманах. *Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-ти томах*. Київ, 2008. Т. 53. С. 190–192.
637. Хома І. Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки): монографія. Львів, 2016. 239 с.
638. Хома І. Січові Стрільці: створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січовий Стрільців у 1917–1919 рр. Львів, 2011 102 с.
639. Черчович І. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Українознавчий альманах*. Київ, 2013. Вип. 14. С. 86–89.
640. Черчович І. Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку ХХ століття. *Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць*. Львів, 2012. Т. 8. Ч. 1: Влада і суспільство / за ред. О. Аркуші і М. Мудрого. С. 411–420.
641. Черчович І. Образ жінки-русинки в русофільській публіцистиці Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Галичина: науковий і культурно-просвітній красназничий часопис*. Івано-Франківськ, 2012. Ч. 20–21. С. 123–128.
642. Черчович І. Українки у Львові на початку ХХ століття: у світлі щоденних практик. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2013. С. 13–19.

643. Чикалова И. Политические стратегии современных женских исследований. *Женщина. Образование. Демократия*. Минск, 1999. С. 14–26.
644. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Львів, 1999. 143 с.
645. Шаблій О. Професор Валентин Садовський / упоряд. О. Шаблій. Львів, 2004. 305 с.
646. Шимонович І. Галичина. Львів, 1928. 176 с.
647. Щодра О., Петрій І. Повсякденне життя Львова під час російської окупації 1914–1915 років. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta*. Kraków, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta* / red. naukowa K. Karolczak, Ł. T. Sroka. S. 354–378.
648. Alison R. *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna*. Austin, 2008. 295 s.
649. Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton, 1988. 460 с.
650. Bostridge M. *Vera Brittain and the First World War. The story of the Testament of Youth*. London, 2014. 252 s.
651. Buszko J. *Společno-polityczne oblicze uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej (1869–1914)*. Kraków, 1963. 105 s.
652. Chwalba A. *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*. Kraków, 2014. 656 s.
653. Cieślukowa A. *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*. Warszawa, 1998. 104 s.
654. Cybulska K. *Kobiety w ruchu niepodległościowym na ziemi kieleckiej w latach 1914–1918. Studia Muzealno–Historyczne*. Т. VII. Kielce, 2015. S. 81–98.
655. Czerwonogóra K. *Syjonistyczny ruch kobiet w Europie na przełomie ХІХ i ХХ wieku. Studia Judaica*. 18 (2015). Nr 2 (36). S. 271–291.
656. Davis B. *Home Fires Burning. Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. The University of North Carolina Press, 2000. 350 s.
657. Donahue J. *Women in the First World War*. 2015. 144 s.
659. Dufurat J. *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*. Toruń, 2002. 374 s.
660. Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie ХХ wieku*. Warszawa, 1994.

332 s.

661. Edlington L. *Great War Fashion. Tales from the History Wardrobe*. The History Press, 2013. 248 s.

662. Gawin M. *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*. Warszawa, 2015. 346 s.

663. *Gender and war in 20th century Eastern Europe* / ed. by Nancy Meriwether Wingfield, Maria Bucur. Indiana University Press, Bloomington, 2006. 251 p.

664. Gilman C. *The Man-Made World; or, our androcentric culture*. New York, 1914.

665. Goll N. Vom Operationsgebiet fernzuhalten. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*. Graz, 2009. Vol. 3, № 3. P. 7–22.

666. Gosling L. *Great War Britain. The First World War at Home*. Stroud, 2014. 239 s.

667. Grayzel R. S. *Women's Identities at war. Gender, motherhood, and politics in Britain and France during The First World War*. The Inivercity of North Carolina Press, 1999. 334 s.

668. Grayzel S. *Women and the First World War*. London, New York, 2002. 193 s.

669. Gullace F. N. «The Blood of Our Sons». *Men, Women, and the Regeneration of British Citizenship During the Great War*. New York, 2002. 304 s.

670. Halny R. Aleksandra Piłsudska komendantka wywiadu kobiecego. Warszawa, Universum. Nr. 97. Rok. 3. b.r. 64 s.

671. Hatschek Ch. Von der «wehrhaften» Frau zum weiblichen Rekruten – Entwicklungshistorische Perspektiven der österreichischen Soldatinnen. Wien, 2009. 329 s.

672. Healy M. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. New York, 2004. 333 s.

673. Holyk R. Delicate Souls between the Veil and the Habit: Images of Galician Ukrainian Women from 1890 to 1950. *East/West: journal of Ukrainian Studies*. Vol. 2. No 2 (2015). Special thematic issue devoted to Women and Gender Studies in Ukrainian, Society, Politics, and Literature. P. 29–52.

674. Huchtker D. Zacołowanie, postęp i historia. Retoryka polityki kobiecej na przykładzie Galicji. *Historyka*. T. XLII, 2012. P. 171–190.

675. Kobiety czasu Wielkiej Wojny w fotografii. *Herito: dziedzictwo, kultura,*

współczesność. 2014. Nr 3. S. 92–103.

676. Kobiety i powstanie styczniowe. *Kobieta o świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i początkach XX wieku* / red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa, 1994. S. 59–72.

677. Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane zagadnienia. Pod red. Teresy Kulak i Agnieszki Chlebowskiej. Wrocław, Chromcon, 2014. 319 s.

678. Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921. Materiały z XX sesji naukowej w Toruniu w dniu 5 listopada 2010 roku / pod. red. Waldemara Rezmera. Toruń: WENA, 2012. 126 s.

679. Konopka A. Kobiety w formacjach wschodnich (1914–1920). *Test*. 1997. Nr 3. S. 125–140.

680. Kostrzewska E. Ojczyzna moja miłość. Kobiety o powstaniu styczniowym (1863–1864). *Powstanie styczniowe. Odniesienie, interpretacji, pamięć* / red. T. Kargol, Kraków. 2013. S. 201–214.

681. Kozubel M. Ukraińscy Strzelcy Siczowi 1914–1920. Oświęcim, 2015. 404 s.

682. Ladygina Y. Beyond the Trenches: Ol'ha Kobylans'ka's Literary Response to the First World War. *East/West: journal of Ukrainian Studies*. Vol. 2. No 2 (2015). Special thematic issue devoted to Women and Gender Studies in Ukrainian, Society, Politics, and Literature. P. 111–135.

683. Leszczawski-Schwerk A. Żydzi i Żydówki jako podmioty postkolonialne w świetle dążeń emancypacyjnych kobiet w Galicji (1890–1914). *Historyka: studia metodologiczne*. T. 42 (2012). S. 159–170.

684. Magiera W. Kobiety – Polki wobec czynu legionowego na Śląsku Cieszyńskim w 1914 roku. *Śląsk Cieszyński w Wielkiej Wojnie 1914–1918 w stulecie polskiego czynu legionowego*. Cieszyn, 2014. S. 29–38.

685. Marcinkiewicz-Gołaś A. Ochotnicza Legia kobiet (1918–1922). Warszawa, 2006. 292 s.

686. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i wojskowa służba kobiet ZWZ-AK (1939–1945). Warszawa, 2016.

432 s.

687. Market A. Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987 żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych. Pruszków, 2003. 175 s.

688. Miłoszewska-Kiełbiewska A. Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania. Warszawa, 2015. 344 s.

689. Molik W. Wielkopolska w okresie I wojny światowej stan i propozycje badań. Społeczeństwo polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918) / red. M. Wojciechowski. Toruń, 1996. S. 25–36.

690. Nartonowicz-Kot M. Udział kobiet w walce o niepodległość Polski w latach 1914–1918. *Muzealny Rocznik Historyczny*. T. 1. 2011. S. 82–97.

691. Newman W. Tumult and Tears: An Antology of Women's First World War Poetry. South Yorkshire: Pen and Sword History, 2016. 224 p.

692. Niewęgłowska A. Kobiety w mundurach w czasie I wojny światowej. *Człowiek w środowisku społecznym. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mirosławowo Dyrdzie* / red.nauk.: ks. Edward Jarmoch, Joanna Zienkiewicz. Siedlce, 2015. S. 201–206.

693. Nowakowska A. Wanda Gertz Opowieść o kobiecie żołnierzu. Kraków, 2009. 139 s.

694. Offen K. European Feminisms 1700–1950. A Political History. Stanford, 2000. 584 p.

695. Pudłocki T. «Będziemy działać». Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski. Kraków, 2013. 338 s.

696. Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources / edited by Regina Schulte and Xenia von Tippelskirh. San Domenici, 2004. 202 p.

697. Rościszewski M. [Bolesław Londyński]. Dobry ton. Szkoła pożycia z ludźmi wszelkich stanów w stosunkach poufnych i ceremonialnych. Warszawa, 1920. S. 38–39.

698. Seemann-Majorek A. «Dzielna kobieta – trudno o taką – jej wartość przewyższa perły». Eva Von Tiele-Winckler. *Czasopismo o historii Górnego Śląska*. Nr. 1 (9). 2016. S. 134–140.

699. Shipton E. Female Tommies. The frontline women of The First World War. The History Press, 2014. 338 s.

700. Sierakowska K. Kobieta i mężczyzna w społeczeństwie II RP. *Metamorfozy*

społeczne. Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie / red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski. T. 10. Warszawa, 2015. S. 167–189.

701. Sierakowska K. Lęk przed śmiercią, bezdomnością, demoralizacją. Polki i Polacy 1914–1918. *Rzegląd Humanistyczny. Pismo Uniwersytetu Warszawskiego*. Nr. 6 (447). Warszawa, 2014. S. 7–19.

702. Sierakowska K. Śmierć – Wygnanie – Głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918. Warszawa, 2015. 268 s.

703. Sierakowska K. Wielka Wojna w oczach lusności polskiej (1914–1939). *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?* / pod. red. T. Schramma i P. Skubisza. Szczecin, 2016. S. 143–153.

704. Sierakowska K. Wpływ powstania styczniowego na zakres patriotycznych obowiązków kobiet. *Rocznik Antropologii Historii*, 2014. Rok IV. Nr 2(7). S. 77–93.

705. Załączny J. Zofia Romanowiczówna – lwowska aktywistka z powstańczym rodowodem. *Kobieta na Kresach na przełomie XIX i XX wieku* / pod red. naukową Andriany Dawis i Joanny Lusek. Wawszawa, Bytom; Opole, 2016. S. 277–286.

III. ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

706. Австро-угорські листівки з колекції Артура Паласевича. URL: <http://joanerges.livejournal.com/1764688.html>

707. Байдак М. Міста посеред війни. Огляд міжнародного воркшопу «Міський досвід Великої війни у Східній Європі» (Центр міської історії, м. Львів, 23–25 червня 2016 р.). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1944-mar-iana-baydak-mista-posered-viiny-ohliad-mizhnarodnoho-vorkshopu-miskyi-dosvid-velykoi-viiny-u-skhidnii-yevropi-tsentr-miskoi-istorii-m-lviv-23-25-cherwnia-2016-r>

708. Війна листівок. Пропаганда у відкритих листах Першої світової війни. URL: <http://ua.korrespondent.net/lifestyle/3422753-viina-lystivok-propahanda-u-vidkrytykh-lystakh-pershoi-svitovoi-viiny#1>

709. Женщины. Память. Война (Проект гендерного центру ЕГУ). URL:

www.iapt.by/proekt.htm.

710. Жінки Європи у Першій світовій війні (1914–1918): конспект лекції Франсуази Тебо. URL: <http://uamoderna.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview>.

711. Купчинський Р. Мої добрі знайомі. *Вісті Комбатанта*. URL: http://komb-aringwar.blogspot.com/2008/12/blog-post_18.html

712. Листи, опубліковані на сайті Милитера. Военная литература. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/01.html>

713. Листівки – Перша світова війна. URL: <http://www.ucrainarma.org/galereya/listivki-persha-svitova-vijna-chastina-2.html>

714. Листівки – Перша світова війна. URL: <http://www.ucrainarma.org/galereya/listivki-persha-svitova-vijna.html>

715. Лучук І. Українська література міжвоєнного Львова. URL: <http://zbruc.eu/node/36163>

716. Мельниченко Н. Жінки в армії всупереч всьому. *Українська правда*. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/10/13/201761/>

717. Петрій І. Щоденник В. Стефанишина як джерело до історії легіону УСС у 1914–1915 рр. URL:

http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Vudanna_WEB_pdf/1Visnuk_NB/2011_Vupysk_VI/259-272.pdf.

718. Питальник за проектом Гендерного центру ЄГУ «Женщины. Память. Война». URL: www.iapt.by/interviews.htm.

719. Франко І. Жіночий альманах. URL: <http://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1887/UkrajinskaAlmanaxovaLiteratura/ZhinochyjAlmanax.html>

720. Черчович І. Подружні зради в галицьких сім'ях кінця XIX – початку XX століття. Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 14 грудня 2015. URL: <http://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery>

721. Dufurat J. Pod komendą Piłsudskiego: kobiety w formacjach legionowych w okresie I wojny światowej. URL: <http://wykaz.muzeumpilsudski.pl/pod-komenda-pilsudskiego-kobiety-w-formacjach-legionowych-w-okresie-i-wojny-swiatowej-0>.

722. Hygiena pożycia małżeńskiego. *Kobieta: dwutygodnik dla kobiet poświęcony higienie i estetyce ciała, pielęgnowaniu urody, racjonalnej kosmetyce oraz całokształtowi spraw, życia i potrzeb kobiety* [b.r., około 1912] nr 1. URL:

<http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=9142&from=&dirids=1&tab=1&lp=163&QI=>
] (dostęp 11.03.2017).

723. Letters from the First World War, 1915. How did these men experience the conflict?.

URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/>.

724. Letters To Loved Ones by Amanda Mason and Elen Parton. URL:

<http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones>.

725. Pocztyówki. URL: http://www.fahnen.republika.pl/v_pocztowki.htm

726. Source Types: Value and Limitations. URL: http://school.radiophile.org/wp-content/uploads/2016/09/source_types_value_and_limitation.pdf

727. The World War I Gmünd refugee camp and it's postal facilities. URL:

<http://www.austrianphilately.com/gmuend/index.htm>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Табл. 1. Смертність жінок у Львові в 1913–1918 рр. (за віком)¹⁰⁰¹

Рік	Вік							Разом
	0–15	15–20	20–30	30–40	40–50	50–60	> 60	
1913	634	78	173	164	198	233	554	2 034
1914	825	86	178	167	174	204	603	2 237
1915	1 223	176	321	352	274	306	936	3 588
1916	731	88	175	201	205	221	679	2 300
1917	645	123	212	228	203	303	790	2 504
1918	454	115	165	158	171	217	563	1 843

**Табл. 2. Смертність жінок у Львові в 1913–1918 рр.
(з урахуванням сімейного стану)¹⁰⁰²**

Рік	Сімейний стан					Разом
	Вільні	Заміжні	Вдови	Розлучені	Невідомо	
1913	919	578	533	–	18	2 048
1914	1 140	540	532	4	20	2 236
1915	1 769	956	869	1	37	3 632
1916	1 083	553	667	5	12	2 320
1917	977	616	788	3	24	2 408
1918	804	484	554	2	18	1 862

¹⁰⁰¹ Укладено за: Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1913; Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1914; Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1915; Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1916; Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1917; Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny. Gmina miasta Lwowa, 1918.

¹⁰⁰² Там само.

**Табл. 3. Смертність жінок у Львові в 1913–1918 рр.
(за причинами смерті)¹⁰⁰³**

Причини смерті	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Черевний тиф	7	5	90	29	29	13
Висипний тиф	1	–	6	6	7	9
Віспа	–	–	335	68	–	2
Кір	1	6	2	15	1	–
Скарлатина	31	15	34	29	43	18
Коклюш	2	18	3	16	2	2
Дифтерія	25	23	20	13	11	6
Грип	–	1	–	–	–	6
Холера азіатська	–	6	436	–	–	–
Холера звичайна	–	12	21	1	4	3
Дизентерія	1	36	19	15	74	23
Інші епідемічні хвороби	–	1	5	4	2	
Туберкульоз легень	344	368	487	534	659	497
Туберкульоз мозкових оболонки	56	47	51	58	79	45
Інший вид туберкульозу	58	56	97	25	21	18
Рак	151	146	134	135	138	143
Менінгіт мозку	12	10	9	6	8	8
Інсульт	68	46	49	55	41	36
Хвороби серця	197	228	245	195	216	202
Гострий бронхіт	15	9	17	10	13	4
Хронічний бронхіт	–	–	–	37	–	–
Пневмонія	189	247	297	255	248	329
Інші захворювання дихальних шляхів	26	47	17	35	39	28
Хвороби шлунка	21	9	28	13	14	19
Діарея	110	132	189	67	68	43
Тифліт	8	5	5	2	6	12
Грижа	2	7	8	10	13	11
Цироз печінки	2	5	1	2	5	1
Запалення нирок	48	36	63	64	69	41
Доброякісні пухлини та захворювання статевих органів	–	1	–	1	–	–
Післяпологова лихоманка	24	16	10	6	5	9
Інші жіночі хвороби	1	6	21	9	13	1
Вроджена недостатність	72	113	105	57	57	56
Старість	262	292	279	325	387	266
Насильницька смерть	36	34	44	27	36	30

¹⁰⁰³ Укладено за: Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny... 1913; 1914; 1915, 1916; 1917; 1918.

Самогубство	25	22	12	12	5	9
Інша хвороба	244	243	148	162	154	143
Невідома причина	1	2	–	1	7	3
Загальна кількість	2040	2244	3287	2299	2474	2034

Табл. 4. Співвідношення кількості жіночого й чоловічого населення в Галичині в 1910 і 1921 роках (кількість жінок на 100 чоловіків)

Воєводство	Роки	
	1910	1921
Львівське	105	110
Станіславівське	103	110
Тернопільське	105	109
місто Львів	112	121

**Додаток 2. Жіноче населення відповідно до віросповідання,
віку й цивільного стану. 1921 р. Львівське воєводство¹⁰⁰⁴**

Віросповідання і вік	Загальна кількість населення	Незаміжні	Заміжні	Вдови	Розведені	Невідомо
Разом	1 423 222	812 598	470 612	137 600	1 512	900
0–14	461 846	461 846				
15–19	186 208	178 973	7040	139	18	38
20–39	410 666	152 497	237 409	19 706	739	315
40–59	261 767	13 453	187 432	60 049	598	235
60 і вище	100 438	4 657	37 945	57 475	142	219
Невідомо	2 297	1 172	786	231	15	93
Римо-католики	672 632	389 140	215 679	66 845	569	399
0–14	216 361	216 361				
15–19	86 417	83 393	2 930	66	4	24
20–39	193 477	76 636	107 293	9 127	263	138
40–59	124 248	9 090	86 462	28 360	235	101
60 і вище	51 169	3 167	18 674	29 170	65	93
Невідомо	960	493	320	102	2	43
Греко-католики:	579 357	328 221	194 139	56 137	446	414
0–14	196 854	196 854				
15–19	77 365	73 589	3 700	55	9	12
20–39	161 184	52 262	99 939	8 651	187	145
40–59	105 391	3 668	76 048	25 375	181	119
60 і вище	37 475	1 272	14 082	21 949	58	114
Невідомо	1 088	576	370	107	11	24
Інші католики	1		1			
60 і більше	1		1			
Православні	597	294	252	49	1	1
0–14	107	107				
15–19	90	76	13	1		
20–39	333	101	208	22		
40–59	50	8	25	17		
60 і більше	15	1	5	9		
Невідомо	2	1	1			
Інші православні:	2	2				
0–14	2	2				
Протестанти (свангелісти)	6 309	3 439	2 194	654	15	7
0–14	1 836	1836				
15–19	774	745	29			
20–39	2 039	749	1 194	85	6	5
40–59	1 144	81	794	262	6	1
60 і більше	506	22	174	306	3	1
Невідомо	10	6	3	1		

¹⁰⁰⁴ Укладено за: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Lwowskie, Warszawa, 1927. 374 s.

Інші протестанти	187	101	67	19		
0–14	39	39				
15–19	28	27	1			
20–39	61	29	31	1		
40–59	47	6	30	11		
60 і більше	12		5	7		
Юдеї	164 044	91 388	58 237	13 890	481	70
0–14	46 631	46 631				
15–19	21 522	21 136	362	17	5	2
20–39	53 531	22 710	28 716	1 799	282	24
40–59	30 872	599	24 063	6 021	176	13
60 і більше	11 258	195	5 004	6 032	16	11
Невідомо	230	95	92	21	2	20
Інші нехристияни	9	4	5			
0–14	1	1				
20–39	8	3	4			
Атеїсти	59	19	37	3		
0–14	8	8				
15–19	10	5	5			
20–39	29	5	23	1		
40–59	13	1	9	2		
Віросповідання невідомо	25	12	1	3		9
0–14	7	7				
15–19	2	2				
20–39	4	2				2
40–59	3		1	1		1
60 і більше	2			2		
Невідомо	7	1				6

**Додаток 3. Жіноче населення відповідно до віросповідання,
віку й цивільного стану. 1921 р. Станиславівське воєводство¹⁰⁰⁵**

Віросповідання і вік	Загальна кількість населення	Незаміжні	Заміжні	Вдови	Розведені	Невідомо
Разом	698 479	379 677	240 852	76 385	1 032	533
0–14	234 987	234 987				
15–19	91 291	85 111	6 060*	86	16	18
20–39	210 358	54 668	139 559	15 339	604	188
40–59	117 980	2 934	79 986	34 573	340	147
60 і вище	42 320	1 197	14 727	26 214	69	113
Невідомо	1 543	780	520	173	3	67
Римо-католики	102 166	56 820	33 681	11 436	136	93
0–14	33 540	33 540				
15–19	13 254	12 506	734	12	1	1
20–39	30 796	9 388	19 226	2 064	80	38
40–59	23 404	924	11 400	5 574	41	25
60 і вище	6 824	323	2 232	4 234	13	22
Невідомо	265	139	89	29	1	7
Греко-католики	516 143	278 296	179 476	57 325	644	402
0–14	178 221	178 221				
15–19	66 974	61 788	5 087	70	14	15
20–39	154 983	35 230	107 031	12 212	371	139
40–59	85 022	1 736	56 905	38 645	209	114
60 і вище	29 848	752	10 107	18 858	49	82
Невідомо	1 095	569	346	127	1	52
Інші католики	1		1			
15–19	1		1			
Православні	436	290	123	23		
0–14	118	118				
15–19	26	22	4			
20–39	201	83	107	11		
40–59	61	44	9	8		
60 і більше	27	21	2	4		
Невідомо	3	2	1			
Інші православні						
20–39						
Протестанти (євангелісти)	5 060	2 887	1 726	438	6	3
0–14	1 681	1 681				
15–19	703	668	35			
20–39	1 515	506	940	73	3	
40–59	848	23	623	198	3	1
60 і більше	303	6	124	173		

¹⁰⁰⁵ Укладено за: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Stanisławowskie, Warszawa, 1927. 374 s.

* У виданні, вочевидь через друкарську помилку, вказано 6040.

Невідомо	10	3	4	1		2
Інші протестанти	27	13	12	2		
0–14	10	10				
15–19	3	3				
20–39	8		8			
40–59	4		3	1		
60 і більше	2		1	1		
Юдеї	74 549	41 318	25 794	7 159	246	32
0–14	21 387	21 387				
15–19	10 312	10 106	199	4	1	2
20–39	22 829	9 459	12 224	986	150	10
40–59	14 547	206	11 036	3 211	87	7
60 і більше	5 309	95	2 256	2 942	7	5
Невідомо	165	65	79	16	1	4
Інші нехристияни:	70	42	27	1		
0–14	26	26				
15–19	15	15				
20–39	16	1	15			
40–59	7		7			
60 і більше	6		5	1		
Атеїсти	15	7	8			
0–14	1	1				
15–19	3	3				
20–39	8	1	7			
40–59	2	1	1			
Невідомо	1	1				
Віросповідання невідомо	12	4	4	1		3
0–14	3	3				
15–19						
20–39	2		1			1
40–59	2		2			
60 і більше	1					
Невідомо	4		1			2

**Додаток 4. Жіноче населення відповідно до віросповідання,
віку й цивільного стану. 1921 р. Тернопільське воєводство¹⁰⁰⁶**

Віросповідання і вік	Загальна кількість населення	Незаміжні	Заміжні	Вдови	Розведені	Невідомо
Разом	745 725	394 291	261 907	88 187	858	482
0–14	243 087	243 087	0	0	0	0
15–19	99 914	92 328	7 429	124	18	48
20–39	213 620	53 356	143 848	15 757	484	175
40–59	133 926	3 275	93 537	38 714	293	107
60 і вище	53 342	1 324	18 428	33 395	62	133
Невідомо	1 836	921	665	197	1	52
Римо-католики	238 033	129 799	80 583	27 278	215	158
0–14	79 844	79 844	0	0	0	0
15–19	31 561	29 317	2 201	328	20	17
20–39	68 943	18 254	45 610	4905	111	63
40–59	40 952	1 524	27 355	11 955	81	37
60 і вище	16 044	522	5 163	10 291	20	48
Невідомо	689	338	254	88	1	8
Греко-католики	437 869	227 695	155 960	53 515	410	289
0–14	144 327	144 327	0	0	0	0
15–19	59 038	53 938	4 993	80	15	12
20–39	123 607	26 676	86 636	9 970	223	102
40–59	78 727	1 546	53 401	23 579	140	61
60 і вище	31 208	702	10 602	19 801	32	71
Невідомо	962	506	328	85	–	43
Інші католики						
Православні	418	185	203	28	2	
0–14	107	107				
15–19	49	37	12			
20–39	208	38	154	14	2	
40–59	37	1	28	8		
60 і більше	15		9	6		
Невідомо	2	3				
Інші православні	1		1			
20–39	1		1			
Протестанти (свангелісти)	1 447	826	478	142	1	
0–14	470	470				
15–19	205	175	8			
20–39	413	142	247	23	1	
40–59	247	10	177	60		
60 і більше	110	6	45	59		
Невідомо	2	1	1			
Інші протестанти	33	16	14	3		

¹⁰⁰⁶ Укладено за: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo Tarnopolskie, Warszawa, 1927. 278 s.

0–14	4	4				
15–19	8	8				
20–39	10	1	9			
40–59	9	3	4	2		
60 і більше	2		1	1		
Юдеї	67 915	35 768	24 662	7 221	230	34
0–14	18 334	18 334				
15–19	9 053	8 831	215	5	1	1
20–39	20 434	8 244	11 188	845	147	10
40–59	13 951	191	10 569	3 110	72	9
60 і більше	5 963	94	2 608	3 237	10	14
Невідомо	180	74	82	34		
Інші нехристияни	1		1			
20–39	1		1			
Атеїсти	2		2			
40–59	2		2			
Невідомо	6	2	3			1
0–14	1	1				
15–19						
20–39	3	1	2			
40–59	1		1			
60 і більше						
Невідомо	1					1

**Додаток 5. Родина Марії Підгірянки в таборі Гмюнд, 1915 р.
Зліва-направо сидять: Остап, Дарія, Марія, Мар'ян, Роман (ЛННБУ
ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 175. Оп. 1. Од. зб. 37 / п. 2. Арк. 1)**

**Додаток 6. Роман Заклинський з внуками – Святославом та Оленою
(ЛННБУ ім. В. Стефаника, відділ рукописів.
Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 125 / п. 19. Арк. 62)**

Додаток 7. Сім'я Іванни Блажкевич. Жінка з чоловіком Іваном і сином Богданом (Фото з архіву музею Іванни Блажкевич у с. Денисів)

Додаток 8. Подружжя Ольги Левицької та Дмитра Басараба, 1914 р. (З фондів Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби ім. С. Бандери)

Додаток 10. Український жіночий комітет допомоги раненим жовнірам у Відні (Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918. Львів, 1928. С. 377)

Додаток 11. Відзнака Українського жіночого комітету допомоги раненим жовнірам у Відні (Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (Із фондів Львівського історичного музею). Львів, 2011. С. 87)

**Додаток 12. Лист-повідомлення про заснування
жіночого комітету у Станіславові на зразок віденського, 1915 р.
(ЦДА України у Львові. Ф. 398. Оп. 1. Од. зб. 2. Арк. 18)**

18

Станіславів, 22 липня 1915

Правління Комітету!

Маємо раді повідомити, що 19. с. л. 1915р. заснував ся в Станіславові жіночий комітет на зразок віденського. Комітет складається з 12 членок українських жінок. Сприяючи і разом з українськими чоловіками і просимо у правління про фінансову допомогу Комітету віденського —

Головою комітету виступає Ви П. Олександрівна Олександрівна Рибичук. — Всі діятимуть і виконуватимуть просячи списати на адресу секретарки пани Терези Гаврауцкої, у Львівській р. 1. II поверх.

Голова: Олександрівна Рибичук

Секретарка: Тереза Гаврауцка

Дня 14. VIII. 1915 вислана:

1)	25	можливо величезних
2)	25	"за українку"
3)	5	"червона квітка"
4)	5	"В парасолі покритий"
5)	3	"Жінка і чоловік чуб. н. с. в білій"
6)	2	кар. "Горобини"
7)	1	"Як жінка зр. кар."
8)	12	"Знайти новачку <u>змішаних</u> <u>фруктів</u> "
9)	12	"Відзнак само-споту з <u>співачки</u> "

10/ 20 карток Зис. Антопанова
11/ 20 карток Зис. Гаврауцка

**Додаток 14. Справа про відзначення
Олени Степанів хрестом Карла, 1914 р.
(ЦДА України у Львові. Ф. 353. Оп. 1. Од. зб. 81. Арк. 20)**

Verzeichnis

über die Namen der Angehörigen des Karl. Truppenkreuz

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Stamm- truppen- körper	Im Stande des Truppenkörpers	Charge	Name	Wann er aus dem Krieg entlassen wurde	Wann er in den Krieg eintrat	Wann er in den Krieg eintrat	Wann er in den Krieg eintrat	Wann er in den Krieg eintrat	Wann er in den Krieg eintrat	Wann er in den Krieg eintrat	Anmerkung
1	20	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	20	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	20	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	20	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Stapfenpost 2446 vom 14. Februar 1917
25
Hochkommandant

**Додаток 15. Списки січових стрільців, які отримали нагороди;
серед них Олена Степанів і Софія Галечко, 1915 р.
(ЦДА України у Львові. Ф. 353. Оп. 1. Од. зб. 77. Арк. 128)**

Verzeichnis

über bereits dekorierte Offz., Fähnriche, Cadetten u. Offz. Aspiranten

proszulegen. Brigadeweise gesamt melft bis 27.7.

Stamm- truppen- körper	Im Stande des Truppenkörpers	Charge	Name	Dekoriert	
				Art der Auszeichnung	Wann verliehen
			Gedrowsky	✓	1915
			Radchakovsky	✓	1915
			Kostenytsky	✓	1915
			Soborovsky	✓	1915
			Tomozov	✓	1915
			Kossak	✓	1915
			Svidersky	✓	1915
			<u>Stary</u>	✓	1915
			<u>Kaloshin</u>	✓	1915
			Arbuzov	✓	1915
			Domaradsky	✓	1915
			Lotovtchuk	✓	1915

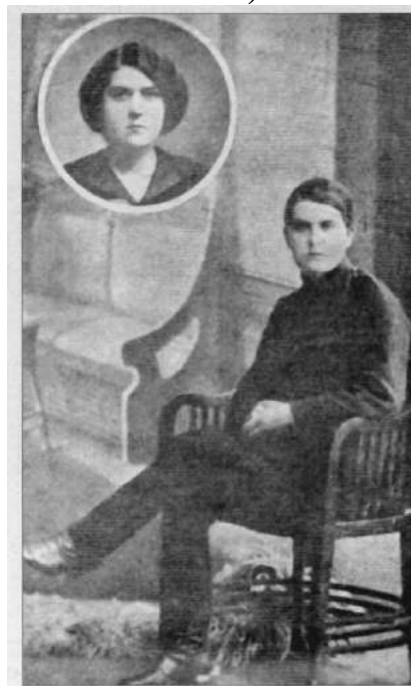

**Додаток 16. Катерина Гладун,
1916 р. (Мала фотоенциклопедія
Українських січових стрільців.
Львів, 2004)**

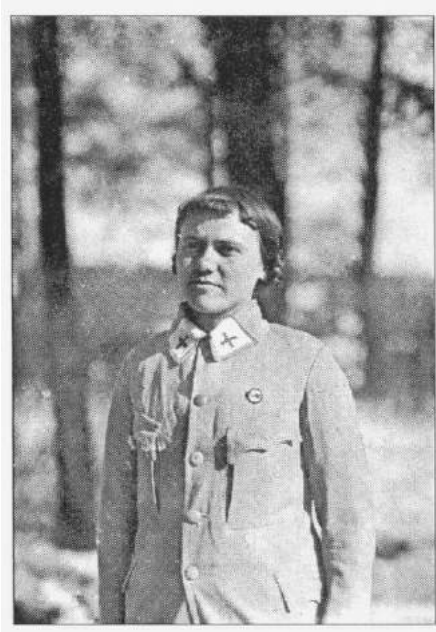

5/6. Гладун Катерина -санітарка УСС. 1916р.

**Додаток 17. Ірена Кузь, б. р. (Олена
Степанів. Наукові праці. Есе.
Спогади / упоряд. О. Шаблій. Львів,
2003)**

**Додаток 18. Невідома санітарка, б. р.
(Українські січові стрільці. Збірка
п'ята. Жінки в УСС / упоряд.
Я. Онищук. Львів, 2003)**

**Додаток 19. Катерина Філіповська,
б. р. (Липовецький С. Обличчя
звитяги (Стрілецькі світлини).
Львів, 2012)**

**Додаток 20. Софія Галечко зі старшинами УСС, б. р.
(З фондів Івано-Франківського обласного музею
визвольної боротьби ім. С. Бандери)**

**Додаток 21. Олена Степанів після повернення з полону, 1917 р.
(Кос А. З-під знаку Стрільця: Олена Степанів-Дашкевич
у світлинах, документах та спогадах. Львів, 2012)**

Додаток 22. Лист Аделі Куниської до доньки
(Зберігається у фондах музею Історії міста Коломиї)

До моєї Дорогої Марусячки єдиної донечки
лист пращальний!

Листи відродну від тебе Дитино моя найдорожча
аби сповнити свій обов'язок взмадами дорогої нам
всїм Вітчизни України. Може вже ніколи не увидиш
твояї ласкої голубоньки і тих веселих певинних листів,
може вже ніколи не приморну до чуждїй твоє дївчине
бїле тїло, ані не брзу цілувати твої соноркі миленька
ручєнькі і ніженькі, та годї! Ворог занадто роз-
паносив ся на нашу землю. Віконвічні кривди
України мушт бути піддані; тому хто гурь Укра-
їнські серце в собі аватає нині за оруже і іде бороть-
ти ся за її вільність. Брзу і з нами. Дїрво цілим
серцем і душою це побідило! це виприло Моккаса
з наших земель і виборило собі союзницькість!!
Та не кождому з нас доведе ся брати участь в нїй вели-
чїїм об'ятї. Богато з нас коляже на наш бок, а
межи ними може брзи і твоя мама. Тому прийми
від мене моє материнське благословенство. Най
твоя милосердний отвори своє небєсьну скорбницьку
і дїлять на тебе все своє май найліпше для дївчине.
Щоб тї була красна як весна полізна, уста як
меза Ангела, добра як милосердїя Архїєво. Щоб
ніякий брду не стїпав твоя бїлу думу і щоб тї
цілим серцем любила Україну. Най тебе твоя благо-
словит на кождїй краї; щоб твоє кожде дїло було
праведне і чисте. Рости здорова на авалу твоя і
починтов Українї! А коли виростиш най твоя благо-
словит твоє дївоцтво; а коли найдем собі рівну
щиру козацьку думу, най твоя благословит твоя мам-
чинство! Най твоя благословит твої дїти і дїти дї-

Додаток 23. Колективні фотографії Ольга Басараб, Софії Галечко, Ганни Дмитерко під час відпустки у Відні, 1915 р. (Українські Січові Стрільці. Збірник фотографій до історії українських січових стрільців у шести тематичних збірках / упоряд. Я. Онищук, О. Панькевич. Львів, 2003)

**Додаток 24. Карикатура на Софію Галечко
(ЦДА України у Львові. Ф. 353. Оп. 1. Од. зб. 227. Арк. 29)**

Додаток 25. Руїни у м. Станиславів
(Бондарев І., Гречаник О. Привіт зі Станиславова. Івано-Франківськ, 2012)

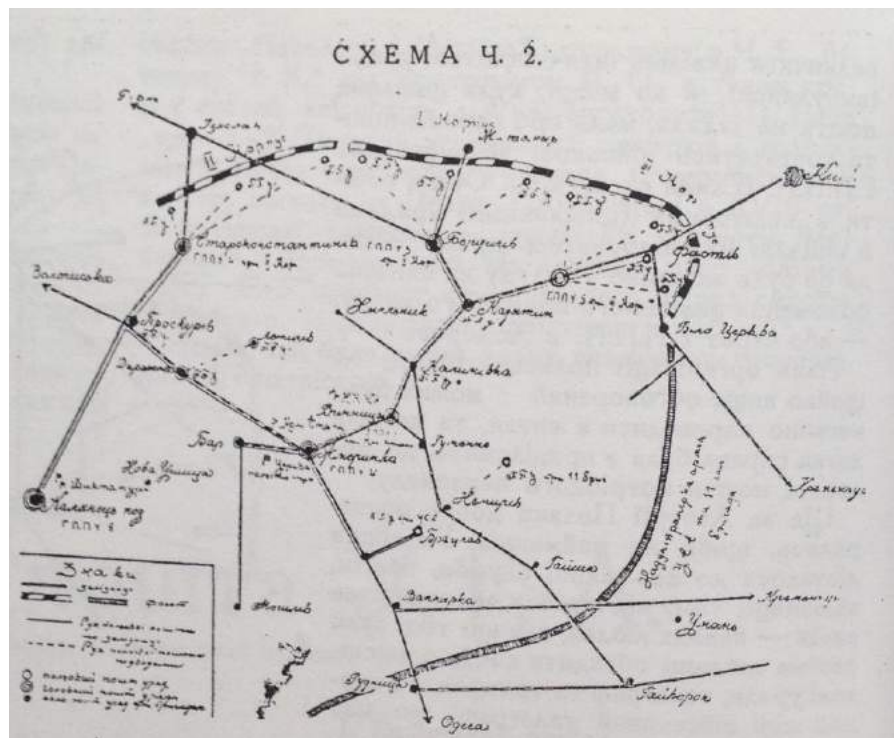
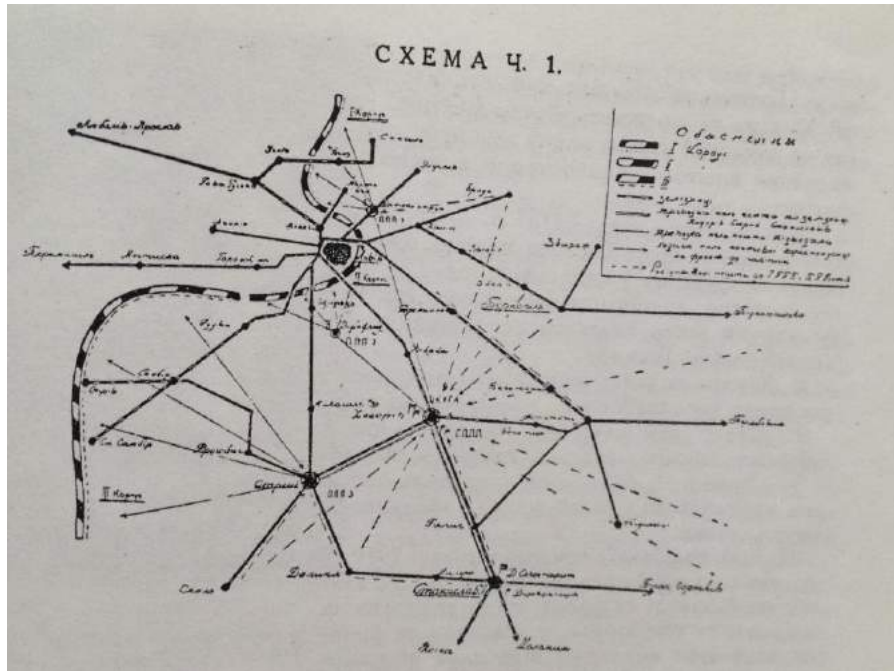

Додаток 26. Коломия в роки Першої світової війни
(З фондів архіву проекту «Локальна історія»)

Додаток 27. Схеми поштового зв'язку
(Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту.
Річн. II. 1930. Число 9. С. 5)

Додаток 30. Вирізки з преси періоду Першої світової війни (Wiek Nowy (Lwów). 1915. Nr 4293. 7 października; Українське слово (Львів). 1915. Ч. 75. 25 вересня; Діло (Львів). 1916. Ч. 316. 29 грудня)

ory odkrył, ze
złyśniny, jeden
icenniejsza na
zięki, że przez
n możność n
radosci, która

Konduktorka.

ci. Użyłem te-
Zapewne, ży-
i do nich trze-
Potworzyśniny
zaba je wytr-
wy. Nie zroz-
yśniny w War-
samego głosu,
rót nie zroz-
aby tutaj w
kółwiek Królc-
adzie nad ogół-
lub mniejszy
Warszawie,
ktu widzenia,
to ceła. Pamię-
ać mam przy-
my, wszystkich
na to, aby, jak
cznych obclo-
ć za przyszło-
W tej różnicy
zniejszego. U-
zciągłości wy-

idea, to droga
swe zadanie
ce świata — i
ych. Wyrywa
zapomnieć o
możność roz-
wytrwałości.
tyna te słowa
y wszystkie
w. Dają nam
ya, ani kryty-
tel, bo wśród
pnieśmy tych,

skutek tego

Run
Bukareszt. I
wie organizac
ów. Siedziąc
dzie Bukareszt

Rosya wob
Petersburg
żając radość
chodze pisz
syjski nie b
lamać sobie
nasz alianci
posz

Ki
Lugano.
ważna konfi
wszyscy cz
na czele, po
i specjalnie
Porro. Pod
kańskie.

Amerya
Nowy
York Hera
ski znaczn
Oceanie S

N
Genew
bliczność,
wość z p
podjętej ś
jenne dlus
skończy i
ciu niechi
przebiegu

London
podsekre
baw w
sprawad

czas wojenny jeszcze jedna nowość sy-
pnał z swego worka: na platformach ŁD
rządy wiedzie dzisiaj konduktorka. Płaszcz

ix
ba
o-
na
ig
iw.
og
go
u-
tł
r
v-
a-
e
ii,
e-
do
ci
i-
zu
ki
to
z-
i-
o-
i.
no
iw
i-

nieść u wydatkach, nałożyć oplati від
деяких споживаних засобів (цукру, спір-
ту), особливо таких, що їх вивозить ся
за границю. Проскуеть ся також на-
ложенне нових безпосередніх податків
від майна та доходу. Господарське
життє внутр Італії дуже слабе.

Дмитро Николишин.

У ШПИТАЛІ.

Ти, паночко, співаєш. Ти, панночко, смієш ся,
А ми всі терпимо; А нам не до сміху;
Ти горя ще й не знаєш, Кули не оаирнеш ся,
Ми в го-е летимо. Скр зрану вадриши дху
Вно сплело ся з нами У тебе сонце світить
Як із вербою хміль; І сльози не падуць,
Ми блудимо ланами, За нами жоні й діти
Вонож нам носить біль. Горячі сльози ллюць.

Ти, панночко, гуляєш
Як молода серна;
Либонь не відчуваєш,
Що то таке війна,
Прийди лиш на хвилину,
На нашi рана глянi,
А може й ти сльовану
На хору врониш скрань.

Темешвар, 19. серпня 1915.

окраси домів
пер буде не
справою по
цезих і треба
руін. Се, що
вгі війн і бу-
о нас і нашу
відходни би
іх так скли-
иків могло в

шуть: Мико
по сего року
ій участі ві-
учно дібрана
гаршим вдо-
часть вечера
алий хлопчи
но відданими
невмовкаю
дямшиї 5 літ-
Була і де-
вич, яка від-
нка і Екз-
відспівав під
го в великим
Виставлено
железя" укла-
який виста-
оку школою

Управа „Неродного Дому“ в Белзі, стов,
аресстр. з обм. пор., подає до відома, що прий-
має вкладки та опрочентовує по 4% від стд.
За управу о. Лука Салук, е. І. Ковальський
823-3

**БЮРОВУ
ЖІНОЧУ СИЛУ**

зараз приймемо
до Адміністрації „Діла“.

Години урядові від 9—1 і 4—7. Платня
після умови.

Зголошевя письменні, або особисто від
5—6 по полудня.

АДМІНІСТРАЦІЯ „ДІЛА“
Львів, Ринок ч. 10.

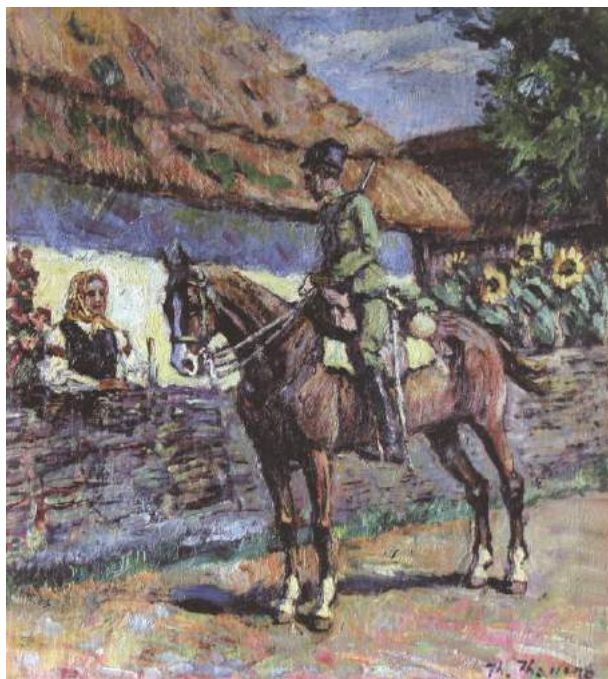
ВОЄННІ КОМУНІКАЦІЇ
АВСТРО-УГОРСЬКОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ

Додаток 31. Рушник з часів Першої світової війни в пам'ять про синів, які загинули на фронті (З архіву краєзнавчого музею смт. Гусятин)

Додаток 32. Картини О. Куриласа, Л. Геца (УСС у боях і міжчассі: мистецька спадщина: Лев Гец, Іван Іванець, Осип Курилас, Олена Кульчицька, Леонід Перфецький, Осип Сорохтей / упоряд. Ігор Завалій. Київ, 2007)

Додаток 33. Австрійська, німецька та російська листівки
(Електронний ресурс)

Додаток 35. Листівки про солдатське повсякденне життя
(Електронний ресурс)

**Додаток 36. Австрійські пропагандистські листівки
про поведінку жінок з солдатами чужих військ
(Електронний ресурс)**

**Додаток 37. Російські пропагандистські листівки
про поведінку жінок з солдатами чужих військ
(Електронний ресурс)**

Додаток 38. Картини Осипа Куриласа з часу Великої війни в народному контексті (Крижанівський А. Осип Курилас. Альбом-монографія. Львів, 2008)

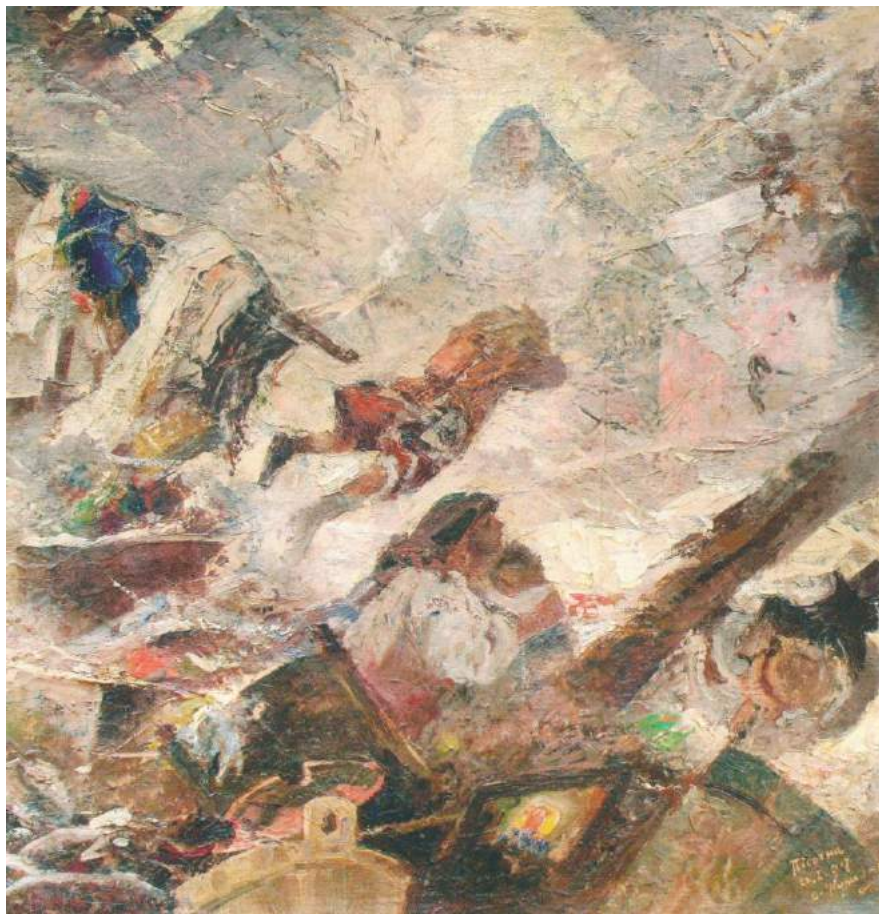

Додаток 39. Картини Осипа Куриласа з часу Великої війни на тему біженства та долі дітей (Крижанівський А. Осип Курилас. Альбом-монографія. Львів, 2008)

**Додаток 40. Картини Осипа Куриласа
з часу Великої війни на тему матеріальних втрат і долі жінок
(Крижанівський А. Осип Курилас. Альбом–монографія. Львів, 2008)**

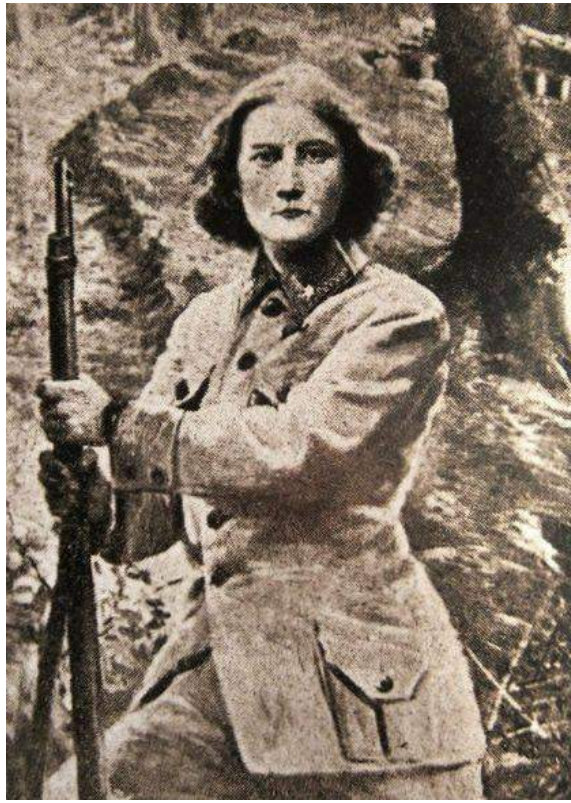

**Додаток 41. Повсякденні обов'язки селянок
в роки війни на малюнках Осипа Куриласа
(Крижанівський А. Осип Курилас. Альбом-монографія. Львів, 2008)**

**Додаток 42. Портрет Олени Степанів. Намалював Осип Курилас.
(Крижанівський А. Осип Курилас. Альбом-монографія. Львів, 2008)**

**Додаток 43. Картина Войцеха Коссака «Львівські орлята»
(Електронний ресурс)**

Додаток 44. Картини Олени Кульчицької на тему біженства та дітей
(З музею Олени Кульчицької, м. Львів)

**Додаток 45. Картини Олени Кульчицької (Олена Кульчицька (1877–1967).
Графіка. Малярство. Ужиткове мистецтво: альбом-каталог / упоряд. Л. Кость,
упоряд. спогадів Л. Кость, Т. Різун. Львів, Київ: 2013)**

Додаток 46. Картини Олени Кульчицької на тему стрілецької могили (Олена Кульчицька (1877–1967). Графіка. Малярство. Ужиткове мистецтво: альбом-каталог / упоряд. спогадів Л. Кость, Т. Різун. Львів, Київ, 2013)

Додаток 47. Рекламні оголошення в пресі (Бомба гумору і сатири. Вибух 1. 1918. Січень. С. 5, 7; Свобода (Нью Джерсі). 1917. Ч. 51. 3 травня)

РЕКЛЯМ ОВІЙ ІАФІШ.
Купуйте відзнаку Не "ридай" а добувай!

Він: О пані, стільки сліз..
Вона: Фе, стидайтесь! Ось глядіть на сю відзнаку. Це девіз для правдивого офіцера!

Why I Drink Beer

...бо пиво є велим ціне для німог, які корисать. Воно є сароге, помине: є тонком, який скріпляє ослабленій організі, привертат: утрачену животність і силу".

РЕЗУЛТАТ: ПІВО є учіло випароване: з найвищих продуктів, науком процесом, най політат: на великом добранім покармовом складанні. Задля того зліарі поручать ПІВО таті єм пивом для жетрості, котрі корисать, як і для тіл, які перебувають скріплені.

Коті знаєть: PRIVATE SEAL, пивом, то будете пивом, що єм є: ІАТІВІ ПІВО. Завоюєть скріпачу у Вашом продажні ПІВ, ПІВ-котомо Р. А. С. — бо се є най-рештено біте, добото і честото.

PRIVATE SEAL

Chr. Weigand & Co.
NEWARK, N. J.

The Brew for You

Непорозуміння.

Панночка (старість, се) навзати розмову на' любонні теми з гостем з поля, який пильно зачитав ся в газету):
Я дуже скептично дивлю ся на воєнні супружжя..
Гість: Так — зовсім певно, це значайні сурогати..
Панночка: Як Ви це розумієте?
Гість: От праміром мармозада — або цього рода інші „фасулки“..

Додаток 48. Листівки з використанням жіночих образів на національну тематику (Електронний ресурс)

Додаток 49. Приклади використання жіночих образів у алегоричних малюнках в газеті «Свобода» (Свобода (Нью Джерсі). 1915. Ч. 63. 12 червня; 1916. Ч. 34. 18 квітня; Ч. 2. 4 січня; 1918. Ч. 143. 30 листопада)

Америка Польщу ратує, а України і її неволі не бачить.

У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ.

УКРАЇНКА: Не плачте, не плачте, він плач про наше горе доніс ся геть за море! Вже з Америки промінь прозирають до нашого нещасного краю! Не маємо ми сьвята на Різдво, але може нам наші брати і сестри за морем допомогти та пришлють бодея на куски хліба на сьвітлий Великдень! Може тепер на Різдво вони заколядують та пришлють нам на хліб йода на Великдень.

**Додаток 50. Щеплення жінки в с. Свістильники (повіт Рогатин)
(Каглян О. Українські січові стрільці у листівках та світлинах. До сторіччя
утворення легіону УСС: книга-фотоальбом. Київ, 2014)**

Додаток 51. Годування дитини, 1915 р. (З соціальної мережі Фейсбук)

**Додаток 52. Повсякденні сцени на вулицях Львова
(Львів на фотографії. Львів'яни – 3 / Ірина Котлобулатова. Львів, 2014)**

**Додаток 53. Український вояк у відпустці з Італійського фронту
(фото надав П. Ганцюк; з приватної колекції О. Гречаника)**

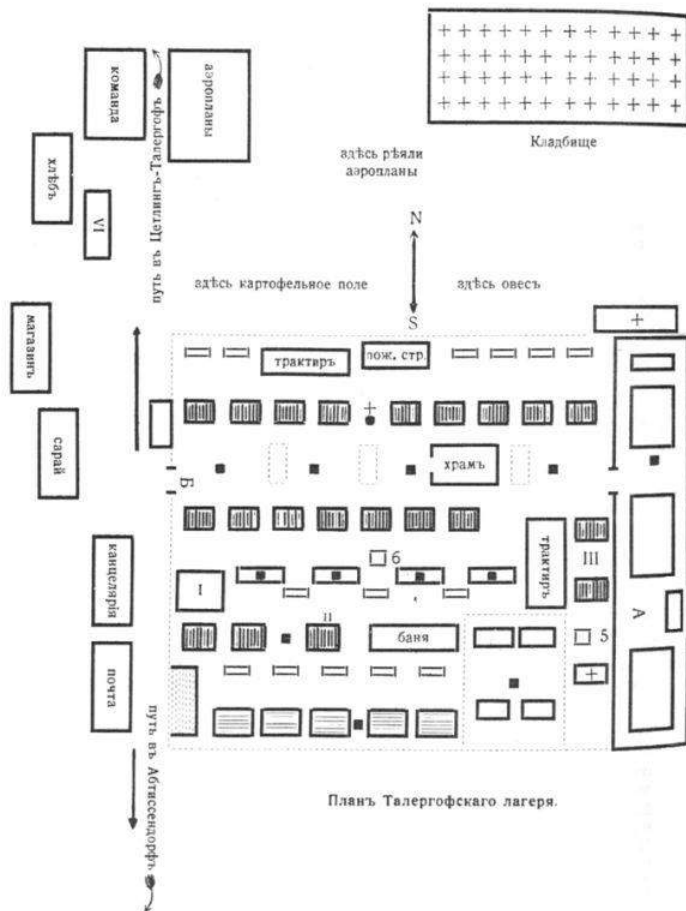

**Додаток 54. Солдати під час відпустки
(з фондів архіву проекту «Локальна історія»)**

Додаток 55. Табір Талергоф (Талергофській альманахъ.
 Пропамятная книга. Выпускъ третій. Львовъ, 1930. С. 195;
 Выпускъ четвертый, Львовъ, 1932. С. 154)

Додаток 56. Жінки-виселенки. Дорогою до таборів
(Електронний ресурс)

**Додаток 57. Суспільне життя в таборі Гмюнд
(ЛННБУ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 175. Оп. 1. Од. зб. 37/2. Арк. 16)**

**Додаток 58. Повернення додому з Гмюнду
(Електронний ресурс)**

**Додаток 59. Життя після війни. Станиславів, 1923 р.
(Електронний ресурс)**

